

J.H.EKENDAL
OCH
DEN NYA FOLKSKOLAN

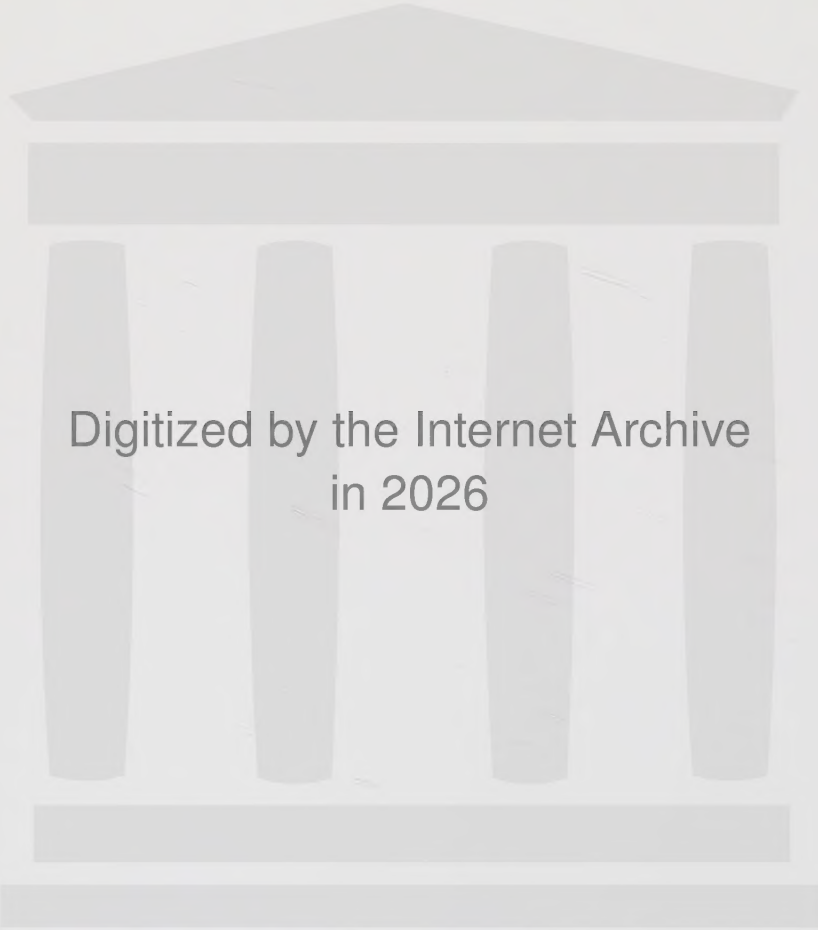
HERTHA HANSON

Ass. Rinal.
1904

CWK GLEERUP

J.H.Ekendal
och den nya folkskolan

Digitized by the Internet Archive
in 2026

J.H.EKENDAL
OCH
DEN NYA FOLKSKOLAN

HERTHA HANSON

CWK GLEERUP

CWK GLEERUP är produktlinjenamnet för vetenskaplig litteratur från LiberFörlag Malmö

©1984 Hertha Hanson
Wallin & Dalholm Boktryckeri AB, Lund
ISBN 91-40-05082-3

Till pappa

FÖRORD

1851 utkom en skrift "Den nya folkskolan i Sverge", författad av prästen och seminarieföreståndaren J.H.Ekendal. Den var resultatet av en undersökning av förhållanden i den dåvarande folkskolan. Materialet hade insamlats under resor på landsbygden, besök i ett stort antal skolor, intervjuer av folk i alla samhällsklasser, tester av elevernas kunskaper liksom av lärarnas kompetens och allmänna förmåga. Allt detta, som tillsammans gav en mycket nedslående bild av situationen, föranledde, när det utkom i tryck, en omfattande debatt, som kan sägas ha resulterat i ett allmänt avståndstagande från framför allt de slutsatser Ekendal dragit av sina erfarenheter. Han hade kommit fram till att *"den nya folkskolan kan uppfylla sin bestämmelse endast på det villkor, att religionsundervisningen förlägges i hemmen under föräldrars vård och presterskapets tillsyn, samt att de allmänt bildande medborgerliga kunskaperna ensamt öfverlemnas åt skolan till fritt begagnande af den för-mognare eller på själgåfvornas vägnar bättre utrustade delen af allmogens barn"*. Redan samtiden tycktes ha svårigheter att avgöra, vilka Ekendals avsikter varit och vilka synsätt han egentligen representerade. Denna tveksamhet har levt kvar hos skildrare av folkskolans historia fram till våra dagar. Det dominerande intrycket är dock, att historikerna liksom Ekendals samtida stannat för, att han önskade sig tillbaka de förhållanden som rådde före 1842 och att han i grunden företrädde en konservativ och reaktionär syn. Föreliggande arbete vill visa, att dessa slutsatser måste bedömas som felaktiga, och att de har sin grund i en rad missuppfattningar av Ekendals personliga åskådning och av det idé-mässiga innehållet i då aktuell debatt på politikens, kyrkans och skolans område. Avhandlingen vill sätta Ekendal och hans skrift "Den nya folkskolan" i relation till denna debatt.

När jag nu slutfört mitt arbete vill jag tacka doc. Svante Nordin och deltagarna vid högre seminariet i idé- och lärdomshistoria, särskilt FK Per Månsson, för råd och synpunkter. Doc. Rolf Lindborg tackar jag för hans översättning av Ekendals avhandling från latin. Doc. Aleksander Radler tackar jag för synpunkter och för att jag fått ta del av hans "Handbuch der Theologie- und Dogmengeschichte" i manuskript. Byrådirektör Sigrid Lindblad, kansliråd Sten-Erik Heinrici och mina föräldrar har haft den stora vänligheten att lämna bidrag till tryckningen. Till Bo känner jag tacksamhet för att han tålmodigt under lång tid funnit sig i att även leva med Ekendal under dygnets alla timmar.

Till sist tillägnar jag denna bok min far överlantmätaren Sigurd Linders, som till sina allra sista dagar engagerade sig i mitt avhandlingsarbete och som jag till min stora sorg inte förunnades glädja med att få visa det färdiga resultat, han såg fram emot mer än jag själv.

Lund i oktober 1984

Hertha Hanson

INNEHÅLL	Sid
FÖRORD	6
INNEHÅLLSFÖRTECKNING	7
Kap. I BAKGRUND OCH UPPGIFT	
1. Historieskrivningen	9
2. Civistiska och religiösa argument för folkundervisningen under 1700-talet	10
3. Debatten efter 1809	10
4. 1842 års folkskolestadga	13
5. Folkskolan efter 1842 och dess kritiker J.H.Ekendal	14
Kap. II J.H.EKENDALS BIOGRAFI	17
Kap. III "DEN NYA FOLKSKOLAN I SVERGE"	
1. Allmänt	27
2. Den svenska folkskolans målsättning enligt Ekendals tolkning	27
3. Metoden för Ekendals undersökning	29
4. Folkskolans tillstånd sådant Ekendal erfarit det	32
5. Orsakerna till folkskolans tillstånd	33
6. Ekendals förslag till folkskolans ordnande	34
7. Torsten Rudenschölds bottenskola och Ekendals nya folkskola	36
Kap. IV PRESSREAKTIONERNA PÅ "DEN NYA FOLKSKOLAN"	
1. Bakgrund	40
2. Reaktionerna på det första häftet av "Den nya folkskolan"	41
3. "Den nya folkskolan" och folkskollärarnas tidskrifter	46
4. Reaktionerna på det andra häftet av "Den nya folkskolan"	51
5. Kommentarer och sammanfattning	57
Kap. V INTRYCK AV RESOR GENOM DANMARK, TYSKLAND OCH SCHWEIZ	
1. Utländska erfarenheter före och efter "Den nya folkskolan"	62
2. Resa 1849-1850	63
3. Resor 1852 och 1853	67
4. Resa 1856-1857	70
Kap. VI "DEN NYA FOLKSKOLAN" OCH DEBATTEN EFTER 1852	
1. Ekendal och folkskollärarnas gryende kåranda	77
2. Debatt i Aftonbladet och Svenska Tidningen	79
3. Debatt i folkskollärartidskrifter	81
4. Kommentarer och sammanfattning	87
Kap. VII EKENDAL OCH HANS MINNESTECKNARE J.J.HOLMBERG	
1. J.J.Holmberg och de första folkskollärarsammanslutningarna	89
2. Holmbergs syn på folkskolan och medborgarundervisningen 1847-1853	91
3. Minnesteckning över J.H.Ekendal	93
4. Ekendals artiklar om folkupplysning i Aftonbladet 1840	95
5. Sammanfattning	98
Kap. VIII EKENDAL OCH "DEN NYA FOLKSKOLAN" I HISTORIESKRIVNINGEN	
1. Ekendal och "Den nya folkskolan" i historieskrivningen under 1800-talet	99
A. "Grunddragen af den svenska folkundervisningens historia" av J.J.Holmberg 1853	99
B. "Historik öfver Folkundervisningen i Sverige" av Per Paulsson 1866	101
C. "Pedagogikens historia" av Wilhelm Norlén 1896	102
D. Svensk Läraretidning 1891-1898	103
2. Ekendal och "Den nya folkskolan" i historieskrivningen under 1900-talet	106

A.	Skrifter om svenska folkundervisningen och folkskolans historia av Gottfrid Westling 1900 och 1901	107
B.	"Sveriges allmänna folkskolläraryörening 1880-1930. Minnesskrift" av Jöns Franzén 1930	109
C.	"Torsten Rudenschöld. Den svenska folkskolans grundläggare" av Bernhard Salqvist 1938	110
D.	"Svenska folkskolans historia. Andra delen. Det svenska folkundervisningsväsendet 1809-1860" av Klas Aquilonius 1942	111
E.	"Svenska folkskolans märkesmän" under red. av Arvid Gierow 1942	112
F.	"Pedagogikens historia III:2. Utvecklingen i Sverige 1805-1920" av Wilhelm Sjöstrand 1965	113
G.	"Sveriges första folkskolläraryörening" av Gustaf Kaleen 1966	114
3.	Kommentar och sammanfattning	115
Kap. IX	"DEN NYA FOLKSKOLAN" I LJUSET AV EKENDALS ÖVRIGA PRODUKTION	
1.	Samhället och individen	120
A.	Allmänt	120
B.	Politisk tendens i "Den nya folkskolan"	121
C.	Ekendals politiska hemvist före "Den nya folkskolan"	122
D.	Ekendal och D.E.Rugaard	126
E.	Ekendal en liberal?	128
2.	Människan, bildningen och kunskapen	129
A.	Allmänt	129
B.	Den mänskliga naturen och bildningens mål	131
C.	"Bref ifrån Ferdinand till Fredrika om undervisning och uppfostran"	133
D.	Ekendal och 1843 års skolrevision	139
E.	"Ett vandrande seminarium"	141
F.	Kommentar och sammanfattning	143
3.	Statskyrkan, prästerskapet och en levande kristendom	144
A.	Allmänt	144
B.	Ekendals religiösa och teologiska bakgrund	146
C.	Romantisk spekulat	148
D.	"På deras frukter skolen i känna dem"	150
E.	Läsare och ropare	154
F.	"Firman "Christus och församlingen""	156
G.	Kommentar och sammanfattning	161
	SAMMANFATTNING	164
	ZUSAMMENFASSUNG	171
	NOTER	178
	KÄLLOR OCH ANFÖRD LITTERATUR	
	Otryckta källor	194
	Tryckta källor och anförd litteratur	194
	Tidningar och Tidskrifter	197
	FÖRKORTNINGAR	197
	PERSONREGISTER	198

1. HISTORIESKRIVNINGEN

Efter den svenska folkskolestadgans tillkomst 1842 har det skrivits åtskilligt om vårt lands folkundervisningshistoria i kortare eller längre perspektiv. Skildrare av denna historia har ofta varit folkskollärarna själva. Upplevelsen av att vara delaktig i ett för samhället viktigt historiskt skeende var påtaglig redan hos den första generationen seminarieutbildade folkskollärare. I sina föreningar och tidskrifter visade man tidigt stort intresse för att dokumentera och till eftervärlden bevara kunskap om folkskolans verksamhet och förhållanden, lärare och elever. Redan 1853 publicerade en av dessa företagsamma folkskollärare, J.J. Holmberg, sin skrift "Grunddragen af svenska folkundervisningens historia". Seminariestadgan från 1865 föreskrev, att lärarkandidaterna skulle undervisas i pedagogikens historia, särskilt fäderneslandets.¹ Detta stimulerade en rad seminarieföreståndare att författa läroböcker för ändamålet.² Höjdpunkter i nedtecknandet av folkskolans historia blev naturligtvis halvsekel – och sekeljubiléerna 1892 och 1942. 1892 hade folkskolan hunnit få den strukturella stabilitet, den saknat under de första årtiondena av sin tillvaro. Skolplikten införande 1882 markerar det definitiva erkännandet av folkskolans berättigande. Det stora intresse för folkskolan och folkundervisningen, som den allmänna opinionen visat före 1842, mattades när riksdagen väl fattat beslut i frågan. Men de snart därefter uppväxande folkskollärföreningarna och folkskoletidskrifterna såg till att hålla den interna debatten vid liv.³ I slutet av 1800-talet kom folkskolan åter att inta en central plats i den allmänpolitiska debatten. Den 1880 bildade rikstäckande Sveriges allmänna folkskolläreförening och dess tidskrift Svensk Läraretidning gav kåren en ny styrka och pondus. Den av liberaler dominerade ledningen verkade kraftfullt för förverkligandet av folkskolan som botten-skola för alla barn ur alla samhällsklasser.⁴ Halvsekeljubiléet bjöd på ett naturligt tillfälle till tillbakablickande. Denna historieskrivnings kanske främsta syfte var att stärka folkskollärarnas självförtroende och politiska kampvilja. Bilden av folkskolans utveckling och bakomliggande värderingar, som här utmålas och egentligen aldrig ifrågasatts, kom att utgöra stommen i nästan alla senare skildringar.

Folkskolans hundraårsjubiléum 1942, i skuggan av andra världskriget, fick naturligtvis sitt särskilda symbolvärde för nationen. Vid sidan av det stora arbetet "Svenska folkskolans historia" i fyra band nedtecknades åtskilliga sockenskolors levnadssaga.⁵

Alla dessa bidrag till folkskolans historia måste på grund av skiftande karaktär bedömas mycket olika. Utan tvekan har de spelat en stor roll i de bilder eftervärlden skapat sig av folkskolan och dess historia. Särskilt

den tidigare historieskrivningen har kanske inte alltid givit en vederhäftig bild av förhållandena vid folkskolans tillkomst och första utveckling. Vissa skildringar har snarast präglats av en glorifiering av folkskolläraernas heroiska kamp för folkupplysningens utbredande i en oförstående eller fientlig omgivning. Förvånande ofta har de fått stå oemotsagd av senare författare och forskare. Till detta förhållande skall jag emellertid återkomma längre fram. ⁶

2. CIVISTISKA OCH RELIGIÖSA ARGUMENT FÖR FOLKUNDERVISNINGEN UNDER 1700-TALET ⁷

När en sekulariserad naturrättslig statsuppfattning under 1700-talet trängde undan en äldre, religiöst motiverad, fick detta också konsekvenser för synen på folkundervisningen. ⁸ Man började vid sidan av den religiösa och den borgerliga, efterfråga en medborgerlig utbildning, anpassad för folkets behov. Den utifrån civistiska argument motiverade folkundervisningen sågs framför allt som en statlig angelägenhet. Tidigare hade den huvudsakligen betraktats som en uppgift för kyrkan att övervaka och i de fall hemmen felade ombesörja. Tron på religionen som tillräcklig grund för att skapa dugliga och nyttiga samhällsmedborgare började under 1700-talet att ifrågasättas på allvar. Nya idéer betonade behovet av världsliga kunskaper hos alla samhällets medborgare och inte endast hos en elit av statens tjänare. Utbildningen av de senare var redan erkänd som en statlig angelägenhet.

Den nya folkundervisningens förespråkare tänkte sig en undervisning innehållande både moralisk fostran och rent kunskapsmeddelande. Den kristna grunden för den etiska fostran ifrågasattes endast i undantagsfall. Varje medborgare borde emellertid också undervisas i det rätta förhållandet mellan stat och individ, om de ömsesidiga skyldigheterna och rättigheterna. Statens uppgift var att svara för en medborgarundervisning efter samhällets och den enskildes behov. I en för alla gemensam nationalskola skulle en mer samhällelig och enande anda växa fram. Vid sidan av de nationalekonomiska och politiska argumenten för en bredare folkundervisning stimulerades intresset för saken av vissa pietistiska fromhetsriktningar. Bland dessa såg man den personliga kontakten med de bibliska texterna som ett viktigt moment i den religiösa utvecklingen. Detta förutsatte läskunnighet. Så kom både politisk och religiös radikalism att verka för en allmän folkundervisning.

3. DEBATTEN EFTER 1809 ⁹

De genom franska revolutionen aktualiserade civistiska argumenten för en allmän medborgerlig undervisning hölls levande in på 1800-talet.

Den offentliga debatten i början av 1800-talet, liksom inläggen vid riksdagens förhandlingar, tycktes visa på goda förutsättningar för en reformering av folkundervisningen. 1812 tillsattes en uppfostrings-

kommitté med uppgift att komma med förslag till ett förbättrat undervisningsväsende. En inventering av redan befintliga skolor, deras standard och elevunderlag, företogs.

Under 1700-talet hade på enskilt initiativ kommit till stånd en rad s k fattigskolor, särskilt i städerna. Även antalet byskolor hade ökat. Av de nyinrättade skolorna hade många en målsättning, som gick utöver en enbart religiös fostran. Inte heller den medborgerliga undervisningen var det väsentligaste för de nya skolorna. En praktisk utbildning, som möjliggjorde en framtida försörjning och ökade landets välbefinnande, vad de fattigas barn ansågs behöva.¹⁰

När man talade om behovet av undervisning för folket, hade man framför allt allmogens barn i tankarna. Skiftesväsendet, jordbruksbefolkningens proletarisering och hemmansklyvningen hade bidragit till att förändra levnadsförhållandena på landsbygden. Stor- och enskiftena sprängde de gamla byalagen. De tidigare gemensamma ägorna blev inte längre tillgängliga på samma sätt. Lidande av dessa förändringar blev de s k backstugusittarna och de fattigare bönderna. Synen på hemmansklyvningen liberaliserades. Resultatet blev visserligen ett större antal självägande bönder. Men klyvningen av hemmanen kunde inte hålla takten med befolkningsökningen. Dessutom var dessa nya självägande bönder ofta inte i stånd att livnära sig och sina hushåll på sitt jordbruk utan var beroende av olika binärningar.¹¹ Behov av en praktiskt inriktad utbildning för denna del av allmogen ansågs därför föreligga. Denna borde, förutom den sedvanliga religionsundervisningen med därtill hörande innan- och utanläsning, omfatta skrivning och räkning. Bakgrunden till skiftesväsendet hade varit viljan att åstadkomma rationellare och tidsenligare bruksmetoder. En modern bonde måste kunna föra bok och tillgodogöra sig de nya rönerna. Allmogeskolor skulle hjälpa till att bryta ned gamla fördomar och sedvänjor, som hindrade utvecklingen.¹² Det fanns alltså både sociala och ekonomiska liksom politiska, orsaker till intresset för folkundervisningen.

I början av 1800-talet kan vi urskilja två linjer i debatten kring folkskolan, bägge med rötter i 1700-talet. Först har vi de politiska strävandena, vilka i sina mest omfattande former avsåg en för alla samhällsklassers barn gemensam medborgerlig skola. I förlängningen fanns ofta tankar på ett mer demokratiskt och folkligt system för politiskt inflytande. En medborgarskola kunde emellertid även ha förespråkare bland anhängare av envælde. En utvecklad medborgarpatriotism eftersträvades av sekulariserade statsformer, antingen de byggde på envælde eller folkstyre. Denna riktning kunde komma i konflikt med kyrkan och religionen. Skulle lojaliteten till staten eller till kyrkan sättas i första hand? I sin mer begränsade form tog medborgarskolans förespråkare fasta på framför allt allmogens behov. Man poängterade dess egenskap av politiskt stånd. Händelserna 1809 hade stärkt böndernas ställning och inflytande vid riksdagen. Det var därför naturligt, att brister i deras

bildning uppmärksammades av dem själva och andra. Det resulterade i krav på åtgärder för att tillgodose allmogens behov av medborgerlig bildning.¹³

Den andra linjen i debatten kring folkundervisningen kan i stor utsträckning ses som skild från frågan om politiskt inflytande. Här betraktades folkundervisningen som ett medel att komma till rätta med problem av social och ekonomisk natur. En eventuell folkskola sågs som en möjlighet till utveckling av jordbruk och andra näringar. I inskränktares bemärkelse strävade riktningen efter folkskolor i betydelsen fattigskolor. Genom att understödja fattiga och vanvårdade barns utbildning besparades samhället framtida utgifter i form av fattigvård. Den fruktade pauperismen uppfattades i regel som ett resultat av moraliska defekter hos den enskilde.¹⁴ Stor vikt lades därför vid sidan av den rent praktiska utbildningen vid den religiösa fostran.

1812 års uppfostringskommitté hade tillkommit vid en tidpunkt av entusiasm för en allmän nationell medborgarskola bland landets ledande politiker och ideologer. Men redan vid riksdagen 1815 gjorde sig en förändrad attityd gällande. De civistiska idéerna fick ge vika för de romantiska. Upplysningens skolbildade förnuftiga och nyttiga medborgare trängdes som ideal undan av Geijers självlärd och fria odalbonde. I det betänkande, som kommittén lade fram den 10 mars 1825, ställde man sig visserligen positiv till inrättandet av folkskolor, men man ansåg, att det borde ske på frivillig väg. Av betydelse var också, att man tog avstånd från tanken på ett statligt engagemang. Barnundervisningen uppfattades liksom fattigvården som en kommunal angelägenhet. Här hade skett en tydlig förskjutning i synen på folkundervisningen under de år kommittén arbetat. 1825 års uppfostringskommitté fullföljde den inslagna linjen med att helt ta avstånd från de civistiska idéerna. Inrättande av folkskolor kunde endast motiveras utifrån de försummade barnens behov.

Alla de idéer och synpunkter vi möter i folkskoledebatten under resten av århundradet finns redan under 1820-talet artikulerade. De tidigare nämnda civistiska argumenten hade fortfarande sina förespråkare men kom att inta en mer undanskymd plats. Särskilt finner man dem bland vissa representanter för adeln och allmogen under den intensifierade debatten på 1830-talet. Den konkurrerande aspekten på folkskolan betraktade den som en fattigvårdsfråga. I de fall det allmänna tog ansvar för barnundervisningen, borde det endast ske, när föräldrar var ovilliga eller saknade förmåga att fylla sina normala plikter. Eftersom fattigvården var en kommunal angelägenhet, följde av detta resonemang, att så även gällde folkskolan. Fattigvårdens karaktär av kommunalt åliggande accentuerades i början av 1800-talet. De tidigare direkta statliga engagemangen inom fattigsjukvården trappades ned för att helt upphöra under första hälften av århundradet.¹⁵

Vilka omständigheter blev avgörande för att riksdagen 1840-41 ställ-

de sig positiv till inrättandet av folkskolan, trots det tidigare påtagliga motståndet? Det förnyade intresse, som gjort sig gällande under 1830-talet, hade aktualiserats av den sociala utvecklingen, särskilt på landsbygden. Befolkningsökningen hade fortgått i oförminskad takt. Den år 1837 tillsatta fattigvårdskommittén konstaterade, att antalet manliga backstugusittare och inhysehjon mellan åren 1815 och 1836 ökat med 46%, dvs mer än dubbelt så mycket som befolkningen i sin helhet.¹⁶ Arbetstillfällena för denna jordlösa grupp hade inte ökat i samma takt. Utvecklingen i landet, jämsides med oroligheterna ute i Europa i samband med julirevolutionen, hade öppnat ögonen även hos mer konservativa för att något måste göras. Folkskolan började framstå som ett alternativ att komma till rätta med de sociala problemen och undanröja de risker för samhällets bestånd, som de utgjorde. De konservativa hade inget intresse av att göra folkskolan till en medborgarskola, vilket så småningom kunde leda till ett ökat folkligt inflytande. Genom att hänföra folkundervisningen till fattigvårdens revir tycktes man komma ifrån frågan om den politiska bildningen och kopplingen till en eventuell representationsreform.

De civistiska argumenten framfördes fortfarande. Allmogens krav på politisk bildning kvarstod. De liberala synpunkterna sammanföll delvis med de civistiska men var inte alltid förbundna med en önskan om en statlig folkskola. En avgörande orsak till att vi 1841 fick ett positivt ställningstagande till införandet av en svensk folkskola var emellertid, att det konservativa motståndet brutits.¹⁷ Dessutom underlättades reformen av att det i praktiken blev en kommunal skola.¹⁸

4. 1842 ÅRS FOLKSKOLESTADGA

Den folkskolestadga vi slutligen fick 1842 präglades av de motstridiga intressen, som legat bakom skapandet av den nya skolformen. I korthet innebar den, att varje socken och stadsförsamling om möjligt skulle hålla sig med en fast skola med en seminarieutbildad folkskollärare. En skolstyrelse i varje socken skulle utses, med kyrkoherden som självskrivnen ordförande. Kunskapsmättet för fattiga och mindre begåvade barn begränsades till ett minimipensum omfattande kristendom och läsning. Övriga kunde även få undervisning i allmänt medborgerliga kunskapsämnen. Befriade från skolgång var de barn, som i hemmen eller på annat sätt erhöll tillfredsställande undervisning. Prästerna uppmanades att flitigt besöka skolorna och vara lärarna behjälpliga med råd. Fastare föreskrifter om skolgångens omfattning saknades. De enda direkta statliga engagemangen gällde inrättandet av folkskoleseminarierna, som ställdes under domkapitlen. För övrigt skulle varje socken själv ställa resurser till förfogande för reformens genomförande. I de fall, där man uppenbarligen saknade nödiga tillgångar, kunde bidrag från staten erhållas.¹⁹

5. FOLKSKOLAN EFTER 1842 OCH DESS KRITIKER J.H.EKENDAL

Den folkskola, som föreskrevs 1842, skulle enligt planerna vara genomförd inom fem år. Detta visade sig vara en orealistisk förhoppning. Takten för reformen blev i verkligheten mycket långsammare. Bekostandet av lokaler för den fasta skolan och lönen till den seminarieutbildade folkskolläraren sågs av många socknar som en dryg och ibland till och med onödig utgift. Bland allmogen fanns ett stort motstånd mot de nya pålagorna. Städerna drabbades inte i lika stor omfattning av de nya utgifterna, då man där på många håll redan före 1842 hade tillgång till skolor. ²⁰ Det är omvittnat att folkskolan under sina första årtionden gjorde föga framsteg, och att den i verkligheten kom att bli en något förbättrad nattvardsskola. Det klagades mycket på överfulla skolor, dåliga lärare och växelundervisningens andedödande mekaniska metoder. ²¹

Sådan var situationen, då föremålet för denna avhandling, prästen och seminarieföreståndaren J.H.Ekendal, med sin skrift "Den nya folkskolan i Sverige" inledde den under 1850-talet på nytt uppvaknande folkskoledebatten. Ekendal var den förste, som genom egna "fältstudier" i större skala försökte ta reda på hur det förhöll sig med verklighetsunderlaget till alla de anklagelser, som från olika håll riktades mot folkskolan. Under en resa sommaren 1851 genom Södermanland, Östergötland och Småland besökte han personligen ett stort antal folkskolor, samtalande med elever, föräldrar, lärare och präster. Sina erfarenheter samlade han i en mindre skrift kallad "Den nya folkskolan i Sverige. Tankar och anteckningar under en resa sommaren 1851". Året därpå kunde han redovisa ytterligare material, insamlat under vinterhalvåret 1851-52. ²² Med dessa två häften blev Ekendal något av ett begrepp inom folkskollärarkåren. En "Ekendalare" symboliserade alla de fördomar och reaktionära krafter, vilka folkskollärarna hade att freda sig och folkskolan mot. ²³

Ekendal sade sig ha kommit fram till att folkskolans huvudsakligaste syfte — "om i fall någon tänkte den klart" — måste ha varit att meddela undervisning i de allmänt bildande medborgerliga ämnena räkning, skrivning, historia, geografi, naturkunnighet m m. Eftersom det av folkskolestadgan framgick, att dessa kunskaper inte var avsedda att inhämtas av alla, konstaterade Ekendal: "Den nya folkskolan blef således ämnad, att *åt de förmögnare af allmogens barn* meddela ett kunskapsmått, ungefärligen motsvarandet det, som meddelas i våra lägre apologistkolor; en odlingsgrad åsyftades för rikets fjärde stånd, hvarigenom det skulle höjas och närma sig till det tredje, samt i allmänhet komma i en mer oberoende ställning till de öfriga stånden. Det låg således en viss politisk mening, ett begär efter större medborgerlig frihet och sjelfständighet till grund för den nya folkskolestadgan." ²⁴

Det var för att få svar på frågan om folkskolan uppfyllt detta sitt ändamål, som Ekendal begivit sig ut på sina resor. Resultatet var nedslående. Enligt honom hade inte mer åstadkommits än vad ett klokt utnyttjande av det gamla systemet kunnat bidra med. Barnantalet var för stort, lokalerna undermåliga, lärarna dåligt utbildade och prästerna ointresserade. Ekendal slog fast, att *"den nya folkskolan kan uppfylla sin bestämmelse endast på det villkor, att religionsundervisningen förlägges i hemmet under föräldrars vård och presterskapets tillsyn, samt att de allmänt bildande medborgerliga kunskaperna ensamt öfverlemnas åt skolan till fritt begagnande af den förmögnare eller på själs-gåfvornas vägnar bättre utrustade delen af allmogens barn"*.²⁵

Men innan Ekendal för läsaren presenterar dessa sina slutsatser, har han på närmare fyrtio sidor genom utdrag ur dagboksanteckningar redogjort för sommarens erfarenheter, vilka han summerade: "Det redan anförda är mer än tillräckligt, att visa, hvad man haft skäl att frukta, att den nya folkskolan alldeles icke är något så kärt och outhärligt ting, som man tycker att hon borde vara; att högst få finnas både bland herrar, presterskap och bönder, ja till och med bland folkskolelärare sjelfva, som äro rätt belåtna med henne; och att det hela sålunda blifvit mer eller mindre förfelat."²⁶ Denna kritiska granskning av folkskolan och dess lärare, har det sagts, väckte en storm av indignation, särskilt bland landets folkskollärare. De ondgjorde sig över Ekendals okonventionella metoder, indiskreta skildringar och bristande tro på folkskolans utvecklingsmöjligheter. Ofta delade man inte hans syn på målsättningen, och ännu mindre uppskattades hans förslag till åtgärder för att åstadkomma förändringar.²⁷ Aftonbladet uppgav sig ha fått sig tillsänt "reklamationer" i en sådan mängd, att de kunnat fylla bladet i åtta dagar.²⁸ Med sina båda häften om den nya skolan kom Ekendal att ge den tändande gnistan till en debatt kring folkskolans målsättning och organisation, som pågick under hela 1850-talet och en bit in på 60-talet.

Man frågade sig vems ärenden Ekendal gick, radikala rabulisters eller var han ett redskap för reaktionära krafter, som önskade stjälpas den unga folkskolan?²⁹ Båda alternativen syntes omöjliga med tanke på Ekendals egenskap av präst och föreståndare för ett folkskoleseminarium. Något tillfredsställande svar kunde inte samtiden finna. Ännu vid folkskolans hundraårsjubileum 1942 har Klas Aquilonius svårt att ge ett nöjaktigt svar.³⁰ Det senaste försöket att belysa Ekendal och hans nya folkskola har gjorts av Gustaf Kaleen. I sitt arbete "Sveriges första folkskolläraryörening" från 1966 behandlar han i ett särskilt avsnitt "Ekendalska tvisten".³¹ Kaleens bidrag har dock knappast fört problemet närmare en lösning. Flera författare, som berört frågan, har anslutit sig till Johan Jacob Holmbergs syn på saken. Denne har i kraft av sin mångåriga vänskap med Ekendal ansetts kunna ge ett vederhäftigt omdöme om vännens sinnelag.³² Holmberg framhåller bestämt i sin min-

netsteckning över Ekendal, att denne handlat enbart av omtanke om folkskolans bästa. Han hade inte önskat driva kristendomskunskapen från folkskolan. Holmberg menade, att han vid åsynen av skolans betryckta tillstånd sökt en ny grund för dess förverkligande, som en politisk bildningsanstalt för det fjärde ståndet.³³ Detta har av andra författare utvecklats vidare. Ekendal skulle ha låtit sig påverkas av den konservativa reaktion, som gjort sig gällande på kontinenten efter oroligheterna 1848.³⁴ Men ingen av dessa författare har klargjort vilka åsikter Ekendal ursprungligen hyst och vilka de nya egentligen var.

Mot bakgrund av vad som ovan beskrivits, har det tätt sig som en intressant uppgift att söka fånga Ekendal i hans idémässiga, politiska och sociala sammanhang före och efter publicerandet av "Den nya folkskolan". Även om "fallet Ekendal" som sådant utgör huvudproblemet och utgångspunkten för denna avhandling, är uppgiften inte snävt begränsad till detta område. Enligt min bedömning är Ekendal som företeelse och person väl värd att uppmärksammas, vilket jag hoppas framställningen i fortsättningen kommer att visa. Men studiet av Ekendal och hans sammanhang belyser dock inte bara Ekendal och hans idévärld utan ger också intressanta inblickar i hur politiska, ekonomiska och sociala förändringar ger återverkningar i debatten före och efter folkskolans stadgande. Diskussionen om folkskolan blev naturligtvis inte opåverkad av att frågan efter 1842 kom att föras över på ett praktiskt politiskt plan.

Kap. II J.H.EKENDALS BIOGRAFI ¹

Jonas Herman Ekendal eller Herman, som han kallades av vännerna, föddes den 13 oktober revolutionsåret 1809 i ett prästhem i Strängnäs stift. Föräldrarna var vid sonens födelse båda i fyrtioårsåldern, ett förhållande, som enligt Ekendal själv borde ha utgjort en gynnsam omständighet med tanke på hans utvecklingsmöjligheter. I en tidningsartikel har han framhållit vikten av att blivande föräldrar kommit igenom "passionsåldern", innan de sätter barn till världen. De känslor, som behärskade föräldrarna i själva konceptionsögonblicket, påverkade avkommans framtida utveckling. Av denna anledning rekommenderas äktenskap först när parterna hunnit till mogen ålder, i vilket Ekendal också följde sina föräldrars exempel. ²

Fadern, Jonas Ekendal, som var uppvuxen i ett klockarehem, slutade som komminister i Mosjö socken mindre än en mil från barndomshemmet i Ekeby. Enligt herdaminnet saknade fadern ett flertal av de kvaliteter, sonen senare i livet menade kännetecknade en god präst. Fadern skildras som en dålig predikant med föga andlig resning men med desto mer känsla och talang för det praktiska livets realiteter. Ett barn av sin tid kallas han av herdaminnets nedtecknare, full av faderliga förmaningar för eld och våda. ³ En del av dessa förmaningar tycks i alla fall på sonen ha gjort ett visst intryck. Faderns varningar till sina församlingsbor att inte vara för snabba med att få liket i jorden med tanke på risken för skendöd, var ett ämne, som Ekendal senare skulle komma att behandla. ⁴

Modern Elisabeth, född Söderström, som härstammade från Åland, har i J.J.Holmbergs skildring fått en pietistisk framtoning, en ängslig moder, som oroade sig för sonens andliga välfärd. Ursprunget till denna karakteristik var antagligen Ekendal själv, vars självbiografi Holmberg uppgav sig ha tillgång till. Detta dokument har inte kunnat återfinnas. Men det finns ingen anledning att ifrågasätta Holmbergs uppgifter. Mycket av minnesteckningens innehåll tyder på att källan måste ha varit Ekendal. Hos tidens pedagogiska auktoritet J.H.Pestalozzi intog modersgesalten en central roll, när det gällde barnets religiösa utveckling. ⁵ Samma romantiska bild av förhållandet mellan moder och barn tecknade gärna Ekendal. En sådan roll har han även velat tilldela sin egen moder. Studietiden skildras av Holmberg, som en tid som fjärmade. Ekendal från moderns enkla fromhet. Sin barnatro kom han dock att återvända till.

Skoltiden tillbringade Ekendal i Strängnäs, en period av hans liv, som inte var utan prövningar. Han berättar vid ett tillfälle, hur han blivit inblandad i ett slagsmål mellan gesäller och skolpojkar. Handgemenget hade för hans del slutat med två månaders vistelse i sängen på grund av åsamkade skador. ⁶ Kanske grundlades här hans avsky för

brukandet av fysiskt våld både i skolan och i samhället.

När Ekendal 1829 efter framgångsrika gymnasiestudier lämnade skolan i Strängnäs för universitetet i Uppsala, tvekade han först om vilken studieväg han skulle välja. Trots uppmuntran från både fader och lärare att vid sidan av de teologiska även ägna sig åt filosofiska studier avstod han från de senare till att börja med. Skälet till detta var de religiösa betänkligheter modern gett uttryck åt inför en sådan uppläggning av studierna. Efter prästvigningen 1832 biträdde han sin sjuklige fader, som nu blivit oförmögen att fullgöra sina tjänsteåligganden. Hösten 1833 ⁷ återupptog Ekendal de akademiska studierna, denna gång i Lund, dit han lockats av rykten att det där fanns "allvarliga kristna". Ekonomiskt möjliggjordes företaget genom att Ekendal erhöll en predikokondition i Knästorp utanför Lund hos prosten Jonas Ahnfelt, far till bröderna Nils Otto, Paul Gabriel och Oscar Ahnfelt. De har gjort sig kända för sin politiska och religiösa liberalism. Särskilt de två äldre bröderna intog under 1820- och 30-talen en ledande ställning bland universitetets yngre akademiker. ⁸ I prästgården i Knästorp, där Ekendal fann sig väl till rätta, fick han även tillfälle att träffa professorn J.H. Thomander liksom docenten Henrik Reuter Dahl.

Efter avslutad filol.examen 1834 lämnade Ekendal Lund men endast för en kortare tid. Den första studieperioden i Lund hade enbart ägnats åt självstudier, ibland underlättade av lånade föreläsningssanteckningar. När Ekendal återvände hindrades han inte av några tjänsteåligganden utan kunde ägna sig uteslutande åt sina studier. Det blev nu tillfälle att grundligare lära känna den akademiska undervisningen och studentlivet. Ekendal åhörde de offentliga föreläsningarna och deltog även i kollegier i botanik och kemi. Studierna klarades av framgångsrikt. Han började få vissa förhoppningar om en fortsatt akademisk karriär, då han i februari 1837 kallades hem till faderns dödsbädd. Till Lund återkom han senare i samband med sin magisterpromotion 1838.

Från tiden strax efter det hastiga uppbrottet från Lund och faderns död finns ett par brev bevarade till studiekamraten Gustaf Andersson, sedermera överbibliotekarie vid universitetsbiblioteket i Lund. I breven beskrev Ekendal personer han träffat och alla problem med att finna en lämplig lärartjänst. Efter att först förgäves försökt i Strängnäs begav han sig till Stockholm. Där uppvaktades den ene rektorn efter den andre men utan resultat. ⁹ Med oförrättat ärende fick han återvända hem till Kumla. ¹⁰

Trots att Ekendal kände, att kontakten med den forne studiekamraten var svår att upprätthålla brevledes hölls den vid liv ännu några år. I ett brev från februari 1838 undrade Ekendal, som ombud för en komminister Strandberg, om Andersson hade möjlighet att ordna en kondition för dennes son. Sonen, som redan studerat ett år i Uppsala och hade planer på att bli präst, beskrevs som en synnerligen bildad och redan erfaren tidningsmedarbetare i Mariestads Weckoblad. Den unge

mannen torde ha varit identisk med skalden Talis Qualis. För egen del, berättade Ekendal, hade han lyckats erhålla en befattning som huspredikant hos överstelöjtnant C.G.Koskull på Arninge utanför Stockholm. Tjänsten möjliggjorde planerna att fortsätta studierna i Uppsala. Men Ekendal hade svårt att finna sig tillrätta i sin nya miljö och tröttnade snart på sitt "högborna" liv. ¹¹

I slutet av 1830-talet började Ekendal översätta och utge skrifter av Luther, liksom en rad andra både äldre och modernare tyska teologer. Ännu 1840, året för Ekendals avhandling för pastoralexamen, hade han vissa förhoppningar om en akademisk fortsättning. Gustaf Andersson anförtrodde han i ett brev, att han skrivit till professorn i teoretisk filosofi i Lund, L.F.Westman., för att bli kallad som docent. ¹² Initiativet gav emellertid inte önskat resultat. I stället utvecklade han en allt större aktivitet som skribent och översättare.

1839 utkom Ekendal med en översättning av den då mycket aktuella tyske teologen August Tholucks "Gudaktighetens största hemligheter". ¹³ Redan året därpå trycktes den i en ny upplaga. Tholuck, professor i Halle, var särskilt uppskattad bland svenska teologer som stod väckelsefromheten nära. ¹⁴

I en anonym skrift kallad "Doctor A.Tholucks predikosätt" utvecklade Ekendal, i anslutning till en översättning av Tholuck, synpunkter på hur man borde anpassa predikan för att nå den bildade medelklassen. Ekendals kommentarer hade formen av en dialog i en adjunktkammare mellan två unga präster, Ferdinand och Fritz. Med detta arbete lyckades Ekendal tilldra sig en viss uppmärksamhet, vilket föranledde honom att i samband med andra publikationer presentera sig som författaren till "Doctor A.Tholucks predikosätt". ¹⁵ I bl a lundatidskriften Studier, Kritiker och Notiser fick den av Henrik Reuterdaahl ett välvilligt mottagande. ¹⁶

"Tholucks predikosätt" blev även uppmärksammas av Skånska Correspondenten, i vilken P.G.Ahnfelt och Peter Wieselgren ingick som medarbetare. ¹⁷ Anmälan hade formen av ett brev från en väninna till en annan. Fredrika rekommenderade boken som en lämplig julklapp till en ung präst. ¹⁸ I Strängnästidningen Samlaren lät Ekendal Ferdinand, en av de samtalande i adjunktkammaren besvara brevet. Där antydde, att Fredrikas "far" var Correspondentens flitige medarbetare Peter Wieselgren. ¹⁹ Ferdinand menade, att det skrattades en hel del åt denne på grund av hans iver att i bibeln söka stöd för sin nykterhetssak. ²⁰ Någon utveckling av brevväxlingen kom inte till stånd. Men Ekendal inspirerades till ett antal "brev" i pedagogiska frågor. ²¹ Breven inflöt först i Samlaren för att sedan utges i ett mindre häfte "Bref ifrån Ferdinand till Fredrika om undervisning och uppfostran" 1841.

1841 blev Ekendal vice kollega vid Karolinska skolan i Örebro. Trots att han 1843 fick en tjänst som ordinarie blev han inte gammal i Örebro. Vid denna tidpunkt hade han redan lämnat staden för att fungera som

föreståndare för folkskoleseminariet i Strängnäs. Hans placering på tjänsten som kollega innebar, att en annan person med längre tjänstgöringstid och andra meriter förbigicks. Ekendal fick företräde på grund av större pedagogisk skicklighet. Ärendet uppmärksammades av Nerikes Allehanda, som dock framhöll: "För alla, som lärt känna hr E:s skicklighet såsom lärare, samt hans milda, men dock allvarliga, sätt att behandla ungdom, är hoppet att åter få honom hit serdeles glädjande." Artikel-författarens förmodan att Ekendal skulle komma att medverka i den i enlighet med rektors önskan förväntade förändringen av skolan, tydde på att Ekendals åsikter var kända.²² I Nerikes Allehanda framfördes också förhoppningen, att han inte hade för avsikt att inneha sin kollegabefattning som prebende till föreståndarskapet i Strängnäs.²³ Denna förhoppning kom emellertid på skam. Ekendal upprätthöll aldrig tjänsten som kollega, vilket senare inte utan bitterhet konstaterades av Örebro skolas historieskrivare.²⁴ Ett avgörande inflytande på detta arrangemang hade biskopen i Strängnäs Hans Olof Holmström haft. Anledningen till biskopens ingripande var att denne sett det som angeläget att få just Ekendal som föreståndare vid seminariet. Den inkomst föreståndarskapet gav var alltför blygsam för att betraktas som acceptabel. Problemet löstes genom att Ekendal fick tjänsten som kollega men med ständig tjänstledighet och halva lönen.²⁵ Han förblev knuten till seminariet till 1856, då han utnämndes till kyrkoherde i Flo i Skara stift.

Intresse för folkupplysningen hade Ekendal redan tidigare dokumenterat. I en rad artiklar i Aftonbladet om behovet av folkupplysning sökte han 1840 påverka riksdagen som hade att behandla förslaget om inrättandet av folkskolor. Han tog där klart ställning för en allmän medborgarskola till gagn för ett ökat folkligt inflytande.²⁶

En författare i Svenska Biet antog, att Carl Jonas Love Almqvist hållit i pennan. I en redaktionell kommentar påpekade Aftonbladet, att så inte var fallet. Hugo Löwenstjerna, som skribenten i Svenska Biet kallade sig, accepterade motvilligt sitt misstag. Ekendal, som uppträtt under signatur, besvarade inte polemiken trots att den pågick i nästan två månader i form av ett tiotal brev riktade till Richard Furumo.²⁷

I en notis i Samlaren framgår, att Ekendal redan från början satsade på att skapa ett ordentligt bibliotek vid seminariet. Han bad i Samlaren om gåvor till detta, vilka sedan redovisas i tidningen.²⁸ Inrättandet av sockenbibliotek var också en uppgift, han uppmuntrade folkskollärarna att ta på sig. I sin Tidskrift för folkskolelärare och folkskolebildningens vänner stod han till tjänst med förteckningar över lämplig litteratur för ändamålet.²⁹ Han tog själv initiativ till ett sockenbibliotek i Flo när han kom dit som kyrkoherde 1858.³⁰

De naturvetenskapliga inslagen i undervisningen tillmätte Ekendal stor betydelse. I en skrivelse till domkapitlet vädjade han om medel till utrustning. Seminariet blev också ägare till en elektricitetsmaskin, en magnetsten och en himmelsglob. Naturkunnigheten, framhöll Ekendal,

hade visat sig vara ett av de mest bildande bland de världsliga ämnena. På grund av elevernas uppskattning hade den lagts som ett av de första ämnena i utbildningen.³¹

Den pedagogiska metod, som lärdes ut till de blivande folkskollärarna, var den officiellt sanktionerade för landets seminarier, nämligen växelundervisningsmetoden. Den teoretiska delen inhämtades vid seminariet, medan tillfälle till praktiska övningar gavs vid stadens lankasterskola. Till den pedagogiska utbildningen hörde också att lära sig hålla katekes- och bibelförklaringar. Ett viktigt moment i seminarieelevernas pedagogiska skolning var övningen i kateketisering, frågekonst. ”Vill läraren meddela lärjungen flera tankar, än dem, som styckets satser innehålla; så inlägger han den nya tanken i ena delen af en alternativ fråga, hvars andra del innehåller tankens motsats, således något omöjligt eller falskt. Barnet afskiljer med sitt sunda förstånd den falska eller omöjliga delen och behåller den andra delen i frågan, hvarigenom läraren lagt det rätta svaret redan genom sin fråga i barnets mun och barnet icke får annat att göra, än välja emellan 2: ne satser.” I denna viktiga konst övades eleverna dagligen. Rätt tillämpad menade Ekendal, övadade den omdömesförmågan och förmågan att uttrycka sig klart samtidigt som barnet finner tillfredsställelse i att alltid kunna svara rätt.³²

Vid sidan av sin syssla som seminarieföreståndare hade Ekendal som alltid många järn i elden. Under sina första år som översättare och författare skötte han själv förläggandet och distributionen av sin litterära alster. Med tiden blev detta emellertid för betungande och tidskrävande. I ett brev till förläggaren P. Huldberg framgår det att Ekendal försökte bli av med sitt lager av böcker, samtidigt som han sökte intressera Huldberg för nya projekt. En serie Lutherskrifter kunde nog finna läsare. Om en folkskriftserie blev aktuell, hade Ekendal redan två lämpliga manuskript att erbjuda. Det ena behandlade hur man skyddade sig mot åskan och det andra hur man undvek att begrava skendöda. Han rekommenderade också en skrift för allmogen i konsten att brygga ett godare öl, vilket skulle bidra till att minska brännvinsdrickandet.³³ Inga av de mer storslagna planerna kom att realiseras. En del av Lutheröversättningarna utgavs dock, liksom ett inlägg av Ekendal i den då aktuella Straussdebatten.

Sin publicistiska verksamhet under perioden, 1840-talet, har Ekendal koncentrerat till tidningspressen. Sommaren 1843 gjorde han en resa i Värmland. I Råda socken kom han i kontakt med s k bättringsropare. För detta fenomen redogjorde han i en rad artiklar i Uppsalatidningen Thorgny. Skildringarna av de unga flickornas extatiska tillstånd är gjord med den för Ekendal typiska omständligheten. Tidpunkten på dagen, väderleken, den yttre miljön, åhörarnas samhällstillhörighet och reaktioner, allt registrerades och nedtecknades, för att läsaren skulle komma så nära en direkt upplevelse som möjligt. Den folkliga väckelsen uppfattades av många inom kyrkan som ett hot mot den rådande ordningen. Ekendal däremot kände sympati för rörelsen. Den var enligt honom

ett uttryck för det religiösa behov, som statskyrkan och dess präster inte förmått eller inte förstått att tillfredsställa. Avsaknad av en verklig kristen anda inom kyrkan hade fått allvarliga kristna att söka sig till andra förkunnare. En fullkomlig brist på insikt i vad det egentligen handlade om såg Ekendal i det faktum, att man satte länsman till att upprätthålla ordningen i kyrkan.³⁴

Inte förrän under 1950-talet uppmärksammades Ekendals engagemang i läroverksdebatten av Albin Warne. Skälet till det ligger delvis i att en del av de dokument, som rörde skolrevisionen 1843 under lång tid saknats och inte kommit tillrätta förrän 1953.³⁵ I mitten av 1840-talet skickades ett förslag till läroverksreform ut på remiss. När detta behandlades vid kollegiet i Örebro hade Ekendal inte möjlighet att närvara. Han inkom då med en särskild skrivelse, vilken bilades kollegiets yttrande till domkapitlet. Biskop H.O.Holmström lät den sedan medfölja domkapitlets svar. Statsrådet F.O.Silverstolpe gjorde rektorn vid Nya Elementarskolan i Stockholm, Johan Albert Dahlström, uppmärksam på Ekendals yttrande, vilket var ett av de mest omfattande. Dahlström, som önskade publicera delar därav i sin Tidskrift för lärare och uppfostrare, tog kontakt med Ekendal.³⁶ Även i Aftonbladet kommenterades den.³⁷ I andra artiklar i Aftonbladet och Dagligt Allehanda berörde Ekendal läroverksfrågan. Dessutom hade han i en uppsats i Frey behandlat lönevillkoren för lärarna vid elementarläroverken.³⁸

1847 måste ha varit ett händelserikt år för Ekendal. Under detta år fick han kontakt med flera personer, vilka skulle komma att spela betydelsefulla roller i hans liv. Två av dem, Sven Adolf Hedlund och Johan Jacob Holmberg, höll han kontakt med till sina sista år. Tillsammans med S.A.Hedlund besökte Ekendal i augusti samma år för första gången greve Torsten Rudenschölds experimentskola på Leckö. Besöket resulterade i en artikel av Ekendal i Jönköpingsbladet, där han redogjorde för grevens skolidéer. Rudenschöld, som ofta var rädd för att bli missförstådd och väcka felaktiga förväntningar, kände sig föranledd att komma med vissa tillrättalägganden.³⁹ Ekendal tog inte illa vid sig av dessa, men händelsen karakteriserar väl hans förhållande till greven. Rudenschöld tycks på många som kommit i personlig kontakt med honom ha haft en ovanlig dragningskraft. Ekendal var inte den ende, som inför den kortväxte mannen kände en stor beundran.⁴⁰ När Rudenschöld sex år senare i praktiken offentligt tog avstånd ifrån Ekendals idéer i "Den nya folkskolan" och därmed satte punkt för debatten i tidningspressen, måste det ha känts bittert för honom.⁴¹ Kontakten med Rudenschöld bröts, tillfälligt även med Hedlund, som efter några år skulle bli grevens svärson.⁴² Men 1847 var relationerna fortfarande goda. I december samma år ombads Ekendal att tillsammans med Hedlund ingå i redaktionen för Dagligt Allehanda. Han insåg snart att uppdraget kunde utnyttjas till att erbjuda boktryckare recensioner mot ersättning, ett förfarande han erfarit inte var ovanligt.⁴³

Vid denna tid var Ekendal även en flitig medarbetare i Jönköpingsbladet. Det förblev han till dess redaktören Johan Sandwall flyttade över till Göteborgs Handels- och Sjöfartstidning i vilken också Ekendal blev medarbetare.⁴⁴ Inläggen i Jönköpingsbladet under 1847 och 1848 hade mestadels samband med den pågående debatten kring en eventuell representationsreform. Han tog här klart ställning för det radikalare alternativet, enligt vilket varje självförsörjande man borde ha rösträtt. Ett skäl varför detta nu borde vara möjligt att genomföra var att landet fått en ny folkskola.⁴⁵ Artiklarna i Jönköpingsbladet, liksom de tidigare namnda i Aitonbladet och ett antal i Dagligt Allehanda nor till det material, som inte förut berörts i diskussionen av Ekendals person.⁴⁶ Men utan kännedom om denna sida av hans författarskap blir mycket i hans senare agerande obegripligt. Det var inga tillfälligheter, som gjorde att han fick kontakt med sådana män som Hedlund och Sandwall. Det förelåg en åsiktsgemenskap i flera för tiden väsentliga frågor. Även om Ekendal betraktade en del av Hedlunds bekanta som "rabulister", delade han dennes syn på representationen och kritik av kyrkan.⁴⁷

Under 1847 började Ekendal planera för utgivandet av en tidskrift för folkskollärare. Ryktet om dessa planer hade nått folkskolläraren i Borrby i Blekinge J.J.Holmberg. Året innan hade denne varit med om att grunda den första folkskolläraryöreningen i landet.⁴⁸ I ett brev till Ekendal uttryckte Holmberg sin sympati för dennes planer och erbjöd sina tjänster som medarbetare.⁴⁹ Tidskrift för folkskollärare och folkskolebildningens vänner började utges under 1848. Ekonomiskt var den ett problembarn från början. Ekendal hade tänkt sig att den skulle fungera som ett medel till ständig vidareutbildning av folkskollärarna, vara "ett kringvandrande seminarium". Trots de många välvilliga anmälningarna i tidskrifter och tidningar tycks den inte ha fått någon större spridning bland folkskollärarna. Han kände dock, att det var något som låg i tiden.⁵⁰

1849 beviljades Ekendal anslag av statliga medel för att studera folkskoleväsendet i Danmark, Tyskland och Schweiz. I slutet av oktober samma år lämnade han Strängnäs efter det han erhållit åtta månaders tjänstledighet.⁵¹ Intrycken och upplevelserna från resan finns dokumenterade i en rad artiklar i Handelstidningen.⁵² Ett av de större bekymren under resan var de kalla "vaerelserna", som han stötte på redan i Falkenberg. Här liksom i Danmark och längre ned på kontinenten hade man enligt honom de mest avskyvärda fula kakelugnar. De var visserligen lätta att få varma men svalnade lika snabbt om de inte ständigt matades. Om dessa sina "atsvurna fiender" sade han: "Med en sann och harmoniskt utvecklad kultur kunna aldrig jernkakelugnar förlikas."⁵³ Det totala fördömandet av den danska sovrums-kulturen hängde säkert samman med att Ekendal kände, att de kalla sovrummen hade ett menligt inflytande på hans hälsa. Två dagar före julafton

insjuknade han i Christiansfeld och blev där sängliggande i tre veckor. En bidragande orsak till insjuknandet var antagligen det primitiva sätt på vilket Ekendal färdades. För det mesta tog han sig fram till fots. Ibland fick han skjuts av någon bonde. Även om fördelarna att resa på detta sätt var många, bortsett från de ekonomiska, insåg han, att hans krafter inte var desamma som för sjutton år sedan, då han företog en fotvandring i södra Sverige. I ett brev till Hedlund skrev han: "Jag kan icke neka att ej resan varit besvärlig på det sättet, som jag har rest mellan bondbyar och skolhus. Men också torde ingen af alla som rest i Danmark hafva om Danska folket så verklig, på stället inhämtad kunskap. Många ting har jag uppdagat för infödda Danskar, hvilka de ej känt, ej ens anat. Blir det sommar skall detta sätt att resa vara en förnöjelse; men nu är det en verklig plåga, i synnerhet sedan den första nyfikenheten blifvit stillad." ⁵⁴ Trots dessa visdomsord lade Ekendal här grunden till den reumatism, som inom loppet av åtta år skulle göra honom totalförlamad. Men det bekymrade honom ännu inte.

I september 1850 återvände Ekendal till Sverige och seminariet. Artiklarna från Handelstidningen fyllde med detaljer och fakta om folkskoleväsendet och det religiösa livet i Danmark, Tyskland och Schweiz samlades senare i ett häfte, som utgavs 1852. Han gjorde under de följande åren flera resor. Så småningom utkom ytterligare två häften med erfarenheter från resor sommarferierna 1852 och 1853. Även delar av detta material hade tidigare publicerats i tidningspressen. ⁵⁵

Stimulerad av de utländska erfarenheterna företog Ekendal sommaren 1851 sin beryktade resa genom några svenska landskap. Med samma medel och metoder, som han tidigare tillämpat på de danska och tyska, ville han nu lära känna de svenska folkskolornas tillstånd. Sina erfarenheter och slutsatser samlade han i en skrift kallad "Den nya folkskolan i Sverge". I den konstaterade han, att den nya folkskolan inte resulterat i någon förbättring av folkupplysningen. I likhet med vad som skett på kontinenten hade inrättandet av folkskolor fått negativa effekter på hemläsningen. Men ännu hade det inte gått så långt i Sverige, som i Danmark och Tyskland. Det fanns alltså ännu tid för svenskarna att slå in på en annan väg. ⁵⁶

Ekendal kan knappast ha haft en föreställning om vilken effekt publicerandet av dessa cirka sextio sidor skulle få. I det brev, som han medsände skriften till Hedlund, skrev han: "Här har Du mina tankar och anteckningar om den nya folkskolan! Förgäfvets har jag fyra särskilda gånger hos Kung Mjt sökt pastorat, för att genom egen handläggning, eget umgänge med folket och försök att realisera de förslag, som här uttryckas, pröfva deras halt. Ännu en gång försöker jag." ⁵⁷ Om hans förhoppningar med skriften varit att förbättra utsikterna till ett pastorat, torde den i verkligheten ha haft motsatt verkan. Det som till att börja med såg ut som en framgång, förbyttes om inte alltid i ett avståndstagande så i tystnad och isolering. Rudenschöld markerade distans med

sina artiklar. Hedlund, som först var positiv, tystnade. Holmberg bröt kontakten under en tid.⁵⁸

Ekendal kände sig missförstådd. I ett andra häfte med erfarenheter samlade under nya resor vinterhalvåret 1851-1852 försökte han reda ut begreppen. Men han lyckades inte övertyga sina kritiker. I sista numret av sin tidskrift skrev Ekendal: "Ehuru smärtsamt det kan vara för personen, att misskännas och med kallsinnlighet bemötas af några, hvilkas aktning han hellre åstundade, får dock den, som gifver sig ut på publicitetens område, tåligt underkasta sig alla dessa skiftningar af olika ödmöten och sinnesstämningar."⁵⁹

Trots motgångarna fortsatte Ekendal oförtrutet med sin litterära verksamhet. Han skrev läroböcker och utgav nya Lutheröversättningar. Redan sommaren 1852 gjorde han nya resor på kontinenten. I Sydtykland, särskilt Bayern och Württemberg, kom han att känna sig hemma. Resrouten tycks i stort sett vara densamma år från år även om färd-sättet förändrats. Han fotvandrade inte längre utan använde sig av de moderna kommunikationsmedlen tåg och ångbåt. Med blixstens hastighet tyckte han sig nu rusa genom landskapet. Det gav helt nya dimensioner åt resandet, samtidigt som det fjärmade den resande från verkligheten. Den som tillbringade sin tid på hotell, museer, caféer och större promenader såg ingenting av "den stora massans, de armas, de undan-gömda arbetande klassernas belägenhet". "Han kommer hem och prisar utlandets härligheter, obekant med det elände, hvaraf det främmande landet lider lika mycket som hans eget, der han är lite mera hemma-stadd och hvars nöd han därför litet bättre känner."⁶⁰

I kommentarerna från de utländska resorna känner man ofta närvaron av den "revolutionsyra", som nyligen gått över Eruopa.⁶¹ 1848 års oroligheter gav helt nya perspektiv på de sociala och politiska förhållan-dena. Omvälvande blev dessa erfarenheter också för de protestantiska kyrkorna. Som en direkt följd av revolutionen bildades i Berlin Inre Mission av Johan Heinrich Wichern. Organisationens syfte var att väcka de högre stånden till medvetande om sitt sociala ansvar som kristna. På detta sätt skulle revolutioner i framtiden förebyggas.⁶² Med Wichern liksom med andra kända teologer och religiösa personligheter gjorde Ekendal bekanskap under sina resor. Särskilt gärna uppsökte han teologer och kyrkans män, som stod pietism och väckelse nära. Han fick i Halle tillfälle att sammanträffa med professor A. Tholuck, vars skrifter han själv bidragit till att sprida kännedom om i Sverige. I Zürich besöktes också den åldrade romantiske biologen Lorenzo von Oken.⁶³

Basel i Schweiz ägnas i Ekendals reseberättelse särskilda uppmärksamhet. Några mil utanför staden låg räddningsanstalten Beuggen. Inspektor för denna var Christian Heinrich Zeller, vilken kan kallas en kristen Pestalozzi och vars psykologiserande pedagogik spelade en stor roll bland de pietistiskt influerade folkskollärarna i Sverige.⁶⁴ Ekendal gjorde Zellers personliga bekanskap och översatte senare till svenska

dennes "Kurze Seelenlehre gegründet auf Schrift und Erfahrung".⁶⁵ Intresset för Basel hade också en mer personlig grund. Där träffade han sin blivande hustru Anna La Roche, dotter till pastor Simon Emanuel La Roche, en av grundarna av det kända missionssällskapet i Basel 1815.⁶⁶ Baselsällskapet spelade en stor roll i missionsintresserade kretsar i Sverige. Peter Fjellstedt fick sin missionärsutbildning vid sällskapets seminarium.⁶⁷

Efter utgivandet av "Den nya folkskolan" koncentrerade Ekendal sina litterära ansträngningar på religiösa och kyrkliga frågor. Intresset för folkskolan fanns fortfarande men eftersom han blivit persona non grata i folkskolekretsar, hade han i praktiken givit upp sitt eget folkskoleprogram. I stället pläderade han nu för Rudenschölds idéer. Men att Ekendal ändå i princip höll fast vid de i "Den nya folkskolan" formulerade förslagen för reformering av folkskolan framgår tydligt. I nästan allt han senare skrev om folkundervisning drev han en öppen eller dold polemik mot sina kritiker. Överallt tycktes Ekendal se bekräftelser på tidigare iakttagelser och riktigheten i sina första slutsatser.⁶⁸

De senare aktiva skriftställaråren ägnade Ekendal kyrkopolitiken. Sitt anonymt utgivna arbete "Svenska kyrkan och presterskapet" tillägnade han svenska kyrkans målsmän vid riksdagen 1856-57. Skriften är en uppgörelse i Kierkegaards anda med den hierarkiska kyrkan och dess andefattiga prästerskap. Det konkreta syftet är att förmå den sittande riksdagen att fatta beslut om att avskaffa konventikelplakatet. Så gott som alla missförhållanden inom den svenska kyrkan, menade Ekendal, hade sin grund i 1686 års kyrkolag, vilken böjde kyrkan under staten och gjorde prästerna till statliga ämbetsmän. "Trots 12 biskopar, 173 prostar, 1236 pastorer och en mängd andra skole- och kyrkobetjenter, som Sverige med uppoffring af millioner underhåller för Guds rikets utbredande, gifvas ändå stift, der först under det sista decennium genom en rörelse från ett helt annat håll än presterna något andeligt lif uppvaknat." Detta uppvaknade andliga liv, som Ekendal talade om, hade skapat stor oro inom svenska kyrkan. Försök att med polismakt komma till rätta med dessa utomkyrkliga aktiviteter hade misslyckats och dessutom skadat Sveriges rykte utomlands. Religionsförföljelserna i Sverige ägnades stort intresse i den europeiska pressen.⁶⁹

Trots att Ekendal 1856 nådde sitt mål, ett eget pastorat, fick han aldrig på allvar tillfälle att pröva sina folkskoleidéer. I maj 1858 installerades han som kyrkoherde i Flo i Skara stift. Redan i september samma år upphörde han med sin prästerliga tjänstgöring, då han inte längre kunde förflytta sig. I hopp om att kunna kurera sig reste Ekendal till Sydtykland. Men det visade sig snart att vistelsen där inte hade önskad effekt. I ännu sämre kondition återvände han till Sverige. Med sig på hemresan hade han P.Fjellstedt. Den 17 mars 1862 avled Ekendal i Flo. "Hans lefnad var en predikan, om ock i den förekomma perioder så beskaffade, att man måste sätta ett frågetecken i omdörets marginal" summerar minnestecknaren i herdaminnet Ekendals liv.⁷⁰

Kap. III "DEN NYA FOLKSKOLAN I SVERGE"

1. ALLMÄNT

I detta kapitel presenteras Ekendals redan här flera gånger omnämnda arbete "Den nya folkskolan i Sverge", vilket utgör utgångspunkten för denna avhandling. Egentligen består Ekendals omdiskuterade skrift av två häften, det första med tankar och anteckningar från en resa sommaren 1851 och det andra från vinterhalvåret 1851-1852. Redan det första "väckte ett ofantligt uppseende" ¹ I det andra häftet försökte Ekendal även bemöte en del av den kritik, som det första givit upphov till, särskilt från folkskollärarhåll. Han menade, att den till stor del bottnade i missförstånd. ²

Ekendals arbete "Den nya folkskolan" har utpekats som en av de utlösande orsakerna till 1850-talets på nytt uppvaknande folkskoledebatt. ³ Trots det tycks den bland folkskolehistoriker till sitt fullständiga innehåll vara förvånande obekant. Där man känt till skriften har man ändå inte förmått att sätta in den i sitt historiska och ideologiska sammanhang. Jag ska därför, då innehållet i "Den nya folkskolan" inte kan förutsättas bekant, tämligen utförligt presentera denna, innan jag går vidare i diskussionen av de problem den har givit upphov till. Redovisningen av innehållet följer i stort sett Ekendals egen disposition.

Inspirerad av sina utländska erfarenheter begav sig alltså Ekendal 1851 under en sommarmånad ut på en resa genom Södermanland, Östergötland och Småland. Syftet med resan var att få svar på frågorna, "hvad är den nya folkskolan i närvarande stund; har hon upp uppfyllt sitt ändamål; och kan hon det i det skick, hvari hon för närvarande befinner sig?" ⁴

2. DEN SVENSKA FOLKSKOLANS MÅLSÄTTNING ENLIGT EKENDALS TOLKNING

"Den nya folkskolan" inleds med ett avsnitt kallat "Hvad den nya folkskolan var ämnad att blifva". ⁵ Det är här på sin plats att poängtera, att den målsättning för folkskolan, som Ekendal i det ovan nämnda avsnittet beskrev, inte var identisk med hans egen föreställning om den ideala folkskolan. Det utesluter inte, att det finns vissa gemensamma drag hos de två, hans egen och målsättningen sådan han fann den i det politiska beslutet om inrättandet av folkskola. På denna punkt har han ofta blivit missuppfattad. ⁶

Om folkskolan som stadgades 1842 slog Ekendal fast: "Den nya folkskolan blef således ämnad, att *åt de förmögnare af allmogens barn* meddela ett kunskapsmått, ungefärligen motsvarande det, som meddelas i våra lägre apologistikolor; en odlingsgrad åsyftades för rikets fjerdje stånd, hvarigenom det skulle höjas och närma sig det tredje, samt i

allmänhet komma i en mer oberoende ställning till de öfriga stånden.”⁷ För Ekendal hade folkskolan fått en målsättning med klar politisk innebörd, att för bondeståndet skapa en större medborgerlig frihet och självständighet. Till detta för många oväntade resultat hade han kommit fram utifrån en tolkning av den nya folkskolestadgan och den fortfarande gällande 1686 års kyrkolag. Dessutom ingick i förutsättningarna, att folkskolan var en ny inrättning, avsedd för tidigare inte tillgodosedda ändamål. Meningen med folkskolan måste, enligt Ekendal, ha varit att åstadkomma något mer än vad som redan fanns.⁸

Nu hade vi redan tidigare i Sverige, konstaterade Ekendal, en inrättning för barnundervisning, ”så vidt den rörer kristendomskunskapen och för dess inhemtande nödiga öfningar i innan- och utanläsning, jemte katekesens utanläsning och förstånd”. Ansvar för denna undervisning låg på prästerskapet och familjen. Som stöd för detta antagande hänvisade Ekendal till kapitel 24 § 22 i 1686 års kyrkolag, varur han citerade: ”Kyrkoherden skall låta sig angeläget vara, att *ungdomen i hans socken lär sig läsa i bok och förstår sina kristendomsstycken*; jemväl besöka sina åhörare, det ena huset efter det andra.”⁹ Till detta ändamål, betonade han, var en del av kyrkoskatten tänkt att användas. Därav följde, enligt Ekendals resonemang, att det inte kunde ha varit folkets mening, att den nya folkskolan endast skulle meddela kristendomsundervisning, ty för detta syfte hade man ju redan anvisat medel. Avsikten med folkskolan måste alltså ha varit en annan. Han fann att ”så måste den nya folkskolans hufvudsakligaste mening — i fall någon tänkte den klart — vara meddelandet af de tillkomna, i stadgan föreskrifna allmänt bildande medborgerliga kunskapsämnen”. De av Ekendal åsyftade tillkomna allmänt medborgerliga kunskapsämnena var räkna, skriva, historia, geografi, naturkunnighet, geometri, linearteckning, sång och musik.¹⁰

Folkskolestadgans sjunde paragraf sa att ”för de barn, hvilka af fattigdom hindras, att undervisningen längre tid begagna, eller sakna erforderlig fattningsgåfva att förvärfa det fulla kunskapsmått, som undervisningen erbjuder, medgifves en inskränkning eller ett s.k. minimumpensum, bestående av 1) svensk och latinsk stils innanläsning, 2) katekes och biblisk historia, 3) kyrkosång, 4) skriva, 5) de fyra räknesätten”. Ekendal konstaterade att minimikraven motsvarade just de kunskapsfordringar, med undantag för skriva och räkna, som gällt före folkskolestadgans tillkomst. Av detta drog han slutsatsen, ”att de tillkomna, allmänt bildande medborgerliga kunskaperna lemnades åt hvars och ens fria vilja att inhemta”.¹¹

För sin syn på ”folkskolestadgans gifna historiska bestämmelse” tillförde Ekendal i det andra häftet ytterligare argument. Han hävdade, att bondeståndet varit en av de starkaste drivkrafterna vid stadgans tillkomst. Motivet för allmogens representanter i riksdagen hade varit att åstadkomma en högre politisk och ekonomisk bildning för det egna

ståndet. Detta antagande ansåg Ekendal stöddes av den debatt, som förts in bondeståndet före stadgans tillkomst.¹² Till de "historiska fakta", som han åberopade, hörde Per Sahlströms skrift "Om folkundervisningen; framställning till den upplysta allmänheten samt Sverges bondestånd".¹³ Sahlströms och andras inom bondeståndet motiv för inrättandet av en folkskola, menade Ekendal, var otvetydigt politiska. Men han ville inte förneka, att Sahlströms skolprogram syftade till en bredare folkundervisning än den han själv skisserat i "Den nya folkskolan". Sahlströms skolplaner hade likheter med Rudenschölds "*en för alla folkklasser gemensam bottenskola*".¹⁴ I och för sig stod Ekendal själv inte främmande för tanken på en sådan skola, "en grundskola för hela Svenska bildningen och kulturen".¹⁵ Men han hävdade dock fortfarande, att bondeståndets huvudsakligaste mening varit att tillfredsställa det egna ståndets behov av politisk bildning. Om inte annat så borde målsättningens begränsade omfattning här ha framgått av de ekonomiska resurser som ställts till folkskolans förfogande. Hade planerna på en grundligare folkundervisning verkligen varit allvarligt menade, "måste en lätt förklarlig obekantskap med de stora medel, som fordras för vinande af ett så stort ändamål, hafva förorsakat detta utomordentliga missförhållande mellan medlen och målet".¹⁶

3. METODEN FÖR EKENDALS UNDERSÖKNING

En del av den kritik, som kom att riktas mot "Den nya folkskolan", gällde Ekendals tillvägagångssätt för att inhämta sin information, liksom sedan presentationen av denna. Förutom att dokumentationen utsatte de berörda personerna för obehag, ansåg man att undersökningsmetoden var subjektiv och slumpartad. Redan i det första häftet visade Ekendal, att han var medveten om att det kunde ifrågasättas, om hans erfarenheter från endast tre av de svenska landskapen kunde vara tillämpliga på Sverige i sin helhet. Inför dessa tänkta invändningar förklarade han: "Ehuru dessa 3: ne landskap på långt när icke utgöra hela Sverige, torde dock med all sannolikhet kunna antagas, att förhållandet i afseende på folkskoleväsendet är någorlunda lika öfverallt, der lika yttre villkor förekomma. Nu äro de besökta provinserna i det afseendet en liten profkarta af hela Sverige, att de erbjuda motsatserna af slätt- och skogsbygd, samt rikedom och fattigdom hos dess bebyggare i förening med ett medium mellan båda dessa motsatser. De erfarenheter, som gjorts i de nämnda provinserna, de slutsatser, som deraf kunna dragas, borde derföre med någorlunda tillförlitlighet kunna utsträckas till hela riket."¹⁷ Mot invändningar angående den använda metodens pålitlighet och rapporteringens saklighet försökte Ekendal gardera sig i det andra häftet. Specialbeskrivningarna kompletterades med en tabellarisk framställning. Därtill ägnades ett särskilt avsnitt åt förklaringar av tabellernas uppställning och vissa begrepps innebörd.¹⁸ Ekendal framhöll

vidare, att resorna inte företagits efter någon i förväg fastställd plan för att inte låta några förutfattade meningar styra resultaten. Visserligen insåg han, att även tillfälligheter kunde ge upphov till en felaktig verklighetsuppfattning. "Men då är det bättre att bedragas deraf, än af en förutfattad och uppgjord plan, för hvars utförbarhet man blott letar efter stöd i erfarenheten." ¹⁹

Varje dag under resan besöktes minst en skola, ofta både tre eller fyra. ²⁰ Vid dessa besök försökte Ekendal bilda sig en uppfattning om barnens kunskapsnivå, liksom hur många som kom över det i stadgan föreskrivna minimumpensum. Han informerade sig om antalet inskrivna barn i skolan, hur många som vanligen var närvarande, liksom undervisningens omfattning och lärarnas kompetens. Lokalernas beskaffenhet och skolornas materiella utrustning noterades också. Ekendal samtalade flitigt med dem, som skjutsade honom från det ena stället till det andra. Ungdomar han kom i kontakt med utfrågades för att få ett begrepp om deras kunskapsnivå efter det folkskolan genomgåtts. Äldre personer förhöordes om sina tankar om den nya inrättningen. Folk av den mest skiftande sociala ställning kom på detta sätt att bidra till de lämnade upplysningarna. Varje dag förde Ekendal dagbok över de insamlade resultaten. Här ett typiskt exempel på hans intervju- och presentationsteknik:

"Redan första dagen skjutsades jag af en af dessa egna svenska postiljoner, som hos utländningen väcka så mycken förvåning, en flicka om 17 år, dotter af en torpare. Oaktadt sin fattigdom hade *Sofia Wilhelmina* gått 5 terminer i Y.S. skola och påstod sig till och med kunna räkna. Hon hade, kan man tänka, inhemtat det förut omtalade minimumbeloppet af "de 4 räknesätten."

Nå, min kära Sofia, kan du säga mig, hur mycket 3×4 är?

— Där ä 12 st; inte rätt dä?

Jo riktigt,: men kan du också säga, huru mycket 7×9 är?

— Nej... nej dä kan jag inte.

Än 3×7 ?

— Nej; nej.

Men 4×9 ?

— Jo, si dä är 36 st.

Än 4×8 ?

— Dä ä 2 plåtar.

Kan du addition också? Säg mig då, huru mycket 5 och 7 göra tillsammans?

— Dä gör 12 st.

Men 5 och 73 tillsammanslagda?

— Dä kan jag ej säga.

Kan du draga 5 ifrån 7 och säga, huru mycket, som återstår?

— Dä kan jag ej säga, ty jag är icke riktigt fullständig i räkna.

Till denna ofullständighet hörde också, att *Sofia* aldrig kommit in på

divison och troligen aldrig kommer dit, så länge hon lefver, efter hennes skolgång redan var slutad. Nu kommo vi till *skrifva*, som den lilla Sofia påstod sig kunna.

I en backe medan hästen hvilade, inrättades fotsacken till skrifbord och Sofia skulle med blyertspenna skrifva sitt namn i dagboken. Hon skref i en rad, brantare än backen, hvari hästen pustade: *Såfiga Vilhelmina Perdoster*. Det stora S i Sofia erkände hon sig hafva glömt bort och skrev i stället en stor åtta.”²¹

Just det här ovan refererade citerades i en anmälan av ”Den nya folkskolan” i Aftonbladet.²² Ekendals beskrivning låg verkligheten så nära, att den 17-åriga Sofia med lätthet kunde identifieras, vilket framgår av brev Ekendal fick mottaga.²³

Han intresserade sig också mycket för lärarnas personligheter, deras utbildning och levnadsvillkor. En lärare, som genomgått seminariet i Växjö, utsattes för följande indiskreta granskning och beskrivning: ”Han var klädd i lång snipig frack med fransar utaf det söndriga utgånga fodret, underkläderna voro lika trånga och korta som fracken, hakan orakad, håret kammadt fram öfver den skalliga hjessan och skjortkragen, som stod upp öfver västen som ett pergament, hade också ett pergaments färg.” Visserligen tillade Ekendal, att det var allt sådant som ingenting betydde, om bara skolläraren gjorde sin sak bra. Nu kunde han inte här påstå, att så var fallet.²⁴ Mot kritiken av denna och andra skildringar försvarade han sig med att det inte var utan avsikt han offentliggjort sina iakttagelser. Folkskollärarens exempel hade en stor uppfostrande betydelse i den socken han var verksam.²⁵

I det andra häftet hade Ekendal också invändningar mot dem som menat, att han tillmätt de skjutsandes och andras åsikter alldeles för stor vikt. Han framhöll, att i lagstiftningsfrågor och särskilt i sådana, som så nära berörde folket som folkskolan, var det av stort intresse att ta reda på, vad det tänkte och tyckte. De som trodde, att de skjutsande utgjorde något slags avskrap av befolkningen, begick enligt honom ett stort misstag. Det vittnade endast om en bristande insikt i den svenska skjutsinrättningen.²⁶

Ett annat förhållande, som Ekendal försökte skapa sig en bild av, var prästernas engagemang i folkskolan. I detta syfte brukade han förhöra sig hos läraren om dennes kontakter med prästen i församlingen. Ofta besöktes också prästgårdarna av mer eller mindre välgrundade anledningar. ”För att få veta, huru många voro inskrifna i skolan”, berättade han,” besöktes under det långa uppehållet församlingens pastor, som bodde tätt vid skolhuset; men han var på taket af prestgårdsbyggnaden och hjälpte eller såg till med några arbetare, som voro sysselsatta att omlägga och reparera det. På frågan, om man kunde träffa prostens, följde intet annat svar, än ett rundt ansigte, som tittade ned från takfoten och hvilket tvifvelsutän var prostens.”²⁷ Denna scen har av en författare tagits som exempel på de idyller Ekendal serverade läsaren.²⁸ Men

precis som andra upplevelser han skildrat i "Den nya folkskolan", hade den här inte medtagits utan en bestämd avsikt. Syftet var inte att för läsaren måla upp en idyll. I stället var avsikten att visa, hur den välmående prosten månade om sitt, medan nästan vägg i vägg de övergivna skolbarnen satt i sin torftigt utrustade skola. Sådant var ofta prästernas förhållande till folkskolan: De såg om sina hus och försummade sina plikter.

Genom att delge läsaren sina iakttagelser trodde sig Ekendal förmedla ett underlag för läsarens egna slutsatser. "Måtte dessa meddelanden af benägna läsare emottagas så, som de äro gifna, utan *alla andra* anspråk, än det, att vara enliga med sanningen."²⁹ Men denna förhoppning från Ekendals sida visade sig inte gå i uppfyllelse. Han upprepade dock med emfas i det andra häftet, att det som han återgett var "historiska fakta, hämtade från den "objektiva verkligheten".³⁰ Och inget skulle glädja honom mer än om någon kunde visa, att det endast var tillfälligheter och enstaka fall, som han råkat ut för under sina resor. Men han betvivlade, att man kunde bortförklara hela hans samlade erfarenhet.³¹ Det kunde naturligtvis diskuteras vilka slutsatser som skulle dras av de redovisade iakttagelserna. "Konsten är sedan, att icke gifva allt förloradt, utan att med ledning af erfarenhet och historisk verklighet söka realisera så mycket, som *kan ske*, af ungdomens drömmar; konsten är, att för sina idealer söka ett nytt stöd, ett nytt fäste uti den historiska verklighetens, visserligen stenbundna, men dock genom ändamålsenlig odling fruktbarande mark."³²

4. FOLKSKOLANS TILLSTÅND SÅDANT EKENDAL ERFARIT DET

Ekendal konstaterade, att folkskolan inte kommit att inta den plats i folkets liv som varit meningen, "att det hela sålunda blifvit mer eller mindre förfeladt".³³ Den nya folkskolan hade knappast åstadkommit mer än vad ett klokt utnyttjande av den gamla ordningen hade kunnat utvinna.³⁴ Det mål, som den kungliga folkskolestadgan hade ställt upp hade inte uppfyllts. Ett mål, medgav Ekendal, hade folkskolan nått även om det inte var det avsedda. Den hade blivit "en hjelpskola åt nattvardsskolan".³⁵ Men skolan hade inte bara "missat målet". Den hade medverkat till hemläsningens förfall, dvs den hade tvärtemot sin målsättning haft negativa effekter på folkundervisningen.³⁶

Den bild man i "Den nya folkskolan" får av en vanlig svensk folkskola på landsbygden vid denna tid ser ut ungefär enligt följande: I en överfylld skolsal med barn i alla åldrar försöker en dåligt utbildad lärare, ibland med hjälp av monitörer, ibland ensam undervisa sina elever, ofta i avsaknad av de enklaste hjälpmedel. Utan stöd från skolstyrelse eller sockenprästen förmår läraren sällan sina sporadiskt närvarande elever att komma över det i folkskolestadgan föreskrivna minimummålet. Men Ekendal var här i det första häftet inte mångordig i övertygelsen

att de bilder ur verkligheten han tidigare visat på, talade sitt tydliga språk. I den senare delen sammanfattade han på ett tydligare sätt sin syn på folkskolans tillstånd.³⁷

5. ORSAKERNA TILL FOLKSKOLANS TILLSTÅND.

Även när det gällde att identifiera orsakerna till folkskolans tillstånd var Ekendal i det första häftet mycket kortfattad. Den främsta orsaken till folkskolans misslyckande låg i "tillskrifningen" av densamma.³⁸ Man hade stirrat sig blind på utländska förebilder. Men Sveriges natur och fattigdom lämpade sig inte för en folkskola efter mönster från Danmark eller Preussen. Man hade sammanblandat hemläsning med skolläsning, lagt på skolan det som egentligen var hemmens och föräldrarnas uppgift.³⁹

I det andra häftet var Ekendal desto utförligare på denna punkt. Där fastslås inte endast, att folkskolan ditintills misslyckats med att uppnå sitt mål utan också att den aldrig kommer att göra det så länge den var inrättad 'som den var'.⁴⁰ Han hade föga till övers för dem, som ansåg, att det var för tidigt att börja förvänta sig resultat av folkskolans verksamhet. Det var viktigt, "att icke afväpna den närvarande verklighetens talande vittnesbörd emot den nya folkskoleinrättningen genom en protest ställd på framtiden". Det som höll på hända i Sverige hade redan inträffat på andra håll i Europa. Man hade undanträngt hemundervisningen.⁴¹

Om man betraktade "den nakna verkligheten", skulle man finna, att hindren var av tre slag. 1) naturhinder, 2) hinder i skolans inrättning, 3) hinder i de förhållanden under vilka folkskolan måste verka.⁴² Naturhindren, menade Ekendal, var oöverkomliga. Till dem hörde landets och folkets natur.⁴³ Landets geografi och klimat kunde man inte ändra på, knappast heller fattigdomen, som också hänfördes till naturhindren. Det var enligt Ekendal omöjligt att tänka sig att man genom lagstiftning skulle kunna avskaffa fattigdomen för folket som helhet. Kunde man komma till rätta med brännvinets förödande verkan skulle mycket vara vunnet," men ett falskt begrepp om frihet, enskilda intressen och skenbart grundade ekonomiska principer lägga alltför stora hinder i vägen för igenfyllande af denna fattigdomens djupa brunn".⁴⁴ Till naturhindren ville Ekendal också räkna bristen på intresse för världslig bildning för de lägre klasserna både hos dessa själva och bland de förmögnare. Detta var ett förhållande som gällde Sverige så väl som övriga Europa.⁴⁵

Av de tillfälliga hinder för folkskolans framgång, som låg i själva inrättningen var det största, att en lärare för det mesta hade ansvar för ett allt för stort antal barn. Problemet var också större än som framgick av rapporterad statistik. I förhållande till folkmängden var det endast ett litet antal barn som besökte skolan. Ekendal räknade ut, att om alla barn för

vilka folkskolan var avsedd verkligen hade utnyttjat de skolor han själv besökt, skulle det ha betytt, att det gått en lärare på 117 barn. Men svårigheten bestod inte bara i barnens antal i förhållande till lärarnas. Skillnaden i åldern mellan eleverna gjorde inte lärarens uppgift lättare. Olikheten i ålder kunde röra sig mellan ytterligheterna fem och tjugotta år. De yttre förhållandena tvingade fram användandet av den ur undervisningssynpunkt undermåliga lancastermetoden.⁴⁶

Av tillfälliga hinder vilka berodde på omständigheter utanför skolan ansåg Ekendal, att det viktigaste var, att prästerna var förhindrade att ta del i undervisningen och ibland av tillsynen. Det senare gällde även skolstyrelserna. Rivaliteten mellan examinerade och oexaminerade lärare försvårade också arbetet. De utbildade lärarna drog sig undan från undervisningen om de inte av ekonomiska skäl tvingades fortsätta.⁴⁷

6. EKENDALS FÖRSLAG TILL FOLKSKOLANS ORDNANDE

Hur skulle folkskolan kunna nå sitt mål? Svaret på denna fråga låg för Ekendal som "frön inneslutna" i de fakta, han redan redovisat för sina läsare, vilka inte kunde neka till att det måste lyda: *"den nya folkskolan kan uppfylla sin bestämmelse endast på det vilkor, att religionsundervisningen förlägges i hemmet under föräldrars vård och presterskapets tillsyn, samt att de allmänt bildande medborgerliga kunskaperna ensamt öfverlemnas åt skolan till fritt begagnade af den förmögnare eller på själgåfvornas vägnar bättre utrustade delen af allmogens barn."*⁴⁸

För att kunna åstadkomma detta måste "den gamla inrättningen" återupplivas och "den nya inrättningen" användas till det, den var avsedd för, "meddelande af allmänt bildande medborgerliga kunskaper". Barnen fick då undervisning i hemmen i just de ämnen, som förutsatte en personligare kontakt. Religionsundervisningen undgick då lancaster-skolans mekaniska inlärningsmetoder.⁴⁹ Föräldrarna vann inte bara en djupare kontakt med sina barn utan tvingades också att hålla liv i de en gång förvärvade kunskaperna. Det senare särskilt viktigt för arbetaren, som annars inte hade så många tillfällen att syssla med dessa ting.⁵⁰

Föräldrar, vilka var ovilliga att ta på sig denna uppgift, jämställde Ekendal med sådana, vilka saknade förmåga. I deras ställe kunde användas "gamla gubbar och gummor, dessa till kroppsarbete oförmögna, men genom en egen Försynens välgerning dock för själsarbete utmärkt tjenliga, hvilka, enligt hvad i det föregående anmärkt är, finnas i hvarje socken". De kostade inte mycket och slapp på det här sättet att förnedra sig till tiggeri. Socken var ändå skyldig att försörja dem. Folkskol-läraren, som sålunda befriats från en stor del av sin tidigare arbetsuppgift, kunde nu använda en del av sin tid till att utbilda hemlärarna i stället.⁵¹ Särskilt lämpade att ta hand om den första undervisningen var kvinnor, av naturen utrustade med den kärlek och tålmod, som krävdes. Ekendal hänvisade här till de erfarenheter, bl a mag. P.A.Silje-

ström gjort i USA. Där var kvinnliga lärare, även unga, vanligt förekommande. I Sverige fann Ekendal det dock mindre lämpligt med yngre kvinnor. Deras samhällsställning här gjorde det inte naturligt för dem att framträda som lärare.⁵²

Då den fasta skolan avlastats den första undervisningen och begränsat sin uppgift till att meddela allmänt medborgerliga kunskaper, hade det skapats förutsättningar för en effektivare folkskola. Ett minskat antal barn och en mindre spridning på åldern hos dessa gjorde det också möjligt att överge växelundervisningen och införa klassläsning. Det var bättre, att några få fick en god utbildning än, att ingen alls fick det, sammanfattade Ekendal. Dagakarlens barn tillhörde inte något politiskt stånd och kunde därför "undvara" folkskolans världsliga kunskaper.⁵³

Slutligen fastslog Ekendal i det första häftet, att det visst var möjligt att bibehålla den första undervisningen i folkskolan och fortfarande uppfylla stadgans målsättning. Men det förutsatte, att man kraftigt ökade både antalet skolor och lärare. Det hade man gjort i Danmark, Preussen, Frankrike och de flesta tyska stater. En övermäktig uppgift för det fattiga Sverige antog han. "Och vore äfven Sverge eller något annat land i verlden så rikt, att det kunde bestå sig med ett nödigt antal skolor för all slags undervisning för alla stånd, så vore det i alla fall en olycka, om religionsundervisningen och med thyåtföljande innan- och katekesläsning skulle dragas ifrån folkens hem."⁵⁴ Så hade skett i andra länder med åtföljande förfall i folkets religiösa liv, vilket Ekendal själv erfarit vid sina resor. Han påpekade vidare, att dessa tvångsåtgärder med obligatorisk folkskola för de lägre klasserna hade kommit till stånd i Danmark och Preussen under en tid, då de varit halvt despotiskt styrda. I Sverige borde man vinnlägga sig om, att den medborgerliga undervisningen förblev frivillig och att de fattigas barn inte tvingades att inhämta kunskaper, som de inte kände något behov av.⁵⁵

I den så omorganiserade folkskolan kunde med fördel det yngre prästerskapet engageras som lärare. Undervisningen i de medborgerliga ämnena var kanske inte direkt en protestantisk uppfinning men i alla fall ett resultat av protestantismen. Det borde därför ligga nära till hands för prästerna att ta sig an även den världsliga undervisningen. Med ett sådant arrangemang kunde staten besparas kostnader för utbildning av folkskollärare.⁵⁶

I det andra häftet konkretiserade Ekendal ytterligare sina förslag till åtgärder och pekade på eventuella alternativ. Han betonade, att alla hans förslag byggde på förutsättningen, att man önskade uppfylla folkskolans målsättning så som han formulerat den i det första häftet. Ville man däremot endast betrakta folkskolan som en hjälpskola åt nattvardskolan, var alla de föreslagna åtgärderna onödiga.⁵⁷

För det första måste ambitionen, att det uppställda målet skulle uppnås av alla, avskrivas. För det andra måste skolan delas, antingen på det

sätt Ekendal föreslagit i det första häftet eller så, att man på särskilda dagar i skolan enbart ägnade sig åt den första undervisningen. Övriga dagar kunde då användas till vad som egentligen var folkskolans uppgift, de medborgerliga kunskapernas meddelande. För det tredje måste den delade skolan få bättre lärare utbildade grundligare i ett mindre antal ämnen.

Vid antagning till seminarierna och vid anställning borde större vikt läggas vid allmän mognad och gudsfruktan. Systemet med att ge seminaristerna betyg i de enskilda ämnena förledde dem att tro, att de besatt större kunskaper än de verkligen gjorde. Ekendal föreslog därför i stället, att endast tre betyg skulle utdelas, nämligen i gudsfruktan och goda seder, i förmågan att inhämta kunskaper och i undervisningsskicklighet. Särskilda omdömen borde också kunna ges i sång och gymnastik.⁵⁸

Inför anklagelserna mot det första häftet, att hans förslag där innebar, att kristendomen togs bort från folkskolan, försvarade sig Ekendal: "Det är i vår tanke ett stort misstag, om någon tror, att man på särskilda undervisningstimmar kan meddela någon slags kristendom, som blir varaktig och verksam för lifvet. Vore detta fallet, hvilka djupa och sanna kristna skulle då alla de vara, hvilka gått igenom våra vanliga läroverk, hvarest öfverallt bestämda timmar äro anslagna åt religionsundervisningen!" Men han menade sig liksom alla andra lägga den största vikt vid kristendomen och undrade: "Kan icke en kristligt sinnad lärare på ett kristligt sätt undervisa i alla ämnen?"⁵⁹

Till sist underströk Ekendal i det andra häftet, att det måste vara allas önskan, att den del av den svenska allmogen, som var i behov av medborgerlig bildning och hade andliga tillgångar och ekonomiska förutsättningar att tillägna sig den, gavs tillfälle att skaffa sig en utbildning utöver den religiösa.⁶⁰

7. TORSTEN RUDENSCHÖLDS BOTTENSKOLA OCH EKENDALS NYA FOLKSKOLA

I diskussionen kring Ekendals "Den nya folkskolan" nämns ofta greve Torsten Rudenschöld.⁶¹ Denne blivit känd som talesman för särskilt två idéer: ståndscirkulationens nödvändighet och folkskolan som en bottenskola. Folkskoleprogrammet ingick som en del i hans samhällsfilosofi.⁶² Rudenschöld förutsatte, att begåvningarna var spridda över alla samhällsklasser. För att var och en, för sitt eget men främst för helhetens bästa, skulle hamna på rätt plats i samhället, var en ståndscirkulation nödvändig. Folkskolan kunde fungera som ett instrument för urval.⁶³ Men det förutsatte, att alla samhällsklassers barn utnyttjade skolan och att föräldrarna ur de högre samhällsklasserna accepterade, att en del av deras barn blev till kroppsarbetare.

1846 startade Rudenschöld en skola på Leckö slott för att praktiskt pröva sina idéer. Det är denna skola som i juli 1847 fick besök av Eken-

dal och S.A.Hedlund. Senare i augusti samma år redogjorde Ekendal för sina intryck från besöket i en artikel i Jönköpingsbladet. Rudenschöld inkom med vissa tillrättalägganden i tidningen. Han framhöll, att skolan ännu inte var någon mönsterskola och att vägen dit var lång. Redan vid skolans start hade Rudenschöld planer på att vinna statsmakternas stöd för sina idéer. Vid denna tidpunkt 1847 hade han ännu inte fått något stöd från regeringen. Men han var rädd för att artiklar sådana som Ekendals skulle ge felaktiga föreställningar och förväntningar på hans skolexperiment och därmed omintetgöra hans förhoppningar.⁶⁴ Detta är antagligen en av förklaringarna till Rudenschölds, som man kan uppleva, många gånger "kitsliga" kritik av Ekendal, när denne inte till punkt och pricka anslöt sig till grevens förslag.

Under de år debatten kring "Den nya folkskolan" pågick som intensivast i pressen 1851-1853, ansökte Rudenschöld varje år om medel till sin skola och om särskilda resurser till resor. Det första anslaget för skolverksamheten hade beviljats 1849, för tre år. 1851 inkom Rudenschöld med en anhållan om fortsatt stöd för skolan och dessutom ett anslag för inspektionsresor till andra skolor. I juni samma år beviljades medel till skolan men denna gång endast för ett år. Reseanslaget avslogs. Ett par månader senare gav sig Ekendal ut på sin första svenska skolresa. En framställan liknande den året innan inkom från Rudenschöld 1852. Denna fick samma behandling som den tidigare, dvs anslag till skolan för ett år men inga medel till resor.⁶⁵ Då hade Ekendal redan gjort sin andra resa för att lära känna den svenska folkskolans tillstånd.

Rudenschöld hade liksom Ekendal kommit fram till att folkskolan under rådande omständigheter inte fungerade tillfredsställande. Folkskolan, ofta kallad sockenskolan eller den fasta skolan, led av framförallt två omständigheter, för många barn och brist på duktiga lärare. För att råda bot på dessa förhållanden föreslog Rudenschöld inrättandet av s k roteskolor efter socknarnas husförhållningar. I roteskolorna skulle alla barn få sin första undervisning. Sockenskolan eller den fasta skolan önskade Rudenschöld förvandlad till en "elitskola". Elever till denna rekryterades bland de mest begåvade i roteskolorna. Elitskolans elever tänktes fungera som roteskolornas lärare. Den lägre skolformen fick på detta sätt tillgång till billig lärarkraft. Roteskolorna förlades till hemmen och krävde därför inga speciella lokaler. Undervisningen kunde då också övervakas av föräldrar eller andra vuxna.⁶⁶ Elitskolan tänkte sig Rudenschöld på sikt som en för alla samhällsklassers barn förberedande skola för all annan utbildning.⁶⁷ Religionsundervisningen skulle tas om hand av prästerskapet och vara skild från den övriga.⁶⁸

Ekendals hemskola motsvarades av Rudenschölds roteskolor. Skillnaden bestod i att i den senares alternativ ingick barn från en rote, samlade i ett hem med en elev från elitskolan som lärare.⁶⁹ Ekendal däremot tänkte sig undervisningen förlagd till varje barns eget hem med

föräldrar eller annan närstående som lärare. Endast vid behov användes de omtalade "gubbarna och gummorna". Kunskapskontrollen skedde som förr vid husförhören.⁷⁰ Elitskolan hade hos Ekendal sin motsvarighet i det som han kallade "den nya folkskolan". Till fortsatt skolgång i elitskolan utvaldes de mest begåvade från roteskolorna. Ekendal tänkte sig att de förmögnare och mer begåvade av allmogens barn efter fritt val kunde utnyttja den nya folkskolans undervisning.

Båda skolprogrammen byggde på det gamla ståndssamhället. Rudenschöld önskade åstadkomma en ståndscirkulation. Elitskolan tänkte han sig som den gemensamma elementarskolan för inhämtande af högre kunskaper och samhällsbildning för alla samhällsklassers barn.⁷¹ Genom att barn ur alla samhällsklasser bevistade samma skola och genom att samhällets elit inte rekryterades från en samhällsklass skulle solidariteten stärkas i förvisningen, att var och en hamnat på rätt plats i samhällskroppen.⁷² Rudenschölds elitskola var alltså en skola för alla samhällsklasser men inte för alla barn.

När man ser till vilka kunskaper de båda förslagen förutsatte, att större delen av de svenska barnen skulle inhämta, förelåg ingen skillnad. Den låg i stället i vilka som skulle få tillgång till den fasta skolans högre medborgerliga bildning. I bägge fallen avsågs de, som en dag tänktes ta del av landets styrelse. För Rudenschöld låg hindret för övriga barn i deras bristande begåvningsresurser, för Ekendal huvudsakligen i den enskildes och samhällets bristande ekonomiska resurser.

Ordet "bottenskola" började inte dyka upp i debatten förrän under 1852. När Rudenschöld för första gången använde sig av termen i en insändare i Svenska Tidningen tycks det vara roteskolan som fått denna benämning. "Vi tro, att folkskolan i vår tid har den höga uppgiften, att direkt varka på hela folkets upplyftande till ett kristeligt folk, hvars *alla* stånd uti en *gemensam* barnuppfostran först lärde sig att blifva allmänt *menniskor till kropp och själ*, för att sedan med rätt besked kunna riktigt på allvar antingen i lärdomsskolor och ock i tillämpningsskolor lära sig bekläda hvar och en den högre eller lägre platsen i samhället hvartill man i bottenskolan upptäckt sig vara naturligen kallad".⁷³ Klas Aquilonius har i Svenska folkskolans historia också tolkat Rudenschölds skolprogram så, att roteskolan ersätter 1842 års folkskola.⁷⁴ Såvida man med "bottenskola" avser en skola för alla barn är detta enda möjliga tolkningen. I en senare insändare i samma tidning sade Rudenschöld, att hans yrkande var "folkskolans slutgiltiga upphöjande till den *gemensamma underlagsskolan för barn af alla klasser och samhällssyften*".⁷⁵ Samma målsättning formulerade han som vi här ovan sett för elitskolan några år tidigare. Att Rudenschöld med elementarskola och underlagsskola avsåg detsamma framgår av följande uttalande; "—" att folkskolan — med sin elitskola — kan och bör blifva den *gemensamma underlags- eller elementarskolan för barn af alla samhällsklasser och med alla samhällssyften*".⁷⁶

I det andra häftet av "Den nya folkskolan" beskrev Ekendal Rudenschölds plan för folkskolan som "*en gemensam bottenskola för alla folkklasser*, således en grundskola för hela Svenska bildningen eller kulturen".⁷⁷ I Svenska Tidningen uttalade han året därpå förhoppningen att elitskolan i framtiden skulle upphöjas "till en gemensam skola för alla folkklassers barn".⁷⁸

Av det ovan relaterade torde det framgå att det inte är meningsfullt att beskriva skillnaden mellan Rudenschöld och Ekendal så, att den förre var för en bottenskola och den senare emot. Innebörden och användningen av begreppet var inte entydigt.

Kap. IV PRESSREAKTIONER PÅ "DEN NYA FOLKSKOLAN"

1. BAKGRUND

Klas Aquilionius säger i "Svenska folkskolans historia", att när Ekendal i "Den nya folkskolan" 1851 offentliggjorde sina tankar och anteckningar, samlade under de resor han företagit för att studera och informera sig om förhållandet i den då knappt tioåriga folkskolan, väckte dessa "en storm av indignation".¹ Huruvida det är en rättvisande bild av de reaktioner skriften gav upphov till, skall jag återkomma till längre fram. Av den debatt, som finns dokumenterad i samtida press, framgår dock, att Ekendal med sin skrift gav en avgörande impuls till 1850-talets livliga debatt kring folkskolans målsättning och utvecklingsmöjligheter. I den offentliga debatten finner vi inlägg såväl från ledande konservativa tidningar som från sådana med en klart liberal profil. Folkskolärnarnas egna tidskrifter deltog också med största intresse i diskussionen.

Delar av debatten i tidningar och tidskrifter har tidigare uppmärksamats av forskare kring folkskolans historia. Intresset har emellertid främst varit koncentrerat till folkskollärarnas tidskrifter *Mercurius*, *Svensk Folkskole-Tidning*, *Triaden* och *Föreningen*, i vissa fall ett par artiklar i *Aftonbladet*.² Recensioner och anmälningar av "Den nya folkskolan" i övrig press har inte granskats. Det gäller t ex artiklar i *Jönköpingsbladet*, *Bore*, *Dagligt Allehanda*, *Skånska Posten* m fl tidningar. Någon systematisk genomgång av pressdebatten har alltså inte förekommit tidigare. Trots att flera författare konstaterat, att debatten kring "Den nya folkskolan" varit livlig, har uppenbarligen bekantskapen med det faktiska materialet varit begränsad.

Vid ett studium av debatten kring folkskolan och folkbildningen på 1850-talet i Sverige är det av vikt att hålla vissa förhållanden i minnet. Trots stora likheter med den som fördes under 1830- och 40-talen var förutsättningarna nu på väsentliga punkter annorlunda. Den debatt, som föregått det politiska beslutet att inrätta folkskolor, hade förts av en relativt begränsad grupp individer. Vi behöver bara nämna namn som P.G.Cederschöld, Per Sahlström, Erik Gustav Geijer och biskoparna Agardh, Tegnér och Wallin för att förstå, att detta var ett ämne, som engagerade tidens ledande politiker och kulturpersonligheter. Utvecklingen av tidningspressen innebar i sig ett bredare debattforum. Men lika betydelsefull var utvidgningen av den krets personer, som ägde insikt i problematiken och förmåga att formulera sina ståndpunkter. Häri skilde sig 1850-talets debatt från den tidigare.

Riksdagens beslut hade inte bara inneburit, att vi fått en folkskola. Även folkskoleseminarier inrättades för att utbilda de personer, vilka skulle fungera som den nya skolans lärare. Under 1840-talet skedde vid de i stiftstäderna nyinrättade seminarierna en med tidens mått mätt

massutbildning av folkskollärare.³ De tusentals nyutexaminerade utgjorde inte endast en helt ny yrkeskategori. De representerade även en ny utbildningsnivå mellan dem, som bevistat den lärda skolan och den obildade allmänheten — en ny grupp, som av många betraktades med skepsis och ogillande. Den gamla rädslan för s k halvbildning tycktes i dessa snabbutbildade få sin bekräftelse.⁴

Men det var inte bara konservativa, som fann anledning till oro. Det självmedvetande bland folkskollärarna, som mot slutet av 1840-talet tog sig uttryck i bl a bildandet av folkskolläraryöreningar, betraktades även från liberalt håll med stor misstänksamhet. Man såg i dessa föreningar den förhatliga skråandan dyka upp i ny gestalt.⁵ I början av 1850-talet fanns ett flertal sådana lärarföreningar över hela landet. Ursprungligen fungerade de som sammanslutningar för diskussioner, där man liknar emellan kunde utbyta erfarenheter och få råd och stöd i sin yrkesutövning. Efter hand kom intresset för kårens sociala och ekonomiska villkor att få en alltmer framträdande plats, en utveckling, som skedde under ett visst motstånd från vissa pietistiska folkskollärare. Men för de flesta examinerade lärare var frågor, som gällde tillsättning av tjänster, konkurrens från outbildade billigare lärare, anställningsvillkor osv livsviktiga. I början av 1850-talet med dess allt kärvare arbetsmarknad för de seminarieutbildade folkskollärarna kom "kåren" att spela en allt större roll.⁶

Ungefär samtidigt med den "Ekendalska debatten" pågick en riksomfattande kampanj för att pensionskassor liknande skrånas skulle inrättas för folkskollärarnas räkning. Initiativet hade tagits av redaktören för folkskollärartidskriften Mercurius C.J.Ericsson — den första utgiven av en folkskollärare.⁷ Genom sina pressorgan fick lärarna inte bara möjlighet att sprida information till kolleger utan också att utåt verka som opinionsbildare och påtryckningsgrupp. Debatten kring Ekendal och "Den nya folkskolan" kom att spela en betydande roll för frammanandet av en kåranda. Nu trädde för första gången folkskolans lärare fram på allvar som en faktor att räkna med i opinionsbildningen. Styrkan och engagemanget hos de agerande folkskollärarna kom antagligen oväntat både för Ekendal och andra.

2. REAKTIONERNA PÅ DET FÖRSTA HÄFTET AV "DEN NYA FOLKSKOLAN"

De första offentliga reaktionerna på Ekendals arbete finner vi i de liberala tidningarna Jönköpingsbladet, Bore och Aftonbladet.⁸ Med dessa hade han haft personlig kontakt i egenskap av artikelförfattare och medarbetare. I Jönköpingsbladet hade Rudenschölds experimentskola på Leckö genom en artikel av Ekendal fått sin första presentation för en större allmänhet.⁹ Han medverkade i tidningen åren 1847 och 1848 med en rad inlägg i den då aktuella debatten kring en eventuell represen-

tationsreform. Indirekt hade Ekendal haft kontakter med Bore genom sitt medarbetarskap i föregångaren Dagligt Allehanda i vilken han publicerat bl a uppsatser om folkupplysning.¹⁰ I Aftonbladet skrev Ekendal vid tiden för riksdagens överläggningar 1840 kring folkskolan om behovet av en förbättrad folkupplysning. Senare under 1840-talet bidrog han med inlägg i läroverksdebatten i samma tidning.¹¹

"Den nya folkskolan" anmäldes i de tre ovan nämnda representanterna för den liberala pressen under loppet av november månad 1851. Artikelförfattarna i Jönköpingsbladet och Bore var anonyma.¹² Anmälan i Aftonbladet var signerad S.A.H. Bakom signaturen "dolde" sig S.A.Hedlund, som vid denna tid var knuten till redaktionen. I ett brev daterat den 9 november 1851 säger sig Ekendal till Hedlund ha översänt ett exemplar av det första häftet av "Den nya folkskolan".¹³ Samtidigt uppmanades denne att efter samvete recensera skriften. Den 20 och 22 november var anmälan införd i Aftonbladet.¹⁴

Ekendals "broschyr", som den ofta kallades, behandlades av de liberala tidningarna med största välvilja. Jönköpingsbladet innehåller så vitt jag kunnat konstatera den allra första anmälan av "Den nya folkskolan" ett förhållande, som var naturligt med tanke på att tidningens utgivare också var bokens förläggare.¹⁵ Anmälaren i Jönköpingsbladet menade liksom författaren i Bore och Hedlund i Aftonbladet, att det allmänt började inses, att folkskolan inte motsvarat förväntningarna. Därför spåddes, att Ekendals arbete skulle komma att väcka mycken uppmärksamhet, en spådom som visade sig slå in.¹⁶ Anmälan i Jönköpingsbladet sträckte sig över tre av tidningens nummer och bestod huvudsakligen av ett urval av Ekendals text.¹⁷ Särskilt har den anonyme författaren funnit det intressant att redogöra för argumentationen kring folkskolans ändamål och förslagen till åtgärder.

Bore och Aftonbladet föredrog att citera Ekendals återgivande av de samtal han fört med olika personer liksom skildringarna av skolor han besökt. Dessa detaljredogörelser ur det levande livet tillmätte de ett betydande värde. "Det är reultaterna af denna erfarenhet, som här blifvit på ett högst förtjenstfullt sätt, med mycken samvetsgrannhet, åskådlig-het och natursanning, framlagda för allmänheten. Sådane *faktiska* upplysningar äga en bindande kraft hvaremot det ej tjenar att ställa några lösa räsønnemanger." fastslog Hedlund.¹⁸ De båda recensenterna fann i Ekendals iakttagelser bekräftelser på de erfarenheter, som tidigare gjorts av Rudenschöld. Förslaget att förlägga religionsundervisningen och den första innanläsningen till hemmen under prästerskapets tillsyn framstod som ett stöd för de av greven föreslagna roteskolorna. Författarna delade helt Ekendals syn på folkskolan som en medborgarskola.¹⁹ Begränsningen av elevunderlaget till de förmögnare och mer begåvade av allmogens barn berördes inte av Hedlund. Indirekt gjorde han en markering genom att framhålla folkskolan som en skola för alla samhällsklassers barn. Han fann det därför lämpligare att kalla den "pri-

märskola" för att undgå misstanken, att det inte var en skola för alla. ²⁰ Anmälaren i Bore tolkade Ekendal så, att så många barn som möjligt skulle få ta del av folkskolans medborgerliga undervisning. ²¹ I jämförelsen mellan de s k naturliga lärarna och de examinerade var de beredda att i likhet med Ekendal ge företräde åt de förstnämnda. Hedlund gick så långt, att han påstod: "Hr E: s erfarenheter gifver ett kraftigt stöd åt de åsikter vi för vår del å priori hyst i denna fråga, nemligen att hela detta examensväsen af folkskollärare, med förslagsuppsättningar och utnämningar till ordinarie skollärareplatser, mera skadar än gagnar. " ²² Den andra delen av Aftonbladets anmälan bestod med undantag av några inledande ord av utdrag ur Ekendals bok, vilken omtalas, som "den ofta nämnda skriften". ²³

Under rubriken "Till svenska folkskollärare" omtalade redaktionen för Aftonbladet i mars 1852, att man mottagit reklamationer i en sådan mängd mot boken, att de kunnat fylla tidningen i åtta dagar. I artikeln framhölls, att även om man inte såg fullt så pessimistiskt på folkskolan, som Ekendal hade gjort, innehöll "Den nya folkskolan" många sanningar. Till folkskollärarna riktades uppmaningen: "De må icke begära att monopolisera undervisningen för sig, och ej anse sig såsom ett nytt privilegieradt presterskap bredvid det gamla." Det passade sig inte heller, "att på gammalt skråvis anställa bönhasjagter efter oprivilegierade fuskare i yrket". Visserligen var villkoren för folkskollärarna inte lysande, men de hade ju själva valt sitt yrke. Gjorde de bara skäl för sig, så skulle folket också belöna dem. ²⁴

Även den liberala Kalmar-Posten hade en anmälan av det första häftet av "Den nya folkskolan". ²⁵ Denna publicerades emellertid inte förrän i november 1852 drygt ett år efter det, att Ekendals skrift lämnat trycket och det andra häftet redan funnits tillgängligt i bokhandeln sedan två månader. Anmälan författare hade också uppenbarligen tagit intryck av den kritik, som kommit till uttryck särskilt bland folkskollärarna. Artikeln var signerad "D-m". Bakom denna dolde sig antagligen den tidigare seminarieföreståndaren och rektorn vid elementarläroverket i Kalmar O.E.L.Dahm. ²⁶ Denne hade tillsammans med Ekendal utgjort ett mål för kritik i folkskollärartidskriften Mercurius. ²⁷ Dahm hade 1846 utgivit en skrift kallad "Skolmästarkonst". I denna hade han liksom Ekendal dristat sig att ha synpunkter på bl a lärarnas kläder. ²⁸

Dahm tar i Kalmar-Posten avstånd ifrån "Den nya folkskolan". Han menade, att Ekendals påstående, att folkskolan inrättats för att tillfredsställa allmogens behov av politisk frihet, att den endast var tänkt som en apologistskola för den förmögnare allmogens barn, var sannolikt bara för dem som överallt såg politiska motiv. Detta var också enligt Dahm en av anledningarna till misstron folkskolan möttes av. Men folkskolan var till för att ge nödtorftig undervisning åt alla allmogens barn. ²⁹

Kritiken av "Den nya folkskolan" i Kalmar-Posten inriktade sig främst på Ekendals sätt att behandla folkskollärarna. Då prästerna inte

hade tid att ägna sig åt undervisningen och föräldrarna inte klarade av uppgiften var behovet av lärare stort. Visserligen höll Dahm med om att det fanns så många naturliga lärare, som bättre än de seminariebildade skötte sin syssla. Deras antal var dock alldeles för litet. "Om så är," fortsatte Dahm, "hvarföre då strö törnen på medemättornas stig, nvarföre skratta åt deras misstag, hvarföre ej gifva dem all den välvilja, som deras viktiga kall förtjenar". Han var också mycket skeptisk till Ekendals informationskällor. "En klok, af inga fördomar intagen, mans omdöme betyder ofta mera än tusendes, när den förre bedömer en sak, som han noga undersökt, och tusentalet dömer på rak arm, hvilket i denna sak är fallet." Om man ställde samma slags frågor rörande kyrkan och prästerskapet som Ekendal ställt angående folkskolan och dess lärare, hade man säkert fått liknande svar från lekmännen. Det hade för den skull inte bevisat något om kyrkan.³⁰ Ekendal hade antagligen inte hållit med om denna slutsats. För övrigt var hans avsikt delvis just att lära känna inställningen till folkskolan. Folkets uppfattningar var av intresse, antingen de var berättigade eller inte.³¹

Ett förflutet som seminarieföreståndare hade även kyrkoherden C.J. Landgren.³² I tredje häftet av den nya Tidskrift för litteratur medverkade han med en längre recension av Ekendals "Den nya folkskolan".³³ Redaktör för tidningen var C.F.Bergstedt, vilken ingick i det konsortium som övertog Alftonbladet efter L.J.Hierta 1852. De nya ägarna benämndes "magistrarna" på sin akademiska bakgrund.³⁴ Liksom Dahm i Kalmar-Posten kände Landgren till att Ekendals arbete fått ett skiftande mottagande. Landgren höll med sin kollega i Kalmar-Posten, att Ekendal väntat sig för "brådmogna" frukter av folkskolan.³⁵ Nitet för saken och de rena avsikterna ifrågasattes inte.³⁶ Inte heller riktade Landgren någon kritik mot Ekendals metoder. Det hade bara varit önskvärt, att mer tid hade kunnat ägnats åt varje besökt skola.³⁷

Folkskolan var enligt Landgren inte resultatet av det fjärde ståndets krav på ökad politisk frihet. I stället var det hemundervisningens förfall, som drivit fram beslutet om att inrätta folkskolor. Det var därför inte som Ekendal påstod den medborgerliga undervisningen som var folkskolans huvudsyfte, utan den i religion och innanläsning.³⁸ På sikt var folkskolans mål att bli en skola för alla samhällsklassers barn.³⁹ Rudenschölds folkskoleprogram framstod för Landgren liksom för Dahm som ett ideal.⁴⁰

Även Landgren fann det önskvärt, att föräldrarna övertog ansvaret för den första innanläsningen. Han höll också med om, att det hade varit en fördel om det yngre prästerskapet tagit hand om undervisningen i folkskolan. Men eftersom det inte skett från början, var det knappast möjligt att i efterhand rätta till.⁴¹ Förslaget att befria folkskolan från kristendomsundervisningen skulle, om det genomfördes, endast minska förtroendet för skolan hos allmänheten. Det var inte folkskolans fel att hemmens religionsundervisning förfallit.⁴²

Ytterligare två landsortstidningar uppmärksammade det första häftet av "Den nya folkskolan". I Hudiksvalls Veckoblad i januari 1852 uttalade en insändare sitt missnöje med det positiva mottagandet Ekendals skrift fått i Bore.⁴³ Liksom Dahm och Landgren menade författaren, att grunden till Ekendals besvikelse låg i felaktiga förväntningar och en önskan att alltför snabbt se resultat. Förverkligades planerna att förlägga religionsundervisningen och innanläsningen till hemmen betydde det folkskolans död, var insändaren övertygad om. En mer än trehundraårig praktik borde vara bevis nog för att kyrkan och föräldrarna inte på ett tillfredsställande sätt kunnat handha denna undervisning.⁴⁴ Att allmogeundervisningen, även när den sköttes bra inte gett större utbyte berodde på, att den både till sitt innehåll och sin form var "traditionel" och "stationär". Folkskolans uppgift var att med nya impulser bidra till att göra hemundervisningen mer "progressiv".⁴⁵

Under beklagande medgav insändaren i Hudiksvalls Veckoblad, att Ekendal tyvärr hade rätt i att prästerna varit motståndare till folkskolan. Detta föranledde författaren att, åberopa Thorilds påstående, att prästerna utgjorde "en fjerdedel av Sveriges rikets *obestånd*". Det var "vår förstenade statskyrklighet", som var skulden till prästernas bristande engagemang i folkundervisningen. De hade mer och mer blivit statens och politikens tjänare. Det var tveksamt om de skulle kunna bidra med något positivt för folkskolan.⁴⁶

Den "opolitiska" Skånska Posten innehöll i början av 1852 en serie artiklar "Om Folkskoleväsendet i allmänhet och i vårt samhälle".⁴⁷ Den även här anonyme författaren utsatte Ekendals broschyr för en ingående granskning. Ekendals formulering av folkskolans målsättning innehöll bara halva sanningen. Folkskolan var inte resultatet av något "politiskt hokuspokus" för att tillfredsställa allmogens behov av medborgerlig frihet. Man måste hålla isär begreppen barnuppfostran och barnundervisning. Uppfostran tillhörde familjens sfär och hade som främsta uppgift att inplantera de religiösa sanningarna och moraliskt omdöme. Undervisningen däremot föll på statens lott och hade till syfte att lära ut vad som var sant och falskt. Folkskolans undervisning var till för både fattiga och rika. Det var en felaktig föreställning, att folkskolan skulle vara något slags surrogat för hemmen. Folkskolestadgan lämnade inte inhämtande av de medborgerliga kunskaperna till vars och ens fria vilja, som Ekendal påstått. Den friheten hade endast givits åt fattigdomen, vilket endast var att beklaga "ty billigast vore det väl, att ingen samhällsmedlem blott för sin *fattigdoms* skulle vore beröfvad frukterna af det *fulla* kunskapsmått statens folkskola har att erbjuda".⁴⁸

Författaren i Skånska Posten tyckte för sin del, att Ekendal kunde ha besparat sig sina resor och ändå ha kommit fram till samma resultat. Redan hans förutsättningar var nämligen felaktiga. Helt värdelösa var Ekendals anteckningar inte för den skull. Visserligen ville recensenten

inte fästa någon vikt vid de samtal Ekendal haft med de skjutsande eller med de personer bland allmogen, som uttryckt sin missbelåtenhet med folkskolan. Den var ändå endast uttryck för deras allmänna misstänksamhet mot allt nytt. Men trots dessa reservationer var de övriga upplysningarna i "Den nya folkskolan" alldeles tillräckliga för att övertyga författaren om att folkskolan inte var, vad den borde. De viktigaste orsakerna till detta var barnens dåliga närvaro, lärarnas oförmåga och prästernas ligkiltighet. Det var alltså inte organisationen, som behövde reformeras. I själva verket var kanske förslaget att göra föräldrarna till sina barns lärare det mest olämpliga. Följden av ett sådant arrangemang skulle endast bli "gnat och klagomål". Lärarskicklighet och fallenhet för att undervisa kan inte ersättas av föräldrarkärlek.⁴⁹ Däremot vore det lämpligt, som Ekendal föreslog, att utnyttja det yngre prästerskapet i undervisningen. Antalet skickliga naturliga lärare var alldeles för litet för att kunna spela någon roll.⁵⁰

3. "DEN NYA FOLKSKOLAN" OCH FOLKSKOLLÄRARNAS TIDSKRIFTER

"Den nya folkskolan" väckte, som tidigare omnämnts, mycket ont blod bland folkskollärarna. Försök från deras sida att i Aftonbladet försvara sig mot Ekendals anklagelser hade avvisats av tidningens redaktion. Då Fjellstedts Folkskolan upphört och Ekendals egen tidskrift knappast var rätt forum för folkskollärarna att framföra sina synpunkter, återstod Mercurius. Denna hade inte tidigare lyckats samla kåren. Den anklagades för ateism och för att främst tillvarata intressena för folkskollärarnas överklass, vilka förenade klockar- eller organistsysslan med folkskollärarkallet.⁵¹

Mercurius hade redan tidigare intresserat sig för Ekendal och hans tidskrift. Särskilt hade man ondgjort sig över den "förmöjsamhetsfilosofi", som Ekendal predikat för folkskollärarna.⁵² Mercurius provnummer hade inte heller fått ett helt igenom positivt mottagande i Ekendals tidskrift.⁵³ När en anmälan av "Den nya folkskolan" på själva julafton 1851 fanns införd i Mercurius, var tonfallet inte mildare än förut. Signaturen "C.J.B... 11" sade sig endast kunna se en positiv effekt av skriften, nämligen den, att Ekendal, som av många betraktats som en folkskolans vän nu avslöjat på vilken sida han stod.

Författaren i Mercurius avvisade kategoriskt påståendet, att folkskolan endast skulle vara till för den förmögnare allmogens barn. Tvärtom var det folkskolans uppgift att ge alla barn de kunskaper, som varje människa behövde. Ekendals egentliga avsikt var, menade han, att avskeda folkskolans lärare. Sedan skulle de barn, som inte kunde få sin undervisning i hemmen skickas till fattigstugan för att där undervisas av blinda och halta, medan den fasta skolan togs över av det yngre prästerskapet. Hela förslaget var enligt författaren ett uttryck för Ekendals rädsla, att skolan skulle göra sig oberoende av det andliga ståndet.

Några pålitliga rön om folkskolan kunde man knappast förväntas få vid de hållstugor Ekendal besökt. Signaturen i Mercurius förstod inte heller vad lärarnas klädsel hade med saken att göra. Många var de "bas-tanta" osanningar man fann i "Den nya folkskolan". Ekendal hyllade tydligen regeln, att ändamålen helgade medlen.⁵⁴

I början av 1852 fick Mercurius en konkurrent i Svensk Folkskole-Tidning, en tidning som utgavs i Helsingborg av folkskolläraren G. Berggren.⁵⁵ Initiativet stöddes av bl a den här tidigare omnämnde J.J. Holmberg och Sven Rosenberg, den senare känd som den förste folkskolläraren i Sveriges riksdag. Den nya folkskollärartidningen hade delvis kommit till stånd i opposition mot den anda, som präglade Mercurius. Tidningen blev främst ett språkrör för de pietistiskt influerade skånska folkskollärarna. Man sade sig också vilja ta sig an folkskollärarnas underklass, dvs de lärare, som inte satt på förenade tjänster.⁵⁶ Men i sin kritik av Ekendal enades de två tidskrifterna.

I mars 1852 avlät Sven Rosenberg ett långt brev till Ekendal. Där lade han fram sina tankar om "Den nya folkskolan". Anledningen till att han tagit denna kontakt var ett brev från Ekendal till redaktören för Svensk Folkskole-Tidning G. Berggren, vilket Rosenberg fått ta del av. Tydligen hade Berggren i ett tidigare brev till Ekendal framfört vad han ansåg om "Den nya folkskolan". I svaret hade Ekendal vidhållit sina åsikter. Rosenberg meddelade i sitt brev till Ekendal, att även dennes vän J.J. Holmberg förberedde artiklar i ämnet. Rosenberg framhöll vidare, att folkskollärarna nu måste börja försvara sig mot dessa angrepp, en uppgift han med stor energi tog itu med. Under de följande åren polemiserade Rosenberg flitigt mot Ekendal i den ena tidskriften efter den andra. Han avslutade brevet med förhoppningen, att det andra häftet som enligt uppgift skulle vara på väg inte enbart var inriktat på folkskollärarna utan även gav skolmyndigheterna sin rättvisa del i skulden till den uppkomna situationen.⁵⁷

I april samma år påbörjades en serie i Svensk Folkskole-Tidning under rubriken "Svenska Folkskolans motståndare".⁵⁸ Upphovsmannen var Sven Rosenberg, som här återgav och utvecklade de tankegångar han redan formulerat i brevet till Ekendal. Han sade sig vara tacksam för att motståndarna nu framträdde öppet. Men det gjorde honom ont "att en ung prestman, skollärare och dertill Seminarieföreståndare medvetet eller omedvetet gör sig till representant för ett motståndarparti". Motståndarna och med dem Ekendal ansåg, att folkskolan var onödig och att det redan fanns en inrättning för att lära barnen läsa och inhämta sin kristendoms-kunskap. Mot detta anförde Rosenberg: 1) att prästerna inte själva blivit ålagda att fara omkring och lära barnen läsa, 2) att om prästerna fått denna uppgift för två hundra år sedan, så var be-folkningen nu så stor, att de omöjligt kunna hinna med, 3) att det inte kunde vara tillfredställande att återvända till det gamla kunskapsmättet, 4) att prästerna för närvarande inte gjorde, vad de skulle kunna, 5) att

motståndarna endast önskade en undervisning, som gav samhället tillräcklig garanti, i så fall vore minst möjliga det bästa och 6) att motståndarna inte räknade med att folkbildningen omfattade något annat än religionsundervisning.⁵⁹

Den allvarligaste invändning man kunde rikta mot Ekendal var, att han inte erkänt, att folkskolan var till för alla utan antog, att den hade en politisk målsättning. En sådan uppfattning fann Rosenberg grundlös och förkastades av honom med motiveringen, "att vi icke begripa hvad flickorna under sådana förhållanden skulle i skolan, så vida man inte antar att äfven qvinnokönet snart nog kommer att sända representanter till riksdagen".⁶⁰

Om bakgrunden till folkskolans tillkomst konstaterade Rosenberg: "Det var icke några s k skrikhalsar inom Bondeståndet, som förorsakade lagstadgandet om folkskolor, och det var icke af eftergifvenhet för 1840-års Riksdagsopposition, som Regeringen utfärdade Folkskolestadgan; ty redan 5 å 6 år förut voro genom Regeringens försorg; och som det allmänt troddes i följd af vår nu menniskoöaiskande Konungs bemödanden, uppgifter infordrade från alla församlingar om folkundervisningens beskaffenhet m m och saken således förberedd." Med tanke på ständsrepresentationen, som kanske var avskaffad om tjugofem år, skulle en folkskola för att utbilda riksdagsrepresentanter åt det fjärde ståndet vara helt bortkastad. Rosenberg fann det också besynnerligt, att de övriga stånden skulle ha medverkat till att framkalla en starkare opposition.⁶¹

Folkskolan var enligt Rosenberg en helt unik inrättning, som inte krävde några förkunskaper och inte heller hade någon begränsning i vilka kunskaper som kunde inhämtas där. Den var inte inriktad mot någon speciell yrkesverksamhet. Genom "att förvandla folkbildningen till en verklig, sann socialism, att göra den *"gemensam för alla"* skulle samhället befrias från *"ranggiftet"*"⁶²

Påståendet, att hemläsningen hämmats av folkskolans verksamhet, var även det grundlöst. Om föräldrarna tagit den som förevändning att inte läsa med sina barn så kunde inte folkskolan lastas för det.⁶³ Till dessa och liknande tankegångar återkom Rosenberg under 1853 i en rad artiklar i Triaden.⁶⁴

I Svensk Folkskole-Tidning förekom också ett anonymt inlägg med rubriken "Några ord i den Herm. Ekendalska tvisten". Författaren har antagits vara J.J.Holmberg. Artikeln är antagligen den av Rosenberg åsyftade i brevet till Ekendal. Innehållet stämmer väl överens med de åsikter Holmberg senare redovisade i sin minnesteckning över Ekendal. "Ökänd" kallade skribenten denna tvist. Han försvarade Ekendal mot anklagelserna att ha velat stjälpas folkskolan. Det värdefulla i den undersökning Ekendal företagit var, att det klart framkom, att hemundervisningen måste återupplivas. Ekendal hade också med sin skrift demonstrerat, att de högt ställda kraven och förväntningarna på folkskolan

var orimliga. De har hjälpt till att ge en mer realistisk bild av skolans förutsättningar. Skulden till de uppskrivade förväntningarna lade författaren till en del på folkskollärarna själva.⁶⁵ Det kan dock ifrågasättas om Holmberg är författaren. I ett brev till Ekendal skriver han: "... ej heller är någon bland oss som gillar tonen i uppsatserna om folkskolans motståndare i No 7 af Svensk folkskoletidning ännu mindre den 1:a uppsatsen i No 8."^{65a} Den senare åsyftade måste vara den Holmberg tillskrivna.

En insändare den 12 maj 1852 i Svenska Tidningen berättade, att han genom en vän kommit i kontakt med Svensk Folkskole-Tidning. I denna hade han läst en artikel om svenska folkskolans motståndare, som han funnit mycket besynnerlig. Insändaren, "godsägaren N.N.", menade, att folkskollärarna alldeles missuppfattat sin uppgift. Det var inte de, som stiftade lagar om folkbildningsanstalter, utan de hade endast att verkställa de beslut, som fattades av folket och regeringen. N.N. uttryckte sin oro för att vi i Sverige skulle få en folkskollärarstam liknande den i Saxen och Preussen. Det gällde att i tid få dessa människor att inse sin rätta plats. "Få de i början fara upp i vådret och såsom ett särskilt lärostånd skilja sig från de arbetande klasserna, kan svenska folket blifva så övermått på embetsmän och lärande tjänstemän, att de kastar alltsammans öfver bord. Ty denna klass är dock ingen ringa; den går till lika stort antal som socknarnes i landet, den är inemot 3,000."⁶⁶

Artikeln i Svensk Folkskole-Tidning hade gjort godsägaren så nyfiken, att han själv skaffat sig ett exemplar av Ekendals skrift. Vid genomläsningen av den fann han, att precis som han misstänkt, tidningen inte hade någon grund för sina anklagelser mot Ekendal. Bekantskapen med Svensk Folkskole-Tidning hade lockat godsägaren att studera ytterligare en folkskollärartidning, Mercurius. Den bedömde han varande av samma om inte värre anda. Det tycktes honom som om "skolmästarna" egentligen ville monopolisera folkbildningen.⁶⁷

En annan insändare i Svenska Tidningen, som endast läst Mercurius, höll med godsägaren, "att om alla vore såsom dessa tidningsskribenter, så vore det i sanning bättre att hafva qvar den gamla okunnigheten, än att få kunnigt folk *lifvadt af deras anda*". Denna insändare menade, att även om Ekendal själv inte hörde till folkskolans motståndare, så gav han genom sin skrift intrycket, att folkskolan var onödig. Författaren ansåg att Ekendal som tidigare borde ge sitt stöd till roteskolorna. Utbildningsprogrammet för den fasta folkskolan, som presenterats i "Den nya folkskolan", instämde insändaren helt i. Men när det gällde för vem folkskolan var till och i vilket syfte så höll han inte längre med. Den måste bli en gemensam bottenkola för alla. För Ekendals personliga avsikter sade sig skribenten hysa fullkomlig aktning.⁶⁸ Insändarens författare var Torsten Rudenschöld.

Rudenschöld höll inte med om att motståndet mot folkskolan var inbillat. Ekendal blåste med "Den nya folkskolan" under detta, trots att skriften innehöll många sanningar. Sant var påståendet, att folkskolan sådan den var ordnad inte kunde fylla sin uppgift. Beröm delade greven ut också för Ekendals värnande om hemläsningen. Men i tillämpningen gick Ekendal för långt, när han ville återgå till de gamla förhållandena och inte insett, var den verkliga lösningen fanns. "En förmedling emellan båda ytterligheterna — å ena sidan förkastandet af skolans hjälp för innanläsningen, och å andra sidan hemläsningens försummande — finnes således var af högsta behof påkallad; och att en sådan förmedling finnes, som redan bevisat sig mäktig sin uppgift att göra duglig innanläsningsförmåga *allmän*, och som äfven är allmänt praktisk, det känner hr Ekendal, som förr förordat de så kallade rotskolorne." Därefter anklagas Ekendal för att i stället för att stödja dessa idéer med sin auktoritet hjälpa "rotskolornes vedersakare". Rudenschöld förkastade också "syftet" med folkskolans medborgerliga undervisning, som det blivit framställt i "Den nya folkskolan". I stället formulerade han ett mål för folkskolan i enlighet med hans eget folkskoleprogram. ⁶⁹

Det är uppenbart, att Rudenschöld uppfattade Ekendal som en avfälling, men också som ett allvarligt hot mot hans egna folkskoleplaner. Rudenschöld hade under några års tid uppburit statliga anslag för sin experimentskola på Leckö. 1851 hade han ansökt om anslag för att göra resor till olika skolor. Ansökan hade avslagits och för själva skolan hade medel endast beviljats för ett år. I maj 1852 hade Rudenschöld förnyat sin ansökan. Ekendals initiativ att på egen bekostnad företa skolresor liknande de Rudenschöld planerat och ansökt om medel för, sågs naturligtvis inte med blida ögon av denne. Saken förbättras inte av att Ekendal som ett resultat av resorna inte funnit Rudenschölds älsklingsidé roteskolan nödvändig. Det är mot denna bakgrund man måste se Rudenschölds kritik av "Den nya folkskolan". Hans i maj 1852 förnyade ansökan om medel fick samma behandling som året tidigare dvs inga medel till resor och till skolan på Leckö endast för ett år, ett resultat som Rudenschöld uppfattade som en motgång. ⁷⁰

Rudenschölds insändare i Svenska "Tidningen" publicerades endast ett par veckor före lärarmötet i Stockholm den 19-22 juni 1852. Vid detta möte slöt folkskollärarna upp kring Rudenschölds program. Men stödet från folkskollärarna var antagligen mindre beroende av deras förtroende för Rudenschölds idéer och mer av sympati för hans angrepp på Ekendal, vilket också Fridtjuv Berg senare antog. ⁷¹ Den avslutning, som insändaren fick, kan knappast ha tilltalat folkskollärarna. De flesta av folkskolans lärare borde uppmanas att söka sig till andra uppgifter, menade Rudenschöld, då de inte mäktade uträtta mer än "hembildade rotskolmästare". De så lösgjorda resurserna kunde sedan användas till att utnyttja lämpliga personer bland det lägre prästerskapet som lärare i folkskolan. ⁷²

Efter det allmänna lärmötet 1852 bytte Mercurius namn och kallade sig i stället för Triaden. Det nya namnet skulle symbolisera enigheten mellan organister, klockare och folkskollärare. Med namnbytet försökte man också övergå till en mer hovsam ton i debatten.⁷³

En kort tid efter det att det andra häftet av "Den nya folkskolan" publicerats, påbörjades i Triaden en artikelserie kallad "Folkskolans ändamål".⁷⁴ Signaturen "Eis" var i mycket enig med Ekendal. Författaren förnekade inte, att folkskolan ursprungligen hade det syfte Ekendal uppgett. Men eftersom det sedan dess skett en reformering av läroverken, som gjorde folkskolan lämpad att utgöra basen i ett sammanhängande skolsystem fanns ingen anledning att försöka förhindra en sådan utveckling.⁷⁵ Författaren var sympatiskt inställd till Rudenschölds skolidéer, vilka han ansåg Ekendal i viss utsträckning företrädde, t ex när det gällde att befria folkskolan från "stafningsklassen".⁷⁶ I likhet med Ekendal fann han det lämpligt att för detta ändamål använda till kroppsarbete odugliga men för pedagogiska uppgifter lämpliga personer. Tanken på att använda barn som lärare avvisades. När folkskolan befriats från den första undervisningen, blev det möjligt att uppnå det fulla kunskapsmått stadgan föreskrev. Den så förändrade folkskolan krävde kompetentare lärare. Men för artikelförfattaren var inte alternativet att ersätta folkskollärarna med präster. I stället pekade han på att utvecklingen av lärarkåren visade, att standarden stadigt förbättrades. Så småningom skulle de från seminarierna utexaminerade folkskollärarna kunna fungera till belåtenhet.⁷⁷

4. REAKTIONERNA PÅ DET ANDRA HÄFTET AV "DEN NYA FOLSKSKOLAN"

Flera av de här tidigare omnämnda artiklarna publicerades helt eller delvis, då det andra häftet av "Den nya folkskolan" redan fanns tillgängligt i bokhandeln. Rosenberg kommenterade den nya publikationen i Svensk Folkskole-Tidning med följande ord: "Enligt Triaden och Aftonbladet har Tit. Ekendahl äfven i sin allra senaste Folkskola, hvilken vi annu inte hunnit skaffa oss, vidhållit sitt gamla vederlagda påstående, att 'Svenska Folkskolans' ändamål är att bilda riksdagsmannakandidater tor rikets 4:de stånd. Det hjälper icke dervid att säga nej, ty Ekendal säger: ja; och detta måste gälla. Mången anser att detta är en skef åsigt, eller oriktig uppfattning, vi deremot förmoda nästan att det är politik af mannen att sauvera gamla misstag. Ty det är klart, att när man verkligen vill sudla ned och skämma ut någonting, gifves inget lättare medel än att uppgifva ett oriktigt ändamål."⁷⁸

Triaden uppmärksammade det andra häftet med att återge delar av den anmälan i Aftonbladet, som omtalas här nedan. Återgivandet av Aftonbladets kommentarer var en markering från redaktionens sida, att man ville tillmötesgå dem som menade, att tidskriften alltför lite

tagit hänsyn till den kritiska opinionen bland folkskollärarna med anledning av "Den nya folkskolan".⁷⁹

Två saker av betydelse hade inträffat mellan det första och det andra häftets utgivande. För det första hade Aftonbladet övertagits av "magistrarna". Politiskt betydde det, att tidningen fick en "gråare" ton än den haft under Hiertas tid.⁸⁰ Av dessa var både C.F.Bergstedt och P.A. Svedbom aktiva i skoldebatten. För det andra hade det allmänna lärarmötet hållits i Stockholm den 19-22 juni 1852. I ledningen för mötet satt bl a en av "magistrarna", rektor P.E.Svedbom. Det är väl inte orimligt att antaga, att Svedbom tagit intryck av opinionen bland folkskollärarna och låtit detta påverka bedömningen av Ekendal. Av betydelse har naturligtvis också varit, att Rudenschöld så eftertryckligt i Svenska Tidningen uttalat, att han inte ville bli sammanblandad med Ekendal. Aftonbladet stödde också Rudenschöld mot den nye konservative ecklesiastikministern Henrik Reuterdahl, som inte var någon vän av grevens skolplaner.⁸¹ I historieskrivningen senare kopplade Rosenberg samman Reuterdahl och Ekendal som folkskolans viktigaste motståndare vid denna tid.⁸²

Det andra häftet av "Den nya folkskolan", som utkom i början av augusti 1852, rönt i förhållande till det första häfte mindre uppmärksamhet. Av de tidigare omnämnda tidningarna var det endast Aftonbladet och Skånska Posten, som åter tog till orda. Dessutom bidrog den reformkonservativa Svenska Tidningen och regeringsorganet Post- och Inrikes Tidningar med var sin anmälan.⁸³

I två redaktionella artiklar kommenterades det andra häftet av "Den nya folkskolan" i Aftonbladet den 10 och 13 september. Tongångarna var nu helt andra än den Hedlund året innan anslagit. Författaren sade sig inte kunna dela Ekendals "tröstlösa åsigt", att folkskolan misslyckats och att den dåvarande inrättningen inte var användbar för att nå de uppställda målen. All statistik till trots bedömdes Ekendals slutsatser som huvudsakligen grundade i subjektivt tyckande. Trovärdigheten hade vunnit på att mindre uppmärksamhet riktats mot lärarnas personer. Trots att folkskolan inte fungerade som önskvärt vore, så hade ändå stora framsteg gjorts. Avsikten med folkskolan hade inte enbart varit att höja allmogens politiska mognad. Tvärtom hade samtliga stånd insett, att det fanns ett behov av att höja kunskapsnivån hos alla för att undvika pauperismen, som hade sin rot i okunnighet och var en grund för kriminalitet. Inrättandet av folkskolan var ett erkännande av den demokratiska princip, som sade, att alla hade rätt till den elementära undervisning, som var en förutsättning för vidare inhämtande av kunskaper. Folkskolan var dessutom ett medel att avskaffa privilegiesamhället och införa näringsfriheten.⁸⁴ Det fanns emellertid risk, att den seminarieutbildade folkskollärarkåren utvecklade en "odräglig och fördärlig skråanda", som motverkade dessa syften.⁸⁵

Artikeln den 10 september i Aftonbladet avslutades med konstate-

randet att Ekendal "såsom erfaren skolman i allmänhet delar åsigt med grefve Rudenschöld".⁸⁶ När man den 13 september återkom till ämnet "Den nya folkskolan" och Ekendal var det för att framhålla fördelarna med Rudenschölds roteskolor. Man får det bestämda intrycket, att Rudenschöld hört av sig till tidningen och uttalat sitt ogillande över att än en gång ha blivit sammankopplad med Ekendal utan att det klargjorts, att hans egna skolplaner var något helt annat än de, som fanns återgivna i "Den nya folkskolan". Författaren i Aftonbladet var införstådd med att den religiösa undervisningen i någon form måste skiljas från den världsliga. Om Ekendals avsikter i detta avseende framkastades misstanken, att folkskolan för honom enbart sågs som ett medel för den religiösa undervisningen. Artikeln avslutades med påpekandet, att Ekendal även gjorde sig skyldig till det falska antagandet, att det fanns någonting som hel- och halvbildning. Det åsyftade avsnittet hos Ekendal behandlade lärarutbildningen. Ekendal förordade grundligare studier i färre ämnen under återopande av Bacos sentens att dricka djupt eller inte alls ur kunskapens källa. Om hel- eller halvbildningen talade Ekendal inte här, men däremot om ytliga kunskapers och yttre bildnings skadlighet utan "inre förståndsodling och hjerteförändring".⁸⁷

"Den nya folkskolan har åter fått granskande besök af H:r Ekendal" omtalade Skånska Posten den 2 oktober 1852. Anmälaren, som tydligen var densamme som för det första häftet, hade inte heller denna gång blivit övertygad om riktigheten i Ekendals tolkning av folkskolans ändamål. Även om en av avsikterna med folkskolan varit att åstadkomma högre medborgerlig bildning betydde det inte, att folkskolan inte skulle handha den första undervisningen. Rudenschölds roteskolor, menade författaren, skapade ett samband med hemmen utan att undervisningen blev utlämnad åt hemmens godtycke. Skånska Postens skribent konstaterade med tillfredsställelse, att Aftonbladet inte längre oreserverat anammade Ekendals synsätt.

Författaren hade dock svårt att dela Aftonbladets optimistiska förhoppningar, att folkskolan skulle utveckla sig till en bottenkola för alla samhällsklasser.⁸⁸

Den osignerade artikeln i Post- och Inrikes Tidningar den 24 november 1852 inleddes med förklaringen, att Ekendals skrift "Den nya folkskolan" inte bara förtjänade uppmärksamhet på grund av det viktiga ämne den behandlade "utan äfven af aktning och erkänsla för den noggranhet och sakkunskap, den oväld och öppenhet, hvarmed hr E. undersökt folkskolans nuvarande ställning". Särskilt uppmärksammade författaren de omständigheter Ekendal utpekade som hinder för folkskolans verksamhet. Stort utrymme lämnades åt de "upplysande och oftast nöjsamma" specialbeskrivningar av de i tabellen redovisade skolorna. Några invändningar framfördes inte. Ekendals framställning tycks helt ha accepterats.⁸⁹

Signaturen "N-t-r" i Svenska Tidningen anmälde Ekendals häften om

”Den nya folkskolan” den 29 november och 1 december 1852.⁹⁰ Personen bakom signaturen var Georg Swederus.⁹¹ Under 1840-talet medverkade han i liberala tidningar som Nya Dagligt Allehanda, Jönköpingsbladet och Handelstidningen.⁹² I några mindre skrifter, som behandlade ekonomiska och sociala problem, utvecklade han en utopism besläktad med Fouriers.⁹³

Ekendals två häften om folkskolan förtjänade stor uppmärksamhet, intygade Swederus i Svenska Tidningen. Särskilt uppehöll han sig vid den oro Ekendal gett uttryck för när det gällde hemundervisningens förfall och de negativa moraliska effekterna av att folkskolan övertagit religionsundervisningen från föräldrarna. Den första undervisningen i folkskolan kunde aldrig få samma uppfostrande karaktär som den i hemmet. Liksom Ekendal förordade han ett återupplivande av den gamla ordningen för den första undervisningen. ”När man hatar revolutioner, borde man icke själf revolutionera allt ifrån botten!”⁹⁴

Swederus beklagade, ”att icke på de flesta ställen kunna återgifva författarens egna ord med deras stora enkelhet och dermed förenade logiska styrka”. På en enda punkt var han av annan mening än författaren till ”Den nya folkskolan”. Swederus var övertygad om att ”de olyckliga följderna” av folkskolans verkamhet skulle komma att visa sig mycket snabbare än vad Ekendal hade spått: ”Vi hafva dock en liten sky uppgången på horisonten, i den erfarenhet, att föräldrarne, efter den nya folkskolans uppkomst, mindre än förut deltaga i och vårda sig om sina barns undervisning. Denna sky bådard storm, och taga vi oss ej tillvara, kan den *snart*, det vill i världshistorien säga, efter ett eller ett par sekler utbryta.” Då Swederus inte trodde, att det skulle dröja några sekler avslutades artikeln med en direkt uppmaning till ”vår välvilliga styrelse” att i enlighet med Ekendals förslag återföra den första barnundervisningen till hemmen.⁹⁵

Svenska Tidningen fick med anledning av Swederus positiva anmälan av ”Den nya folkskolan” mottaga ett par insändare.⁹⁶ En av dessa var en omfångsrik uppsats ”Några tankar om Folkskolan” av greve Torssten Rudenschöld. Ett genomgående tema i nästan allt som skrevs om Ekendals båda häften, var den ständiga jämförelsen med Rudenschöld. Den senare har uppenbarligen känt sig besvärad av jämförelserna. När han för andra gången tog till orda i Svenska Tidningen var det för att åter visa på, att Ekendal och han stod för helt skilda synsätt. En av anledningarna till att Rudenschöld vid detta tillfälle kände sig manad att ta till pennan var antagligen Swederus avslutande ord riktade till landets regering. Uppmaningen till den att låta inrätta barnundervisningen i enlighet med Ekendals förslag innebar ett direkt hot mot Rudenschölds eget folkskoleprogram för vilket han i flera år försökt vinna regeringen. Ekendals skrift och Swederus bifall uppfattades av Rudenschöld som ett angrepp mot det, som var hans livs mening. Om uppmaningen följdes, skulle det för honom innebära ”*tillintetgörelsen af de älsklingssyftemål*,

åt hvilket han under nästan hela sin framfarna lefnad varit hängifven, och åt hvars befrämjande han önskar offra hela sin återstående lefnad" som Rudenschöld själv uttryckte det. Ekendals folkskoleidéer, menade Rudenschöld, var inte förenliga med hans egna. Av Swederus positiva anmälan av "Den nya folkskolan" slöt sig Rudenschöld till att det fanns ett "mäktigt motstånd" mot hans egen folkskoleplan. Det tycks som om Rudenschöld menade, att ett ställningstagande för Ekendal betydde ett ställningstagande mot honom själv.

Rudenschöld betonade i sin uppsats, att hans "nedlagda protest" endast gällde resultaten, dvs de praktiska tillämpningar Ekendal kommit fram till i "Den nya folkskolan". Några anmärkningar mot skildringen av folkskolans tillstånd riktades inte. Ekendals erfarenheter bekräftade grevens egna. Rudenschöld höll också med om att folkskolan med sin dåvarande organisation inte kunde fylla sin bestämmelse. Men Ekendal var i sin besvikelse över att folkskolan inte motsvarat hans förväntningar beredd att kasta allt över bord. Så hopplös var inte situationen enligt Rudenschöld.

Ekendals tilltro till ett återupplivande av det gamla systemet delades inte av Rudenschöld. Han ansåg inte heller att hans roteskolor var jämförbara med Ekendals förslag att förlägga den första undervisningen till hemmen under prästerskapets tillsyn. Det senare innebar, menade Rudenschöld, att endast de barn, vilkas föräldrar inte ville eller kunde handha deras undervisning, skulle få tillgång till hemläsare. De barnen blev då utpekade. Hans eget förslag gick ut på att samtliga barn fick sin första undervisning i roteskolor förlagda till hemmen och ledda av elever från elitskolan.

Att en folkskola endast för kristendomsundervisning vore överflödigt, höll inte Rudenschöld heller med om, särskilt med tanke på det utbredda läseriet. Religionsundervisningen i folkskolan ville Rudenschöld ordna så, att en dag i veckan ägnades åt denna under prästerlig ledning. De allmänt bildande medborgerliga kunskaperna, betonade Rudenschöld åberopande Geijer, måste "tas ur den högsta bildningens hand". Lärare med sådan kompetens fanns främst inom det andliga ståndet. Liksom Ekendal hävdade Rudenschöld, att det var prästernas uppgift att vara folkskolans lärare.

Ekendal hade efter reaktionerna på det första häftet av "Den nya folkskolan" i det andra försökt reda ut de missförstånd han menade förelåg.⁹⁷ Av ett brev från J.J.Holmberg framgår det, att denne i sitt förvar hade en skrivelse författad av Ekendal och avsedd för Svensk Folkskole-Tidnings redaktör G.Berggren.⁹⁸ Om Ekendals rader varit avsedda för publicering i tidningen, sägs inte. I tidningen finns införda några ord riktade till Ekendal personligen, vilka går ut på att "massan" inte hade kompetens att bedöma folkskolan eller dess lärare.⁹⁹ Holmberg återgav i sin minnesteckning av Ekendal delar av brevet, som föranlett

raderna i Svensk Folkskole-Tidning. Budskapet i det var "att man måste se och erkänna sina brister, innan de kan botas".¹⁰⁰

Holmberg påstod i sin minnesteckning, att Ekendal varken i sin egen tidskrift eller i någon annan tidning försvarat sig mot kritiken av "Den nya folkskolan".¹⁰¹ Detta var knappast med sanningen överensstämmande. I Tidskrift för folkskollärare framförde han samma synpunkter som i brevet till Berggren. Ekendal lät också införa de positiva recensionerna som stått att läsa i Svenska Tidningen och Post- och Inrikes Tidningar.¹⁰² De återkommande skildringarna från hans pedagogiska resor utomlands, vilka publicerades i hans tidskrift, gav även de tillfälle till reflektioner med anknytning till "Den nya folkskolan".

Men först efter Rudenschölds andra "nedlagda protest" i Svenska Tidningen den 15 och 16 februari 1853 försvarade sig Ekendal mot ett enskilt inlägg. Han kände nu ett behov att ordentligt utreda och klargöra förhållandet mellan hans egen och grevens skolprogram. I en lång artikel i Svenska Tidningen den 27 april 1853 gjorde Ekendal en systematisk genomgång av de likheter och skiljaktigheter han kunnat konstatera mellan deras synsätt. Liksom Rudenschöld hade han kommit fram till att de delade premisserna men såg olika på den praktiska tillämpningen. Endast på tre punkter skilde de sig åt enligt Ekendal.

För det första förespråkade Rudenschöld en gemensam skola för alla samhällsklassers barn. Det trodde inte Ekendal "under *nu* förhånden varande omständigheter" vara genomförbart, vilket emellertid inte hindrade, att man fortsatte att verka för detta mål. Den andra skillnaden bestod i att Rudenschöld förutsatte för den fasta skolan lärare med större kunskaper och mognad än vad Ekendal vågade hoppas på, särskilt vad beträffade det senare, "såvida ej folkskollärarne tagas af ett annat slagte än det allmänna menskliga, havaraf andra tjenare för högre syften tagas". Men den viktigaste skillnaden mellan de två låg i åsikterna om vilka som var de lämpligaste lärarna för den första undervisningen. Rudenschöld förordade äldre elever från elitskolan. Ekendal däremot ansåg, att i de fall, när inte föräldrar eller andra närstående kunde ta på sig uppgiften, borde "fattiga för kroppsarbete oförmögna äldre personer, *helst kvinnor*" utnyttjas. Han trodde inte, att barn kunde agera med den auktoriet och det omdöme, som krävdes av en lärare. Det föreföll honom naturligare, att en vuxen männisika uppträdde som lärare än en minderårig.

Ekendal menade, att Rudenschölds skolplaner förutsatte en idealitet hos de medverkande, som inte var realistiskt att förvänta sig. Sitt eget förslag karakteriserade han, som "ehuru på långt när icke så fullkomlig i sin teori ej eller med anspråk att vinna så höga och ädla syften i verkligheten, synes deremot, med bibehållande af de allmänna och gemensamma grundprinciperna vara lättare att realisera". Förverligandet av hans skolplaner krävde inga andra bevekelsegrunder än "blotta egenyttnan, sjelfuppehållensedriften" eller "att hafva något för *händerna*".¹⁰³

5. KOMMENTAR OCH SAMMANFATTNING

Först kan vi konstatera, att den ovan omtalade indignationsstormen huvudsakligen var ett fenomen i folkskollärarnas tidskrifter.¹⁰⁴ Vidare kan av den redovisade pressdebatten utläsas, att mottagandet av "Den nya folkskolan" varit positivare än vad som framkommit hos en del tidigare bedömare. Om vi endast ser till de artiklar, vilka publicerats utanför folkskollärarnas egna pressorgan, framstår mottagandet som överväldigande positivt.

Folkskollärarnas kritiska hållning är inte svår att förstå med tanke på de många negativa yttranden Ekendal fällt om representanter för kåren och med hänysn till att deras berättigande som yrkesgrupp ifrågasattes av honom. Angreppen på de seminarieutbildade folkskollärarna kom också vid en tidpunkt, då arbetsmarknadssituationen för dessa var pressad. De nyutexaminerade lärarna hade börjat få svårigheter att finna ordinarie tjänster. Man höll sig i regel endast med en seminarieutbildad lärare i varje sockenskola. Socknarna, som redan klagade över kostnaderna för folkskolan, var knappast benägna att anställa fler av de högre avlönade utbildade lärarna. I detta läge var det naturligtvis ett hårt slag att få höra från Ekendal och andra, att billigare skollärare minst lika skickligt skötte den första undervisningen och att den medborgerliga borde övertas av det yngre prästerskapet. Folkskollärarnas reaktioner förstärktes av de nya svårigheterna och de hade egentligen inte att göra med några allmänpolitiska ställningstaganden. "Den nya folkskolan" publicerades då initiativ tagits från flera håll för att skapa ett kårmedvetande bland folkskollärarna. Ekendal blev den yttre fiende, som samlade kåren.

Drivande krafter bakom kritiken av "Den nya folkskolan" var också en grupp sydsvenska folkskollärare med rötter i en pietistisk väckelse.¹⁰⁵ Inom denna fanns en stark kritik av det, som man upplevde, oandliga prästerskapet. Ekendal var ju själv präst och ville nu frånta folkskollärarna religionsundervisningen. Dessutom önskade han överlämna även den medborgerliga utbildningen i prästerskapets händer. Förslagen i "Den nya folkskolan" måste för dessa lärare ha tett sig provocerande både ur "facklig" och ur religiös synpunkt. Vad de då inte visste var, att de, när det gällde synen på prästerna, helt hade missbedömt Ekendals motiv.¹⁰⁶

Ekendal har i historieskrivningen utmålats som påverkad av konservativa och reaktionära strömningar från kontinenten.¹⁰⁷ Han åberopade sig också ofta på sina erfarenheter från utlandet. Om detta kan sägas, att han säkert i likhet med många andra, både konservativa och liberala, tagit intryck av händelserna 1848, utan att det för den skull inneburit någon radikal omvärdering av tidigare ställningstaganden. Av denna genomgång av pressdebatten har det framkommit, att författare i vissa konservativa tidningar sympatiserade med Ekendal, särskilt med

hans önskan att värna om hemundervisningen, vilket i och för sig inte enbart var en konservativ strävan. Av detta förhållande kan man inte dra slutsatsen, att Ekendal själv var konservativ och inte heller, att hans sympatisörer i samtiden huvudsakligen stod att finna inom denna krets.

Pressdebatten ger inga fingervisningar om att skiljelinjen mellan Ekendals sympatisörer och kritiker skulle ligga på det politiska planet och knappast heller på det religiösa. Den enda mer avgränsade grupp, som gav uttryck för ett i stort sett entydigt ställningstagande, utgjordes av folkskollärarna. Det första häftet av "Den nya folkskolan" fick ett välvilligt mottagande i liberal press, medan det andra rosades av ett par konservativa tidningar. Det måste alltså ha varit andra faktorer än politisk hemvist, som varit avgörande för hur man ställt sig till Ekendals arbete. Av betydelse har uppenbarligen varit vilka delar i det, som man funnit centrala eller särskilt velat uppmärksamma. Rent taktiska och opinionsmässiga hänsyn har också spelat in. Det är lätt att se, att konservativa grupper hade orsak att vara positiva till mycket i "Den nya folkskolan". Vad som kräver en förklaring, är det positiva mottagandet av det första häftet i de liberala tidningarna, vilket uppenbarligen strider mot den bild senare historieskrivning gett.

Hur kom det sig, att man i liberala kretsar kunde ställa sig positiv till Ekendals folkskoleprogram? I den debatt, som föregått riksdagens beslut 1841, hade man från liberalt håll kämpat för en medborgarskola tillgänglig för alla samhällsklassers barn i stället för den av de konservativa förespråkade fattigskolan. Visserligen kom folkskolestadgan att uppta de allmänt bildande medborgerliga kunskapsämnen, men Ekendal hade nu visat, att dessa i praktiken endast i undantagsfall blivit föremål för folkskolans undervisning. Skolan hade blivit just det man velat undvika, en fattigskola. Det fanns bland liberaler all anledning att vara missnöjd med den utveckling folkskolan fått.

Ekendals uppfattning, att folkskolan i första hand var tänkt att vara en politisk bildningsanstalt, tilltalade de positiva anmälarna i de liberala tidningarna. Inskränkningen av elevunderlaget till att endast omfatta den förmögnare eller mer begåvade delen av allmogens barn ges ingen särskild uppmärksamhet. Det finns skäl att antaga, att man från liberalt håll efter utvecklingen 1848 och misslyckandet med att genomdriva en representationsreform var försiktig med att framhålla sambandet mellan folkskolans medborgerliga undervisning och frågan om politiskt inflytande.¹⁰⁸ Att låta den förmögnare allmogens barn ta del av en förbättrad medborgerlig bildning tedde sig ur politisk synpunkt inte så omvälvande, som om det gällt alla samhällsklassers barn. Denna kategori bönder var ju redan företrädd i riksdagen. En utbildning av dessa förebadade inte någon förändring av representationen och kunde därför betraktas som ofarlig. Det framgår hos en av Ekendals kritiker, att betoningen av folkskolans politiska målsättning kunde inverka menligt på dess anseende.¹⁰⁹ I ett fall har t o m antagandet att folkskolan var till för

alla, satts i motsats till dess politiska syfte.¹¹⁰ Kritiken av Ekendal tog framför allt fasta på hans tolkning av det historiska skeendet, som resulterat i 1842 års folkskolestadga och som avgjorde folkskolans bestämelse. Han uppfattade den som en frukt av allmogens önskan att tillfredsställa sitt ständs behov av politisk bildning. Folkskolan drevs igenom trots motstånd från de övriga stånden.¹¹¹ Denna syn på förloppet avvisades av några kritiker, som i stället hävdade, att en allmän medvetenhet om hemundervisningens förfall drivit fram beslutet.¹¹² Folkskolan var i första hand att betrakta som en ersättning för den försummade hemundervisningen.¹¹³

På denna punkt kan det vara intressant, att kritikerna här har stöd av nutida forskningsresultat.¹¹⁴ Ekendals version av folkskolans tillkomst har däremot stora likheter med den kände liberala skolpolitikern Fridtjuv Bergs. Denne framhåller i sin "Huru folkskolestadgan tillkom" i samband med folkskolans halvsekeljubileum, att det inte var religionsundervisningen striden gällt. Den ifrågasattes inte och för den var det redan sörjt. Vad saken handlade om var att tillfredsställa behovet av allmän medborgerlig bildning, som människan hade i egenskap av "samhällsvarelse".¹¹⁵

Det rådde delade meningar om Ekendals förslag att överlåta religionsundervisningen med tillhörande innan- och utanläsning på hemmen under prästerskapets tillsyn, dvs återgå till de gamla formerna för den första barnundervisningen. Men inte heller här går skiljelinjen mellan konservativa och liberala. För dem, som i likhet med Ekendal önskade prioritera folkskolans medborgerliga undervisning föll det sig naturligt att låta hemmen behålla religionsundervisningen.¹¹⁶

Genomgående framhålls behovet av dugligare lärarkrafter för folkskolan. Tanken att utnyttja det lägre prästerskapet tilltalade flertalet av anmälarna, bortsett från de i folkskollärartidskrifterna. Även i de liberala tidningarna såg man positivt på förslaget, trots att liberaler i många fall önskade en från kyrkan emanciperad skola. Ett uttryck för detta var det, när man tidigare försökt motsätta sig, att kyrkoherden ingick som självskriven ordförande i skolstyrelserna.¹¹⁷

Liberaler var under 1830- och 40-talen försvarare av statskyrkligheten mot läseri och separatism.¹¹⁸ I början av 1850-talet skedde här en omsvängning mot en större tolerans. I spetsen för den förändrade attityden ställde sig S.A.Hedlund.¹¹⁹ Det kan synas som en motsägelse, då man bland liberaler kunde ställa sig positiv till att skilja religionsundervisningen från skolan samtidigt som man var beredd att ge prästerna ett större ansvar för den världsliga undervisningen i den fasta skolan. I själva verket går det väl in i det mönster det liberala tänkandet i Sverige formats i under de föregående årtiondena. Det var för de flesta liberaler, liksom för övriga medborgare, självklart, att samhället och därmed skolan skulle stå på kristen grund. Även om religionsundervisningen kunde tänkas minska eller i någon form skiljas från den världs-

liga, fann man det önskvärt, att skolan genomsyrades av en kristlig anda.¹²⁰

Sedan slutet av 1700-talet hade det pågått en debatt om prästeståndets ställning i riksdagen. Sekulariseringen av statsmakten gjorde, att prästernas direkta deltagande i landets styrelse inte längre framstod som lika självklar. Med hänvisning till prästerna som ett lärostånd, som representerar för bildningen och moralen, fann man en ny grund för deras närvaro vid riksdagen. Prästerna betraktades inte bara som kyrkans företrädare utan också som moralens väktare och folkets lärare och då inte bara i religiöst avseende.¹²¹ Med utgångspunkt i detta nya synsätt hade de övriga stånden vid riksdagen 1835 gjort framställningar om, att prästerna i högre grad skulle utnyttjas i folkundervisningen. Detta avisades av prästerna, som därmed underminerade förutsättningarna för sin egen politiska representation.¹²² I stor utsträckning återgick man nu inom ståndet till den tidigare motiveringen för sin ställning och betonade sin egenskap av representant för kyrkan och den rena läran. Liberalerna å sin sida höll fast vid "nya" synen på kyrkan och prästeståndet. Men den blev nu ett argument för en avveckling av prästeståndet. Det kunde inte göra anspråk på att betraktas som kyrkans eller religionens speciella företrädare. Alla kyrkans medlemmar kunde fylla den uppgiften. Följaktligen krävdes inget särskilt prästestånd vid riksdagen.¹²³

Det är mot denna bakgrund man skall betrakta den liberala pressens syn på prästernas roll som lärare i folkskolan. Man kunde tänka sig att kräva prästeståndets avskaffande liksom religionsundervisningens avskiljande från den världsliga och samtidigt förordade präster som lärare i medborgarskolan. Detta var möjligt därför, att man ansåg, att det var riksdagen, som skulle ha det avgörande inflytandet, över kyrkan och prästerskapet.¹²⁴ Prästerna sågs på detta sätt som ett slags statstjänstemän för riksdagen att utnyttjas i folkundervisningen.

Vi har hitintills kunnat konstatera, att det i "Den nya folkskolan" fanns inslag, som både konservativa och liberala kunde ställa sig positiva till. Reaktionerna på det första häftet i de liberala tidningarna Jönköpingsbladet, Bore och Aftonbladet var alla positiva. Vid deras publicering hade ännu inte några andra opinioner hunnit komma till uttryck. De kan alltså sägas vara opåverkade av den debatt, som senare följde. Alla andra bidrag är skrivna i medvetandet om att vara inlägg i en pågående diskussion. De tre första anmälningarna kan därför sägas vara uttryck för en förhållandevis spontan liberal reaktion. Det positiva mottagande "Den nya folkskolan" här mötte, kan i sin tur ha sin grund både i gillandet av innehållet och det förtroende man redan tidigare hyste för Ekendals omdöme i dessa frågor.

Utifrån vad, som här ovan påvisats, att politisk hemvist inte avgjorde hur man ställde sig till Ekendals arbete, måste man fråga sig, varför de-

batten fick den avslutning den fick: det liberala Aftonbladet angrep och den konservativa Svenska Tidningen försvarade "Den nya folkskolan". Rudenschöld satte punkt för debatten med sin uppsats, visserligen följd av Ekendals genmäle, som dock inte tycks ha uppmärksammats av någon varken då eller senare.

Av reaktionerna på Ekendals "Den nya folkskolan" kan utläsas, att dess innehåll gav utrymme för skilda politiska tolkningar. De första positiva liberala anmälningarna kan därför ha fungerat som en ideologisk identifiering av den senare så omdiskuterade skriften. Därför kunde man inte från konservativt håll ta den till sitt hjärta förrän Aftonbladet tagit avstånd ifrån den och därmed avlägsnat den liberala etiketten. Aftonbladets förändrade attityd kan bl a förklaras med ägarskiftet och "magistrarnas" närmande till folkskollärarna. Av stor betydelse har också varit det av Rudenschöld framtvingade valet mellan honom själv och Ekendal.

Bakom greve Torsten Rudenschöld slöt vid denna tid, 1850-talets första år, så väl liberal som konservativ press upp liksom folkskolläraernas tidskrifter. Rudenschöld, som sagt sig ha sådana mäktiga motståndare, visade sig ha mycket inflytelserika vänner.¹²⁵ Han hade för dessa klargjort, att det inte var möjligt att stödja honom och Ekendal samtidigt. De valde greven. Folkskollärarna hade redan valt bort Ekendal. Men Rudenschölds vänskapliga förbindelser med folkskollärarna skulle redan efter ett par år få allvarliga störningar. I folkskollärartidskriften Föreningen fick han från dess redaktör och utgivare F.A.Ekström uppleva liknande angrepp, som de Ekendal fått utstå.¹²⁶

Det stöd Rudenschöld under några år lyckades vinna för sitt folkskoleprogram satte inte några djupare spår i folkskolans utveckling. Hans roll i folkskolans historia har främst varit som symbol för den bottenskola, dvs en folkskola för alla samhällsklassers alla barn, som man inom liberala folkskolekretsar kämpade för i slutet av 1800-talet. Själva uttrycket "bottenskola" har Torsten Husén funnit använt för första gången av Rudenschöld 1856.¹²⁷ I själva verket kan det dokumenteras i grevens insändare i juni 1852 i Svenska Tidningen.¹²⁸ Ekendal använder sig av termen i det andra häftet av "Den nya folkskolan", som troligen utkom samma år i augusti.¹²⁹ Huruvida Ekendal övertagit benämningen "bottenskola" från Rudenschöld, är svårt att avgöra. Inledningen till det andra häftet gör ett bestämt intryck av att vara ett svar på Rudenschölds insändare. Även om tiden mellan insändarens förekomst i tidningen och publicerandet av Ekendals skrift inte var lång, är det ändå fullt möjligt, att han hämtat termen från Rudenschöld. Oberoende av vem som först använde benämningen "bottenskola" var det i samband med debatten kring "Den nya folkskolan", som uttrycket började få en allmän spridning.

1. UTLÄNDSKA ERFARENHETER FÖRE OCH EFTER "DEN NYA FOLKSKOLAN"

1848 beviljades Ekendal ett statligt anslag för att "lära känna folkskoleväsendet i andra länder och dess inflytande på folkens moraliska, religiösa och ekonomiska lif". Själv var Ekendal nog med att betona, att resan endast till en mindre del finansierats med allmänna medel och att den inte kunnat komma till stånd utan stora uppoffringar från honom själv. ¹ I slutet av oktober 1849 påbörjades resan. Under nästan ett helt år befann sig Ekendal på resande fot. Dessförinnan hade ett avtal slutits med Johan Sandwall om att i Göteborgs Handels- och Sjöfartstidning publicera artiklar från resan. De första inflöt i slutet av november under rubriken "Bref till ett fruntimmer från en resande landsman". Fram till slutet av augusti 1850 publicerades i närmare ett trettiotal av tidningens nummer bidrag från Ekendal. ²

Innehållet i dessa artiklar berörde aktuella politiska händelser, kulturella evenemang, universitets- och studentliv, jordbruksutställningar m.m. Allt intresserade Ekendal och relaterades av denne till svenska förhållanden, antingen som något att ta efter eller att ta varning av. Många företeelser sattes in i ett historiskt sammanhang. Han redogjorde också för personer av betydelse, vilka kommit i hans väg och som han ibland uppsökt och samtalat med. Men särskilt engagerade han sig i det vanliga folkets liv. Hur försörjde de sig? Hur såg bostäderna ut? Hurdan var barnens uppfostran? Vilken roll spelade religionen i deras liv? Hur såg de själva på sin situation?

En del av det material, som berörde folkskolan och folkundervisningen, publicerades även i Ekendals egen Tidskrift för Folkskollärare och Folkskolebildningens vänner. ³ Det danska stoffet från Handelstidningen och tidskriften samlades 1852 i första häftet av "Resa genom Danmark, Tyskland och Schweiz". Det följdes av ytterligare två 1854 och 1856 med bidrag även från senare resor. ⁴ Det första häftet av "Resa" publicerades alltså efter det, att "Den nya folkskolan" utgivits. Men innehållet i det var både författat och i annan form publicerat innan "Den nya folkskolan" påbörjats och knappast ännu var påtänkt. Själv påstod Ekendal, att det var erfarenheterna från de utländska resorna, som inspirerat honom till att vilja pröva något liknande hemma i Sverige: resa runt i landet under enkla förhållanden och få inblick i folkets liv, på ort och ställe studera folkskolans verksamhet och verkningar. ⁵ Tillvägagångssättet blev också i stort sett detsamma, bortsett från att den svenska resan blev mer systematiskt genomförd och rapporterad. Skildringarna av de danska, preussiska, bayerska och sachsiska folkskolorna i Handelstidningen väckte, när det först publicerades,

ingen märkbar anstöt eller ens uppmärksamhet. Ändå innehöll de många tankegångar snarlika dem i "Den nya folkskolan" vilka kom att bli så omdebatterade.

Under åren 1852 och 1853 gjorde Ekendal nya resor på kontinenten. Även de dokumenterades i olika tidningsartiklar. Innehållet i dem var alltså upplevt, nedtecknat och publicerat efter det, att de bägge delarna av "Den nya folkskolan" utkommit. Materialet ingick senare tillsammans med en del stoff från resan 1849-50 i andra och tredje häftet av "Resa". Ekendals skrift om den svenska folkskolan var som mest aktuell i debatten vid tiden för de senare resorna. Det har påverkat rapporteringen av intrycken och erfarenheterna, kanske också själva upplevelserna. Ögonblicksskildringarna var färre, kommentarerna mer återhållsamma. Det första häftet av "Resa" var i detta avseende mer opåverkat och ogarderat. Detta gör det och artiklarna i Handelstidningen användbara för att utröna Ekendals åsikter och attityder tiden närmast före 1851 och "Den nya folkskolan".

2. RESA 1849-1850

Det är av intresse att konstatera, att Ekendals synpunkter på den danska folkskolan i flera avseenden stämde överens med dem han redovisat i "Den nya folkskolan". Vad beträffar skillnaderna mellan den samtida allmogebildningen i Sverige och Danmark, sade sig Ekendal inte ha märkt några väsentliga sådana. Bondbarnen i Danmark liksom i Sverige lärde sig inte mycket mer än läsa, skriva och räkna. Danskarna själva uppfattade sin skolgång ungefär på samma sätt som värnplikten, ett yttre pålagt tvång, vilket man pliktskyldigast uppfyllde utan entusiasm. Om man enbart hade den danska författningen och folkskolelagen från 1814 för ögonen, framstod det danska folkskoleväsendet som Europas bästa. Här fick Ekendal anledning att komma in på en av sina käpphästar, förhållandet mellan teori och praktik, mellan den officiella bilden och verkligheten. Diskrepansen mellan myndigheternas föreskrifter och praktiken berodde på bristande kännedom hos beslutsfattarna om folkets verkliga behov och önskningar. I stället för en folkskola, som utgått från dessa grundläggande förutsättningar, hade danskarna fått en skola utan kontakt med verkligheten, reglerad av "akademici och skol-lärda".⁶

Ekendal sammanfattade 1850 i Handelstidningen sina intryck och erfarenheter av den danska folkskolan med följande ord: "Hvad som emellertid, på grund af min kännedom om folkskolorna här i landet, blifvit den fastaste öfvertygelse är, att ju mera man kan förbinda den offentliga skolan med föräldraundervisningen i hemmet desto bättre har man lyckats, att lösa den svåra uppgiften om organiserande af ett lands allmogeskolväsende."⁷ Han uttryckte sin besvikelse över, att det danska folkskoleväsendet inte motsvarat hans förväntningar på folkundervisningen i Europas mest demokratiska land.⁸ "Ty hvad som är

fritt i det fria Danmark, icke är det folkskoleväsendet." Trots att danskarna kostat på sin folkskola så mycket mer än vad svenskarna gjort, hade de med alla sina resurser inte åstadkommit något bättre.⁹

Danmark fick under 1840-talets sista år uppleva ett reformarbete i demokratisk och liberal anda.¹⁰ Utvecklingen i frihetlig riktning aktualiserade frågan om allmogens skoltvång. Många menade, att tiden nu var inne att även på detta område skapa större frihet, göra sig av med arvet från det despotiska styret.¹¹ Debatten resulterade 1855 i en lag, som gav föräldrar rätt att själva sörja för sina barns undervisning så länge de kunde uppvisa med skolan jämförbar standard.¹² Ekendal fick antagligen under sitt besök i Danmark kontakt med en av förespråkarna för avskaffandet av skoltvånget D.E.Rugaard.¹³ Det är mot denna bakgrund man bör bedöma Ekendals motstånd mot att tvinga de fattigas barn till folkskolan, liksom hans förslag att till "fritt" begagnande överlämna den medborgerliga undervisningen till de förmögnare och mer begåvade av allmogens barn.¹⁴

Inställningen till den danska folkskolan hos Ekendal kan inte sägas ha berott på en avog attityd till det danska i allmänhet. Han prisade landets demokratiska konstitution och dess religionsfrihet. I umgänget fann han danskarna enkla och anspråkslösa, i stort sett fria från "rangsjukan". Danskarnas sätt att ta den aktuella politiska konflikten om hertigdömena Slesvig-Holstein hade hans beundran. Kriget i sig var naturligtvis en olycka. Det hade emellertid fått det goda med sig att danskarna lärt sig uppskatta sitt fosterland. Han kände sig dock inte övertygad om, att danskarna i denna sak hade rätten på sin sida. Men vem som än vann kriget så förblev hertigdömena "tyska", ty där talades tyska och kulturen var tysk. En större olycka för Danmark var att det låg "i de europeiska diplomaternas och till en del äfven financierernas klor". Landet fick inte "råda sig sjelf och kan ej handla sjelfständigt, denna munsbit för de stora makterna".¹⁵

Redan innan Ekendal anträtt sin utländska resa och fortfarande befann sig på svensk mark, uttalade han uppfattningen, att folkskolan främst hade något att ge de förmögnare böndernas barn. Med anledning av Rudenschölds experimentskola på Leckö konstaterade han: "Om ej mera vinnes genom folkskolorna, så vinnes åtminstone så mycket, att de förmögnare böndernas barn som kunna gå der någon längre tid, lära att stafva och interpunktera sitt modersmål. Och denna vinst är ju redan icke obetydlig."¹⁶

Den första utlandsresan resulterade förutom i breven från Danmark i ett tjugotal artiklar om Tyskland, Schweiz och Österrike. De var införda i Handelstidningen från början av mars till slutet av augusti 1850.¹⁷ I dessa konstaterade Ekendal, att det han funnit gälla i Danmark och Sverige också stämde in på Preussen och Sachsen. Barnen lärde sig inte mycket mer än räkna, skriva och läsa i folkskolorna. Det fanns de, vilka trott att när "skolan emanciperats ut ur presternas händer", så skulle

den inte "inskränkas till en förberedelseskola för konfirmandundervisningen" och de världsliga kunskaperna ökas. Slutsatsen ifrågasattes av Ekendal.¹⁸ I "Den nya folkskolan" visade han senare, att den svenska folkskolan med sina seminarieutbildade lärare ändå endast blivit en förbättrad "nattvardsskola".¹⁹

En av de vävare Ekendal samtalat med i Sachsen ansåg, att de kunskaper som låg utanför skriva, räkna och läsa inte var något för hans samhällsklass: ty "det blifver ändå dervid att våra barn måste arbeta 17 timmar om dagen, för att förtjena 4 groschen till sitt nödtorftiga uppehälle".²⁰ Detta sades om arbetarbarnen i Sachsen. Ekendal kom tillbaka till dem, jämförde deras villkor med de bayerska barnens. De förra kunde läsa, skriva, och räkna bättre, men deras materiella villkor var sämre. Han kunde inte finna, att de sachsiska tiggarbarnen hade någon glädje av sina bättre skolkunskaper. Ekendal frågade sig, "hvartill tjenar det dem, då de ändå dagen lång måste leva i smuts, fattigdom och elände och på gamla dagar hafva den glada utsigten, att för sig och sin familj kunna förtjena 3, 4 groschen om dagen, hvilket icke är så mycket som 24 kr, som man i Bayern erhåller". Om detta kunde endast sägas, att det var "en befängdhet öfver all beskrifning, hvartill endast de kunna komma som ej på närmare håll skådat folkets lif, att uppdrifva deras s.k. bildning utan att parallellt dermed söka förbättra deras lefnadsvillkor och ställning".²¹ Precis som dagakarlens barn i "Den nya folkskolan" kunde vara utan den allmänt medborgerliga undervisningen, så kunde inte en sådan undervisning förbättra de sachsiska tiggarbarnens materiella villkor.²² Uppllysning och kunskaper enbart var ingen garanti för en dragligare tillvaro.²³

Ekendal fann vid en jämförelse mellan de sachsiska och de preussiska skolförfattningarna inte några väsentliga skillnader, som kunde förklara olikheterna i uppnådda resultat. De sachsiska folkskolornas större framgång ansåg han mer hade "sin grund i andra gynnande omständigheter" än i skolans organisation. Ty lagen och dess verkställande var inte samma sak. "I detta sednare afseende lemnas ett vidsträckt spektrum för olika lokala och sociala förhållanden."²⁴ Där organisationen inte anpassats efter dessa förhållanden gällde, att skolan inte kunde nå sina uppställda mål. Detsamma konstaterades i "Den nya folkskolan".²⁵

De preussiska folkskolorna led av "den stereotypa prägel, som Fredrik den store tryckt på alla former af preussiskt lif". Trots att folkskolorna i Sachsen lyckats bättre, var de behäftade med samma fel, som alla tyska skolor, "att lärarne å sin sida tala för mycket, och att lärjungarna å andra sidan få för lite utrymme för sin taleförmåga, eller också, om de tala, att de då alla tala på en gång, hvarigenom största delen tanklöst blott eftersäger, hvad en mindre del förstår". På detta sätt lät läraren lura sig att tro, att gruppen i sin helhet kunde mer än den gjorde. Om inte de negativa attityderna till lancastermetoden varit så utbredda, kunde den ha varit ett hjälpmedel mot detta bedrägeri. "Och

dock ligger i denna method, rätt använd, just botemedlen mot de fel, hvaraf den tyska pädagogiken mest lider, nemligen ensidig theoretisering och schematisering efter vissa på förhand uppgjorda ej ur folkets, utan ur de lärdas lif hemtade grundsatser.”²⁶ På den här punkten skilde sig ställningstagandet jämfört med ”Den nya folkskolan”. Efter sin svenska resa utdömde han lancastermetoden i all undervisning utom den, som befattade sig med ren mekanisk inläring av faktauppgifter. Då kunde metoden vara oskadlig.²⁷ Sina största fel delade de tyska folkskollärarna med resten av tyska nationen. ”Doktrinen är Tysklands nationalsynd”. Ekendals råd till tyskarna var, att under ett år lägga alla teoretiska studier åt sidan och ”endast gifva akt på det verkliga lifvets enkla företeelser och lagar”. Med en mer praktisk inriktning skulle de ”med sin bildning, sin ihärdighet och stora arbetsförmåga kunna åstadkomma saker som gränsade till underverk”.²⁸

Jag har här visat, att Ekendal redan före publicerandet av ”Den nya folkskolan”, gett uttryck för en uppfattning om folkskolan och folkundervisningen, som i väsentliga drag liknade den han redovisat i skriften. Det är därför av vikt att se, vilka politiska synsätt han utvecklade vid tiden för sin första utlandsresa.

I Danmark hade under åren 1848 och 1849 en rad viktiga reformer i liberal anda genomförts.²⁹ Jag har här ovan pekat på att Ekendal hyste sympati för den fria danska författningen, vilken han dock ansåg, att det danska folket ännu inte förstått att rätt uppskatta.³⁰ Förutom representationsreformen intresserade han sig för den nya religionsfrihetslagen. Efter vad han kunde bedöma, hade den enbart varit positiv i sina verkningar.³¹

När Ekendal under sin resa i Danmark kom i kontakt med dessa rörelser i tiden, antydde han inte på något sätt, att han uppfattade dem som barn av 1848 års idéer. Från sina andra utländska resor återgav han däremot ofta upplevelsen av närvaron och verkningarna av händelserna 1848.³² Fattigdom var för Ekendal den bästa grogrunden för revolutioner. Fattiga är sig lika världen över. Det var bara ordningsmaktens uniformer som växlade. ”Det är visserligen genom konstaplar i blå kapprockar med långa kragar, polismästareögon och blanka stålsiffror på de svarta hattarna, hvilka dag och natt sedan revolutionen 1848 bevaka gatorna i Berlin och träffas 1 a 2 på hvarje gata, förhindradt att dessa eländets, antingen lättjans eller arbetslöshetens barn få tigga; men att bära trasiga kläder, att de se ruskiga och missnöjda ut med sitt lif, kan ingen mensklig myndighet, om ej barmhertighetsanstalt eller arbetsbyråer förhindra. Nog utaf, de finnas i mängd dessa revolutionens, genom öfverflödet skapade kandidater.” Denna skildring härrör från Ekendals första besök i Berlin 1850. Om de förmögnare borgarna i samma stad sade han: ”Men som de frukta massan af de utfattige, som hafva intet att förlora, qväfva de sin bättre menniska, och äro mer böjda för en radikal konservatism, än för en lika beskaffad liberalism.” Det pratades

mycket om medlidande och frihet. I handling förekom det betydligt mindre av bådadera.³³

Av de ovan anförda har jag dragit slutsatsen, att Ekendal 1850 lyckades kombinera en klar sympati för vad han själv identifierade som demokratiska och liberala strävanden med en syn på folkskolan sådan den i stora drag formulerats i "Den nya folkskolan".

Citaten från besöken i Berlin ingick i korrespondensartiklarna i *Handelstidningen*, en av landets liberala tidningar. I denna hade också rapporterna från Danmark varit införda. De danska artiklarna ingick sedan, så gott som ordagrant i det första häftet av "Resa". Berlinskildringarna och andra tyska intryck medtogs i det andra häftet i en delvis bearbetad och omredigerad version. Den andra delen omfattade också upplevelser från de senare resorna somrarna 1852 och 1853. I den redigerade versionen finns inte de omtalade Berlin-citaten medtagna. Likaså är kritiken av polisens agerande mot vissa religiösa grupper utesluten. Det andra och tredje häftet av Ekendals "Resa genom Danmark, Tyskland och Schweiz" utgivna 1854 respektive 1855 visar i redigering och bearbetning tydlig påverkan av kritiken mot det första häftet, liksom reaktionerna på "Den nya folkskolan". Den första delen av "Resa" har stora likheter med "Den nya folkskolan" både till innehåll och skrivsätt. De senare delarna av "Resa" ger inte läsare samma upplevelse av att få ta del av författarens första omedelbara intryck. Ingående personskildringar och detaljerade situationsbeskrivningar är så gott som frånvarande.

3. RESOR 1852 OCH 1853

De två senare häftena av "Resa" skiljer sig från det första inte endast med avseende på den yttre formen. Ovan har det framgått, att Ekendal i vissa fall i uteslutit, vad som ur politisk synpunkt kunde misstänkas vara känsliga partier. Den första resan dokumenterades kontinuerligt i den liberala *Handelstidningen* enligt överenskommelse med dåvarande redaktören Johan Sandwall. Resan 1852 var antagligen tänkt att få en liknande dokumentation i det likaledes liberala *Aftonbladet*. Överenskommelsen om detta hade tydligen kommit till stånd medan Hierta fortfarande var ägare till tidningen. De nya ägarna avbröt publiceringen av Ekendals artiklar efter vad man sade vara påtryckningar från läsarna.³⁴ När *Aftonbladet* inte längre ville upplåta sina spalter för Ekendals artiklar, övergick denne till att under resten av sommaren publicera sig i regeringsorganet *Post- och Inrikes Tidningar*. Nästföljande sommar 1853 skrev han för den konservativa *Svenska Tidningen*.³⁵ Tidningsartiklarna från somrarna 1852 och 1853 ingick i andra och tredje häftet av "Resa".

De två senare häftena av "Resa" innehåller en del påpekanden och kommentarer, vilka kan uppfattas som uttryck för en konservativ in-

ställning. Han framhöll gång på gång sambandet mellan folkskollärarna, rationalismen och revolutionen 1848.³⁶ Det skedde både genom återgivandet av andras tankar och med egna kommentarer. Ekendal tycktes mena, att de revolutionära handlingarna var resultatet av en överdriven folkbildningsiver. Den var skadlig på två sätt. Den kombinerades inte med någon förbättring av folkets "lefnadsvillkor och ställning".³⁷ Familjens religiösa liv undergrävdes. Samhället skapade på det sättet både orsaker till revolutionen och undanröjde de spärar, som skulle kunnat förhindra den. I andra delen av "Resa" betonades, att enbart höjandet av folkets bildningsnivå inte bara var bortkastad möda, utan dessutom skadligt. En ökad bildning medförde nästan alltid ökade krav på materiell standard.³⁸ När samhället inte kunde tillfredsställa de nya behoven, hade man skapat grogrund för sociala oroligheter, ett förhållande man fått erfara på kontinenten. Det var också ett av huvudskälen till det motstånd den svenska folkskolan stött på hos de privilegerade stånden. Man anar en lätt ironi, när Ekendal i "Den nya folkskolan" framhöll, att detta motstånd berodde på "vi kunna icke tro af andra, än de bästa bevekelsegrunder".³⁹

När Ekendal varnade för en utveckling i Sverige liknande den i Tyskland och delvis i Danmark, innebar det inget angrepp på folkskolan som medborgarskola, utan på folkskolan som en ersättning för föräldraskolan. Det tyska misstaget bestod i att man överfört de uppfostrande uppgifterna, vilka egentligen var föräldrarnas, på folkskollärarna. Följden blev, att föräldrarna inte undervisade sina barn, som de gjort förut. Då denna gärning inte längre sågs som föräldrarnas, hade de framtagit ett naturligt tillfälle att hålla de egna kunskaperna vid liv. Så motverkade folkskolan sina egna syften att öka folkets kunskaper.⁴⁰ Effekterna av att låta folkskollärarna överta även den uppfostrande rollen förstärktes av den rationalistiska och närmast akademiska utbildning, som de tyska folkskoleseminarierna erbjöd.⁴¹ På detta sätt fick barnen varken i hemmet eller i skolan möta en levande kristendom. Det var denna utveckling, som utgjorde det största hotet mot samhället.

Med detta ville Ekendal ha sagt, att folkskolan inte blivit, vad den varit ämnad till. Inför detta faktum räckte det inte att slå sig till ro med att säga, att det kanske inte blev, som vi hade tänkt oss. Då får vi sänka våra krav och nöja oss med detta mindre. I ett sådant resonemang menade Ekendal, att man inte velat erkänna, att folkskolan sådan den i praktiken kommit att fungera, blivit till skada för familjen och samhället. Skolan kunde aldrig ersätta hemmet, när det gällde den religiösa undervisningen. Erfarenheten visade, att ju mer folkskolan gripit in i den funktionen, ju mer försummad hade undervisningen i hemmen blivit och avkristningen fortgått.⁴² Man kan säga, att Ekendal här kämpade på två fronter: antingen en folkskola med främst medborgerlig undervisning och bevarad föräldraskola eller ingen folkskola alls.

Upphöjandet av förnuftet till den viktigaste och enda ledstjärnan för mänskligt handlande var en av revolutionens farligaste idéer.⁴³ Inom religionen och det kyrkliga livet tog sig förnuftsdyrkan uttryck i den teologiska rationalismen, framför allt representerad av D.F. Strauss "Leben Jesu". När en sådan riktning kom att dominera inom en statskyrka, sökte sig allvarliga kristna till olika pietistiska riktningar. Medlet mot sådana utbrytningar var inte polisingripanden utan en ny anda inom kyrkan. Det hade man försökt skapa i Preussen.⁴⁴ Men vad man där i praktiken lyckats åstadkomma var endast verklingslösa förordnanden. "Konung, regering och embetsmän proklamera kristendom såsom det bästa medlet mot allt samhällsöndt; vissa, stränga, kristliga författningar utkomma och finnas skrifna och i tryck; men kristendomens levande anda saknas." Man försökte använda kristendomen som en polismakt mot de lägre stånden.⁴⁵

Inom folkskoleväsendet tog sig förnuftsdyrkan uttryck i ensidighet i folkskolärnarnas utbildning. De tyska seminarierna hade under inflytande av A. Diesterweg satsat på att utveckla seminaristernas förnuftsanlag, ge dem en utbildning, som inte låg den akademiska långt efter. Stor vikt hade också lagts vid utvecklandet av pedagogiska metoder. "Ligga nu revolutionens frön i samhällets jord, — och i hvilka samhällen, styrda af svaga, dödliga, ligga ej dessa —; så löpa just dessa ensidigt förståndsbildade största faran, att blifva verktyg för revolutionens utbredande."⁴⁶

Besläktad med tilltron till förnuftets förmåga att ensamt lösa mänskliga problem var det överdrivna teoretiserandet utan verklighetskontakt. Det största misstaget någon regering kunde begå var att stifta lagar utan att veta, hur verkligheten tog sig ut, hur folket levde, vilka dess yttre villkor var. "Erfarenheten och lifvet hämnar sig oupphörligt på en ensidig teoretisk och doktrinär lagstiftning; men de, som stifta lagar utan att känna folkets verkliga ställning och behof, låta icke rätta sig, derföre att de ej i sin varma ifver göra sig någon möda, att lära känna dem."⁴⁷ Men över alla lagar stod nödens lag.⁴⁸ För mänskligheten liksom för naturen gällde "vissa, stora och fördolda, allmänna lagar". Lagstiftningens konst var att finna dessa lagar.⁴⁹ Det var p g a att man inte insett dessa samband, som Europas regeringar inte uppnått de resultat inom folkundervisningen, man hade haft rätt att förvänta med tanke på de medel som ställts till förfogande. Åtgärderna kunde nämligen endast bära så mycket frukt "som landets politiska ställning och folkets ekonomiska belägenhet föranleda och tillåta".⁵⁰ Om statsmakterna förstätt betydelsen av detta hade de insett, att de först borde ge folket "arbetsförtjänst och bröd" och sedan upplysning.⁵¹

Hemundervisningen i Tyskland hade nästan helt dött ut. Barnens föräldrar hade inte längre någon anledning eller tillfälle att hålla sina kunskaper vid liv. Det tyska sättet att ordna folkundervisningen hade medfört, att man nästan tagit död på familjens religiösa liv. Ytterligare en

orsak till den utvecklingen såg Ekendal i den utbredda fattigdomen. Då jorden inte räckte till för att försörja det stora flertalet, tvingades arbetarna att söka sig till fabriker för att trygga sina familjers upphålle. Det enformiga arbetet verkade förslöande. Fabriksväsende och arbetsdelning var "alltid skadligt för ett folks moraliska och intelligenta krafter". "Väfvaren lemnar med nöje sitt fabriksmessiga hem med hustru och barn, och betraktar det offentliga samlingshuset, der han i frid och ro kan röka sin pipa och dricka sitt krus, såsom den enda hugsvalelse han kan vänta på jorden. Arbetslönerna i stället för att ökas, minskas med stigande befolkning och försämrade konjunkturer. Arbetaren har ingen framtid; i morgon såsom idag, och nästa år på sin höjd såsom detta. Med det utsläckta hoppet om en bättre framtid släckes också i mångas hjertan den innerliga kärleken till sina hem, till maka och barn; det får gå, som det går, och af alla kunskaper, som vunnos i folkskolan, blir ingen frukt." ^{5 2}

Ekendal betonade, att för Sveriges del fanns ännu tid att slå in på en annan väg för folkundervisningens ordnande, än den Tyskland och Danmark valt. Denna andra väg hade Rudenschöld visat på, nämligen hemläsningens återinförande. ^{5 3} Den indirekta skada, som de fasta skolorna hade på familjelivet, kunde motverkas. Genom att kräva av barnen, att de kunde läsa innantill och kunde sin katekes för att få tillträde till de fasta folkskolorna, förebyggdes de negativa effekterna. ^{5 4} "I Sverige veta icke de nybildade skollärarne, i brist af annan erfarenhet, än den korta, som våra skolor varit i gång, och den inskränkta, som omfattar vårt lands ringa befolkning. hvad de göra, om de agiterar emot de gamla roteskolmästarne eller nedsätta föräldrarnes förmåga att undervisa sina barn alltför djupt." ^{5 5} Själv menade han sig ha fått sina erfarenheter bekräftade, både inom och utom landet. I det senare fallet, där folkskolan varit verksam under lång tid kunde man inte resonera bort de klena resultaten med att det var för tidigt att börja fråga efter dem. Utvecklingen i Tyskland och Danmark visade också, att hemundervisningen inte gynnades av folkskolans verksamhet. Trots att föräldrarna fått en bättre utbildning än föregående generationer, undervisade de inte själva sina barn. Det fanns alltså inte några välgrundade skäl att tro, vilket ibland framfördes i debatten, att folkskolan så småningom skulle göra sig själv överflödig genom att skapa nya generationer av läskunniga och kristliga föräldrar. Folkskolan sådan den kommit att fungera måste om det fick fortgå på samma sätt, innebära hemundervisningens utdöende. ^{5 6}

4. RESA 1856 — 1857

Hösten 1856 återvände Ekendal till Tyskland för att stanna där nästan ett helt år. Han hade nu också genom sin schweiziska hustru och sina tidigare besök många kontakter att återknyta. Folkskoleseminariet i

Strängnäs hade han lämnat för gott, sedan han blivit utnämnd till kyrkoherde i Flo. Liksom vid de andra utlandsvistelserna skickade Ekendal hem artiklar till svenska tidningar. Denna resa resulterade i ett tiotal i Handelstidningen och ungefär lika många i Vaktaren. Tidning för stat och kyrka.⁵⁷ De berörde i regel inte folkskolan eller folkundervisningen utan de kyrkliga och religiösa förhållandena i Tyskland.

Ekendal hade redan i ett par års tid varit verksam i Vaktaren.⁵⁸ I Handelstidningen hade han inte medverkat sedan 1850, med undantag för en artikel hösten 1852, då S.A.Hedlund tillträtt som tidningens redaktör. I ett anonymt brev återgav brevskrivaren sina intryck från ett besök i Rudenschölds experimentskola på Leckö. Författaren beklagade, att greven inte beviljats de statliga anslag han anhållit om för att studera landets folkskolor. Man kan undra över anledningen till brevet. Själv uppgav brevskrivaren, att han just färdats förbi de trakterna på nytt.⁵⁹ Några månader tidigare hade Rudenschöld i Svenska Tidningen tagit avstånd från förslagen i "Den nya folkskolan".⁶⁰ Därefter hade följt lärmötet i Stockholm, som slutit upp bakom greven. Brevet i Handelstidningen gav intryck av att Ekendal på detta indirekta sätt ville ge sig till känna och visa Rudenschöld, att han fortfarande var en beundrare och förespråkare av dennes idéer.

En form av kontakt lyckades Ekendal uppnå. Precis som i fallet med Ekendals artikel i Jönköpingsbladet fem år tidigare med anledning av det första besöket på Leckö kom greven med invändningar. I en insändare till Handelstidningen förklarade Rudenschöld, att han inte alls var missnöjd med regeringens behandling av hans anslagsframställning. Mer oroad han sig för, att alltför okritiska skildringar från hans skolexperiment skulle skapa orealistiska förväntningar.⁶¹ Vis av erfarenhet garaderade sig Ekendal i det första häftet av "Resa", som också innehöll ett avsnitt om Rudenschölds skola, mot invändningar genom att hänvisa till grevens egna skrifter.⁶² När Ekendal därefter berörde Rudenschölds skolidéer, skedde det i mycket allmänna ordalag.

Då Ekendal fyra år senare 1856 åter skrev i Handelstidningen var ämnet för hans artikel just Rudenschölds reformidéer på folkskolans område.⁶³ Artikeln var ett inlägg till stöd för de motioner vid den aktuella riksdagen 1856-58, som ville förverkliga Rudenschölds idéer. Ekendal, som befann sig i Tyskland, presenteras av tidningens redaktion som "en inom vår pedagogiska litteratur känd och aktad författare". Uppsatsens titel löd "Några fakta från utlandet, som tala för ett allmännare införande af den s.k. Rudenschöldska skolmetoden". Här återkom synpunkter liknande dem, som redovisats i reseskildringarna från Tyskland. Mer än förut betonade han, vad han tidigare endast antytt, det tvång som överheten i allmänhet utövade mot de lägre samhällsklasserna. Folket uppfostrades inte till att handla och tänka självständigt, utan deras liv reglerades i minsta detalj av myndigheterna. Det gällde tyska folket i synnerhet, där feodala förhållanden lade en hämsko på utvecklingen mot en

”sann folkfrihet”. ”Ett folk, som är vandt att så behandlas af sin regering, att behandlas ungefär som domistikerne i en enskilt mans hus, förlorar lätt intresset för allt, som går öfver de materiella behofvens tillfredsställande.”⁶⁴ I Tyskland tvingades allmogen att skicka sina barn till skolan från deras sjätte år, till skolor dit bildat folk inte ville sända sina. Sådana tvångsåtgärder från myndigheternas sida berodde på en omedveten grundåskådning: ”det lägre folket måste i allt tvingas, styras; de kunna icke handla efter högre motiver; lag tvång och slentrian det är för dem”.⁶⁵

Huvudfelet med den tyska folkskolan var, att man där inte insett, att det var möjligt att åstadkomma en ”sann folkbildning” utan någon skola. Det fanns enligt Ekendal två sätt att uppnå detta mål, dels genom ”ett högre mått af kristligt lif”, dels genom ”ett högre mått af politisk frihet”. Båda dessa vägar ledde till en sann folkbildning på frivillighetens väg. De tyska folkskolorna liknade han vid de inrättningar genom vilka Sparta en gång reglerade sin undervisning och uppfostran. ”Så har man upplöst *hemskolan*, utan att vinna den *allmänna* skolans ändamål, medborgerlig bildning”. Den misstog sig som trodde, att den moraliska fostran, som gått förlorad med hemundervisningens förfall, kunde vinnas genom skolans kunskapsförmedling. ”Det är en dröm, ett själfbedrägeri att tvert emot 6000 års erfarenhet tro sig med begreppens uppkläring kunna tygla de djuriska begären hos menniskan”.⁶⁶

Ekendals artikel i *Handelstidningen* ”Några fakta från utlandet” citerades delvis i *Väktaren*, som ägnade stort utrymme åt folkskolefrågorna.⁶⁷ En insändare i samma tidning åberopade ett brev från en vän i Tyskland.⁶⁸ Vännen var uppenbarligen Ekendal. Dessutom skrev Ekendal själf direkt för *Väktaren* om den preussiska folkskolan.⁶⁹ I tidningen gav det ett intryck av, att tre av varandra obereonde källor med erfarenhet från den tyska folkskolan pekade i samma riktning, nämligen för Rudenschölds metod. Man kan kanske undra över att Ekendal medverkade samtidigt i den liberala *Handelstidningen* och i den konservativa *Väktaren*. I de två frågor, som engagerade honom mest, folkundervisningen och religionsfriheten, intog de båda tidningarna likartade attityder, vilket gjorde att medverkan i den ena inte uteslöt bidrag till den andra.

I *Väktaren* hade Ekendal en grundlig genomgång av de då nya s k preussiska regulativen, för folkskoleväsendet.⁷⁰ Reorganisationen av det preussiska folkskoleväsendet var en direkt följd av erfarenheterna från 1848. Syftet med de nya förordningarna var att mer än tidigare lägga tonvikten vid de kristliga inslagen i folkskolans undervisning på den världsliga kunskapens bekostnad. Detta motiverade också en radikal omläggning av folkskolläraernas utbildning.⁷¹

Enligt Ekendal hade man i Preussen kommit fram till, att det var en ”uppskruvad seminariebildning” och alltför många ämnen i folkskolan tillsammans med bristande kristlig anda hos folkskollärarna, som var

orsaken till folkskolans misslyckande. De nya regulativen skulle nu "nästan med våld" göra lärare och elever mer kristliga. Men man hade förbigått den verkliga orsaken. Barnen fick sin undervisning utanför hemmen av främmande människor. Man hade glömt "att alla fromma och kristliga män högst sällan kunna räkna någon lärare som upphöf till sin kristlighet, deremot oftast en from och gudfruktig moder". Uti från sina felaktiga förutsättningar var dock regulativen de bästa folkskoleförfattningarna på femtio år.⁷² Ambitionerna bakom förändringarna var lofvärda, att betona vikten av en kristlig uppfostran och minska antalet ämnen i folkskolan och sänka de formella kraven på folkskollärarna. Men man fick akta sig så att de världsliga ämnena inte helt trängdes undan.⁷³

För Ekendal var emellertid det viktigaste, att man i Sverige inte glömde bort, att hela den preussiska folkskolelagen byggde på den tragiska förutsättningen, att det där inte längre existerade någon hemundervisning. En bidragande orsak till det förhållandet var, att befolkningen på landsbygden i Preussen nästan enbart levde i byar. Det hade underlättat för föräldrarna att överlämna undervisningen till folkskolan och dess lärare. I Sverige var folket på landet tack vare skiftesväsendet inte hopklumpat i byar. Omständigheterna hade därför tvingat föräldrarna att själva undervisa sina barn. För Sveriges del föreslog Ekendal ett annat medel för folkundervisningens förbättrande. I stället för att satsa på utbildning av lärarna borde myndigheterna gå in för föräldrautbildning. "Barnen äro dock deras barn och inte skolmästarnes. Hvarföre då antaga, att deras hjertan ej kunde röras af en bättre anda, af Guds anda, såväl som seminarii- och skol-lärlärarnes?" Det preussiska sättet att tillämpa arbetsdelning genom att åt lärarna överlämna uppfostran och endast låta föräldrarna behålla den fysiska vården hoppades Ekendal aldrig Sverige skulle behöva uppleva. Och om man nu ansåg, att föräldrarna hade sådana brister som uppfostrare och undervisare: "Hvad hindrar att sammankalla mödrarne på lämpliga tider och ställen, göra en kort framställning och omedelbart derefter med några små tillstädesvarande barn visa dess utförbarhet."⁷⁴ Med fungerande hemskolor blev det också möjligt för den fasta skolan att ge bondeståndets begåvade barn en mer omfattande världslig bildning än den regulativen avsett för den preussiska allmogen. Så hade Ekendal ännu en gång fått anledning att sammanfatta sin syn på hur den svenska folkundervisningen kunde få en fungerande organisation.

En sista gång återkom Ekendal med synpunkter på folkskolans ändamål och ordnande i en anmälan av en broschyr "Rikets senast församlade Ständers beslut rörande folkundervisningen i riket". Skriften innehöll en redogörelse för riksdagens beslut 1856-58 på folkskolans område. Denna riksdag hade skapat möjlighet för de enskilda församlingarna att ordna sin undervisning efter Rudenschölds modell. Ekendal var

naturligtvis positiv till inrättandet av hem- och roteskolor för den första undervisningens behov. Däremot ställde han sig skeptisk till de sk högre folkskolorna, vilka var tänkta att stå över de fasta skolorna. Erfarenheten visade, ansåg han, att när sådana skolor hade tillkommit på privata initiativ, hade de trots sina akademiskt utbildade lärare snart sjunkit ned i nivå med vanliga folkskolor. Han instämde till fullo med broschyrens författare, när denne påpekade, att de nya besluten inte i grunden hade ändrat på folkskolans målsättning. ”Ty ständernas, isynnerhet bondeståndets, mening med 1842 års stadga var uppenbarligen att åt allmogens barn, förnämligast dess söner, bereda en bildning, någorlunda motsvarande den, som medelklassen inhämtar i stadsskolorna. ehuru lokala, pekuniära och andra hinder uppstod vid förverkligande af denna mening”, konstaterade Ekendal ⁷⁵

Det material, som härrör från Ekendals resa 1856-1858, finns endast tillgängligt i form av tidningsartiklarna i *Handelstidningen* och *Vaktaren*. Han pläderade nu till synes enbart för Rudenschölds skolplaner. I dessa artiklar nämns aldrig ”Den nya folkskolan”. Han talade heller inte om ”den förmögnare allmogens barn” eller om att de fattigas barn kunde undvara den världsliga kunskapen, vilket han fortfarande gjorde i ”Resa”. Man kan märka en tydlig förskjutning i hans argumentering mot att mera, för att inte säga enbart, tala om folkundervisningens religiösa sida. Var detta ett uttryck för en åsiktsförändring? Svaret måste bli nej. Han talade nu om andra saker och koncentrerade sina ambitioner på att försöka förhindra hemundervisningens totala förfall. Det viktigaste var inte längre, att folkskolan levde upp till sin målsättning, utan att den utvecklades på ett sådant sätt, att den inte var till skada för familjens religiösa liv. Ekendal höll fast vid sin ursprungliga tolkning av folkskolans målsättning som en medborgarskola för allmogens barn och att den första undervisningen var en uppgift för hemmen.

När man talade om vilka åsikter Ekendal hyste vid olika tidpunkter, är det viktigt att skilja på det enligt honom idealiska tillståndet och det för tillfället ur praktisk-politisk, synpunkt mest lämpliga.

Det ideala tillståndet var en folkskola, vilken fungerade som en botenskola för alla samhällsklassers barn. Den åsikten gav han uttryck för redan 1840 och gjorde det fortfarande i ”Den nya folkskolan”. ⁷⁶ Men man måste komma ihåg, att den folkskola han hade i tankarna var en medborgarskola och att denna inte stod i motsats till hans önskan att religionsundervisningen förlades till hemmen. När Ekendal i ”Den nya folkskolan” sade, att folkskolan var till för de förmögnare böndernas barn, skall detta inte tolkas som ett uttalande om hur den ideala situationen såg ut. I stället var uppfattningen hos honom motiverad med tanke på världen omkring. Om den vore annorlunda, skulle folkskolan också vara det. Den medborgerliga undervisningens syfte var att förbättra förmågan att tillvarata det politiska inflytande samhället gav tillfälle till. Dagakarlens barn, som inte ingick i något av riksdagens stånd, kun-

de undvara denna utbildning. Själv var Ekendal inte motståndare till ett politiskt system, där dagakaren och hans barn gavs möjlighet att utöva ett sådant inflytande.⁷⁷ Den omgivning i vilken folkskolan kunde fungera enligt målsättningen präglades av folklig religiositet, som stimulerade undervisningen i hemmen och politisk frihet, som gjorde de medborgerliga kunskaperna användbara. Själva begreppet "folkskola" innebar inte för Ekendal, att man självklart talade om en skola för alla samhällsklassers barn. Det egentliga folket representerades för honom av allmogen och vad han kallade den arbetande klassen, med vilken får förstås den kroppsarbetande.⁷⁸

Förslaget till folkskolans ordnande i Sverige i "Den nya folkskolan" är att betrakta som en anpassning från Ekendals sida till rådande förhållanden eller som han själv uttryckte det. "Utgångspunkterna för dessa förslag och dit de bestämdigt återkomma äro alltid, å ena sidan den nådiga *folkundervisningstadgan*, och å andra sidan den *levande verkligheten*".⁷⁹ Den enda punkt där förslagen i "Den nya folkskolan" helt överensstämde med det ideala tillståndet var det att förlägga religionsundervisningen till hemmen. Den uppgiften betraktade han som liggande utanför folkskolans åtaganden.

Hans attityd gentemot folkskollärarna synes ha skärpts åren efter "Den nya folkskolan". I den påtalade han mest deras olämplighet som lärare ur pedagogisk synpunkt och som förebilder för allmogen.⁸⁰ Skärpningen i tonen gentemot folkskollärarna kan också förklaras med att han senare huvudsakligen talade om tyska och danska. Dessa kritiserade han för deras religiösa rationalism och uppblåsta lärdom. Men deras dåliga sidor var egentligen resultatet av den ensidiga utbildning de fått vid seminarierna.⁸¹ För mycket lärdom var ofta en pedagogisk belastning, när det gällde att undervisa yngre barn. Lärdomen och den ensidiga utvecklingen av förståndet suddade ut lärarnas personligheter och förstörde den religiösa känslan.⁸² Denna kritik riktade inte Ekendal mot de svenska folkskollärarna. De tyska och danska fick fungera som varnande exempel.

I förhållande till vad Ekendal betraktat som det ideala tillståndet hade han inte ändrat mening. Däremot hade han fått en ny syn på vissa grundläggande förutsättningar. Men det var en förändring, som inträffat före publicerandet av "Den nya folkskolan" och de utländska resorna. Borta var den optimistiska tron på upplysningens förmåga att skapa drägliga villkor och göra folk lyckliga. Upplysning som sådan var ingen garanti för en förbättrad folkmoral, utan måste alltid gå hand i hand med kristendomen för att förhindra missbruk. Detta gällde alla samhällsklasser.⁸³ Det var ett samhälles anda, som avgjorde dess utveckling, inte dess yttre former. En republik med medborgare utan republikanska dygder fungerade inte efter sin målsättning.⁸⁴ Att som i Preussen genom vttre påbud tvinga endast det lägre folket till ett kristligt beteende, var dömt att misslyckas. Ett samhälle genomsyrat av

en kristlig anda hindrade inte de lägre klasserna att få sin rättmätiga del av det materiella välståndet eller ta del av det politiska inflytandet och ansvaret. ⁸⁵ Religionen var inget medel för myndigheterna att hålla befolkningen i schack utan för att ge den enskilde kraft att klara ett svårt liv. ⁸⁶

Vad beträffar Ekendals politiska inställning under hans senare år är det viktigt att notera, att han aldrig tog avstånd från sina tidigare politiska åsikter. ⁸⁷ Han uttalade sig heller aldrig mot de demokratiska strävandena eller kritiserade de lägre klassernas revolutionära handlingar. Allmänt kan sägas, att Ekendal nästan alltid såg problemen ur individens synpunkt, inte ur statens eller kyrkans. Religionen var till för att ge den enskilde tröst, inte för att samhället skulle få fogliga medborgare. Medborgarutbildningen var till för att individen skulle kunna utnyttja sitt lagenliga politiska inflytande, inte för att möjliggöra statlig indoktrinering. Hade inte den enskilde någon glädje av undervisningen för sin kroppsliga eller andliga välfärd, borde han inte heller tvingas att delta i den.

1. EKENDAL OCH FOLKSKOLLÄRARNAS GRYENDE KÅRANDA

Redan före utgivandet av "Den nya folkskolan" var Ekendal bland folkskollärarna en känd person och hade med ett antal andra personer skaffat sig ett rykte som folkskolans speciella vänner. Tidskrift för folkskollärare och folkskolebildningens vänner hade fått ett välvilligt mottagande i pressen.¹ Men alla sympatiserade inte med dess idéer. I den, som vi nu skulle kalla fackligt medvetna folkskolarartidskriften *Mercurius*, redade man sig på Ekendals "förnöjsamhetsfilosofi".²

Orsaken till irritationen i *Mercurius* var bl a en uppsats "De egenskaper hvarigenom en folkskollärare kan åt folkundervisningen bereda framgång och förtroende" i första årgången av Tidskrift för folkskollärare. Ursprungligen var uppsatsen ett tal Ekendal flera år tidigare hållit vid sitt seminariums avslutningsexamen.³ Till sina elever, som då avslutade sina studier, riktade Ekendal en rad förmaningar och goda råd. Han ville förbereda dem på de fördomar de skulle möta i sin yrkesutövning och framhöll särskilt: "*I måsten vara i Faders och Moders ställe, om I rätt viljen fylla eder pligt. Ty skolan är ändå inte annat, än föräldrarnes vikarier*".⁴ Av det följde att det var viktigt, att lärarna liknade barnen i klädedräkt och levnadssätt. Till sist rådde han de nytexaminerade folkskollärarna att inte jämföra sig med de rikare utan med dem, som hade det sämre ställt. Han tröstade dem med, att när landets tillgångar ökade, så skulle också deras omständigheter förbättras. "Om några tiotal år äre vi alla lika rika", spådde han,⁵ Mot en sådan inställning invände en insändare i *Mercurius*, som tyckte att "dylika uttryck tillfredsställa lika litet magens kraf hos den ena samhällsklassen, som hos den andra, de förbittra oftare än de förbättra och förbättra synes dock vara hr Ekendahls sträfvän".⁶

Det förekom även insändare till Ekendals försvar. I ett fall hade dock en sådan fått vänta i ett halvår på att få sin replik införd i *Mercurius*. Den långa väntetiden föranledde författaren att i Arboga Tidning påtala oviljan hos *Mercurius* redaktion att låta andra meningar komma till tals.⁷ *Mercurius* rykte bland stora grupper av folkskollärare var inte det bästa och tidningen kan knappast sägas varit representativ för kåren.⁸

Efter de första årens tystnad och anonymitet, då skoldebatten förts över deras huvuden trädde nu folkskollärarna fram som en grupp med både vilja och förmåga att framföra krav och försvara sina intressen. Det var en utveckling som av många betraktades med oro. Redan i slutet av 1840-talet varnades i riksdagen för det alltför stora antalet lärare, som utexaminerades vid landets folkskoleseminarier. Man fruktade, att de skulle få det svårt att finna sig en försörjning motsvarande deras anspråk. Från konservativt håll befarades, att folkskollärarna kunde bli både

”olyckliga” och ”skadliga” samhällsmedlemmar, ett hot mot samhällets lugn. ⁹ Man hade exemplet från Tyskland för ögonen. Hos de svenska folkskollärarna fanns en medvetenhet om, att särskilt deras föreningar kunde misstänkas syssla med samhällsomstörtande verksamhet. I början av 1851 försökte J. Sandwall att värva folkskollärarna som kolportörer för Handelstidningen. Då göteborgstidningen inte betraktades som politiskt pålitlig såg man ett tillfälle att demonstrera sin lojalitet med samhället genom att offentligt ta avstånd ifrån tidningens politik. ¹⁰

Bland liberaler oroades man särskilt av de seminarieutbildade lärarnas tendens att vilja monopolisera folkundervisningen. Man ogillade deras önskan att se genomgången utbildning som ett nödvändigt kompetenskrav för att vinna anställning som lärare i folkskolan. ¹¹ Men folkskolläraryöreningarna kunde också tänkas vara täckmantel för otillåtna religiösa sammankomster. Liberalerna oroade sig mer för reaktionära pietister än för radikala revolutionärer. Som grupp var folkskollärarna ofta utsatta för misstro i skilda sammanhang, både i religiöst och politiskt hänseende. Olika grupperingar misstänkte motståndarna för att utnyttja och infiltrera folkskolan och folkundervisningen genom dess lärare.

För dem som i början av 1850-talet sökte stimulera den gryende kårandan bland folkskollärarna, måste Ekendal och hans ”Den nya folkskolan” ha kommit som en skänk från ovan. I Svensk Läraretidning har Fridtjuv Berg berättat, hur Ekendal ”blef föremål för denna kårs mest koncentrerade ovilja”. T o m tidigare för kårens gemensamma angelägenheter ointresserade lärare reagerade. Ekendal kom snabbt att få rollen som den yttre fiende kring vars bekämpande man kunde enas. ”Ty om någon person vid denna tid och under de närmaste åren därefter kunde sägas vara med besked impopulär hos folkskollärarkåren, så var det han.” ¹² Denna roll fick Ekendal behålla en bit in på 1860-talet. Under en kortare period koncentrerades dock folkskollärarnas ovilja på Rudenschöld. Han lyckades dock åstadkomma en försoning med sina antagonister. ¹³ Det gjorde aldrig Ekendal och han tycktes inte heller ha varit angelägen om det. Men ännu i början av 1850-talet var Rudenschölds förtroende hos folkskollärarna orubbat.

Medan intresset för Ekendal och hans skrift under loppet av 1853 ebbade ut i nyhetspressen, fortsatte polemiken i flera år nästan lika intensivt i folkskollärarnas egna tidskrifter. Rudenschölds idéer, som syns gångbara både bland konservativa och liberaler, fick vid läraremötet i Stockholm 1852 även folkskollärarnas stöd. En av anledningarna till detta stöd skulle enligt Fridtjuv Berg ha varit, att Ekendal vid mötet uttalat sig mot Rudenschölds idéer, vilket ”kunde icke annat än öka de sympatier, hvarmed det af lärarne omfattades”. ¹⁴

Riksdagarna, som följde efter 1840-41, intresserade sig föga för folkundervisningen. Men riksdagen 1853-54 fick enligt Klas Aquilonius i ”Svenska folkskolans historia”, ”bevittna hur en gengångare steg

upp ur det förflutna och yrkade på att folkskolan och vad därtill hördes skulle ställas på avskrivning". Gångångaren var prost J.B. Runsten och med honom jämfördes Ekendal. Nu fick Runstens motion inte avsedd verkan utan motsatt. Stånden uttalade sitt stöd för folkskolans fortbestånd.¹⁵ De seminariet utbildade lärarna hade emellertid fortfarande inte något självklart företräde framför "naturskolmästarna". Småskolan kom att efterträda Ekendal och Rudenschöld som det största hotet för folkskollärarna.¹⁶

2. DEBATT I AFTONBLADET OCH SVENSKA TIDNINGEN

I februari 1853 recenserades i Aftonbladet det första häftet av Ekendals "Resa genom Danmark, Tyskland och Schweiz". I detta redovisade han sina erfarenheter och intryck från Danmark. Materialet hade redan tidigare offentliggjorts i Ekendals egen tidskrift och artiklar i Handelstidningen.¹⁷

Anmälan i Aftonbladet var synnerligen kritisk. Recensenten hade svårt att finna något försonande i Ekendals arbete. "De oräkneliga pjollrigheter, den oangenäma pietistiska ensidighet, den äckliga gudsnådlighet" kunde möjligen accepteras i Ekendals tidskrift. De var oförlåtliga i ett översiktligt arbete om folkskolan. Allmänheten borde ha förskonats. Ekendals "koketta pjoller" satte anmälarer i kontrast till ett annat arbete av en annan författare: "Hr Siljeströms förlidet år utgifna resa i Amerika, hvilken behandlar samma ämne, torde genom sin ädelt manliga och värdiga tonart, sin flärdfria, enkla grundliga framställning kunna blifva hr Ekendal ett nyttigt och helsosamt föredöme." Det var bara väntat, att Ekendal skulle förkasta hela det danska folkskoleväsendet.¹⁸

Aftonbladets anmälan återgavs i sin helhet i folkskollärartidskriften Triaden ett par månader senare under rubriken "Hr J.H. Ekendal contra folkskolan". I en redaktionell kommentar sade man sig med detta bidrag vilja börja tillfredsställa alla de läsare, vilka framfört kritik för tidningens tidigare bristande intresse för och skonsamma behandling av Ekendals skrifter.¹⁹

Men Aftonbladets recension uppmärksammades inte bara av Triaden. Den 10 mars svarade Ekendal själv på kritiken. Det fanns enligt Ekendal två sätt att författa en resebeskrivning. Man kunde antingen göra det på ett sådant sätt att den till formen liknade en avhandling, efter en uppgjord plan och med en viss tendens. Men man kunde också välja att göra framställningen mer i form av en dagbok, där viktigt och mindre viktigt blandas om vartannat. Valde man det första tillvägagångssättet riskerade man, att bli vilseledande. Det som inte stämde med den i förväg uppgjorda planen eller inte passade in i tendensen förbisågs lätt. Det senare skrivsättet, som Ekendal sade sig ha valt, hade den nackdelen, att det blev mångordigt och utdraget, men i gengäld åskådligare. Det hade inte varit hans avsikt att "gå läsarens omdöme i förväg", även

om det inte alltid kunnat undvikas. Hans strävan hade varit "att sanningenligt och faktiskt framställa förhållandena, sådana som de äro, i egenskap av premisser för läsarens slutsatser". Han hade "efter sin ringa förmåga och i enlighet med en fattad öfvertygelse om det rätta i detta förfarande, sökt att gå historiskt och beskrivande tillväga, icke affärda sådana rörelser genom några förkastelse- eller berömmelsedomar, utan helt enkelt beskrifva dem sådana han funnit dem". Läsaren kunde sedan själv dra de slutsatser "hans dogmatiska eller kulturhistoriska ståndpunkt kan föranleda". Angående Aftonbladets kritik av de pietistiska inslagen i reseberättelsen ansåg han för sin del, att denna företeelse tagen i sin rätta bemärkelse var en styrka för ett land och hade samband med dess verkliga bildning.²⁰

Samma dag som Ekendals insändare var införd i Aftonbladet berörde en skribent i Svenska Tidningen samma anmälan. Författaren riktade sig till Aftonbladets redaktion, som uppgavs ha vägrat att ta in den i sina egna spalter. Insändaren sade sig tillhöra Ekendals bekantskapskrets. Han ville opponera sig mot den behandling Ekendal fått i Aftonbladet. Skälen att kritisera den danska folkskolan ägde samma giltighet som de, vilka föranledde omdömet om den svenska. Dessutom påminde insändaren om att det första häftet av "Den nya folkskolan" även vunnit Aftonbladets gillande. Siljeström kunde inte vara något argument mot Ekendals skrivsätt. Ännu mer förvånande fann insändaren, att Aftonbladet, som publicerat en del av Ekendals brev från Württemberg hållna i samma stil, nu kritiserade det, vilket man själv tidigare accepterat.²¹

Aftonbladet framhöll, att deras synpunkter gällt boken och inte personen. Man kunde inte heller finna det motiverat, att på någon författare, vars "egenkärlek blifvit förnärmad" behöva införa protester från dessa eller deras "vänner". Om det fanns anledning att i sak komma med några upplysningar ställde sig saken annorlunda. Det menade sig tidningen också ha tillfredsställt i och med publicerandet av Ekendals egen insändare. Aftonbladet ville inte förneka att åtskilligt av värde fanns i Ekendals arbete. Det gällde inte bara sakupplysningar utan även omdömen av författaren själv. Men han hade här haft samma tillvägagångssätt som i "Den nya folkskolan", hastat från skola till skola, från by till by. Sättet att behandla det danska språket och stava kända personers namn ingav inte heller förtroende. Och vad skulle man säga om följande kommentar, undrade skribenten i Aftonbladet: "Nu var jag åter ute ensam, ensam i vida världen. Dock hvem är ensam när Han, som är öfverallt och ingenstädes, är med?" Upplevelsen av ensamhet förbryllade anmälaren då Ekendal uppenbarligen befann sig endast ett par mil från Köpenhamn på väg från en familj till en annan vid sidan av en skjutsbonde. Med anledning av de brev från Württemberg under sommaren 1852, som författats av Ekendal och införts i Aftonbladet, sade sig skribenten inte ha velat beröra saken, om inte insändaren i Svenska

Tidningen tagit upp ämnet: "Nu är det vår pligt att upplysa huru dermed förhåller sig. Redaktionen, som inte föranledt dessa brefs författande, har visserligen samtyckt att intaga dem i tidningen, hvilket dock endast kunde ske med ganska betydliga uteslutningar, men den ansåg sig snart böra alldeles afbryta deras meddelande, för att uppfylla talrika läsares ej utan en viss skärpa uttryckta begäran." ²² Brevet sommaren 1852 var inte de enda skildringar av de utländska resorna Ekendal publicerat i Aftonbladet. Redan före "magistrarnas" övertagande hade han där beskrivit det schweiziska folkskoleväsendet. Denna artikel kunde man läsa den 13 november 1851 endast en vecka före Hedlunds positiva anmälan av "Den nya folkskolan" i samma tidning. ²³

Svenska Tidningens anmälan den 11 mars 1853 av det första häftet av Ekendals "Resa" kan ses som ett svar på Aftonbladets. Samma signatur "N-t-r" hade tidigare uppmärksammat "Den nya folkskolan" med en mycket positiv anmälan. Det var alltså Georg Swederus, som åter trädde fram till Ekendals försvar. Swederus fann reseskildringen synnerligen innehållsrik och omväxlande. Särskilt berömdes den enkla framställningskonsten, som enligt anmälaren utgick "ur en vacker egendomlighet i lynne och karakter". Om personbeskrivningen yttrade Swederus: "Äfven beskrifningar på personer innefatta icke blott karaktersteckningar, utan också det der för personliga intresset så till fredsställande uti beskrifningar af den art, att menniskor stå inför oss icke såsom beskrifvna, utan målade och med en objektivitet sådan, att man åter derutur lätt kan härleda karakterer. Förf. lyckas häruti genom en enkelhet, som täflar med mästernskap" ²⁴ I Aftonbladet hade man haft åtskilliga invändningar mot skrivsättet, här höjs de till skyarna. Så olika omdömen kunde Ekendals formuleringskonst erhålla.

3. DEBATT I FOLSKOLLÄRARTIDSKRIFTER

I Triaden hade utlovats, att publicerandet av Aftonbladets anmälan av Ekendals reseberättelser endast skulle bli en början på deras nya politik att bättre bevaka Ekendal och hans skrifter. Detta löfte från redaktionens sida uppfyllde man sannerligen. Under loppet av 1853 löper över tio nummer en serie kallad "Beskyllningar mot Folkskolan". ²⁵ Författaren var den här förut omnämnde Sven Rosenberg. När Svensk Folkskole-Tidning tidigare under året tvingades att upphöra, fick Rosenberg söka sig ett nytt forum för sina attacker på Ekendals folkskoleprogram. Bekämpandet av folkskolans kritiker och fiender tycktes Rosenberg i det närmaste se som en helig plikt. Ett nytt forum för sina angrepp fann han i Triaden. Innehållet var i stort sett detsamma som i tidigare artiklarna i Svensk Folkskole-Tidning, ibland ordagrant, ibland med vissa utvidgningar.

En av de lärare, som hade haft äran av att ha Ekendal på besök i sin skola, skrev till Triadens redaktion och tackade för Rosenbergs artiklar. De vederlade Ekendals alla beskyllningar. Insändarens författare,

folkskolläraren C.G. Lundgren, berättade, att uppgifterna angående hans skola i "Den nya folkskolan" innehöll många för honom besvärande felaktigheter. Eftersom man lätt kunde räkna ut vilken socken det var fråga om, hade han i ett brev till Ekendal krävt att denne offentligt rättade till de felaktiga uppgifterna. Triadens redaktion lovade att ställa utrymme till förfogande för ett sådant genmäle från Ekendals sida. Den tyckte också det var på tiden, "att åtminstone *någon* slutl. skulle taga bladet från munnen och *uttala* hvad af många hittills blifvit *hviskad* om herr mag: r E: s "Nya folkskola i Sverige" ". Insändaren återgav även vad som lär ha yttrats vid ett folkskolläraremöte i Roskilde, "att man för Sv. skollärare" maa vogte sine koner och svigerinder, hvis man icke vil ha dem poträtterade i aviserne" ". Skriverier, som gav upphov till sådana kommentarer, menade folkskolläraren Lundgren, "hade bättre anstätt en Orv. Odd." Triaden publicerade också en artikel hämtad från Den Nordiske Folkeskole, D.A.Rugaards tidskrift. ²⁶ Triaden fortsatte sin kampanj mot Ekendal under 1853 och 1854 med Rosenbergs bistånd.

Flera andra artiklar och insändare i Triaden tog också upp fallet Ekendal. "Dagens spöke" var rubriken på en av dem. "Spöket" författaren hade i tankarna var det motstånd mot folkskolan, som fortfarande levde kvar. Motståndarna var inte längre många. "Men, här återstår dock alltid en liten bon. som icke vilja hvad andra vilja. Dessa kallas vanligtvis jesuiter eller E-dlare." Insändaren anspelade också på Rosenbergs politiska aktivitet, som av en del betraktades som ett övertramp. Författaren delade inte detta omdöme. I stället betonade han: "Vårt förhållande till folket ålägger oss emellertid att, så vidt det står i vår makt, bibringa riktiga och på förnuft stödda omdömen så väl uti inskränkta som mer vidgade sfärer. En skollärare kan i ganska många fall leda allmogen på rediga tankar och omdömen, hvilka annars skulle invefva sig i obegripligheter och virrvarr." ²⁷

I juni samma år dristade sig en "Ekendalare" att ta till orda: "Triadens läsare börja finna polemiken med mag. Ekendal långtrådig och enformig och älska icke det myckna hackandet på hans "nya folkskola". " Trots mindre felaktigheter hade Ekendal inte gett någon skev bild av folkskolan. Det vore bättre om all den energi som lades ned på att kritisera Ekendal, användes till att reformera skolan. Redaktionen kommenterade insändaren med att förtydliga sin inställning. Kritiken mot Ekendal hade främst gällt hans förslag till förändringar och hans förnekande, att folkskolan skulle vara till för både fattiga och rika. ²⁸ En annan insändare var inte nöjd med förklaringen från redaktionens sida. Kritik måste också riktas mot Ekendals sätt att behandla sanningen. ²⁹

Ekendal och hans nya folkskola miste inte heller under det följande året 1855 sin aktualitet. För övrigt uppmärksammades han detta år med en positiv anmälan av det andra häftet av "Resa genom Danmark, Tysk-

land och Schweiz".³⁰ I slutet av 1854 hade J.J.Holmbergs "Grunddragen af Svenska Folkundervisningens Historia" recenserats i Triaden. Endast en anmärkning riktades mot arbetet. "Vi högakta den pietet, hvarmed förf. behandlat ekendalianismen, men kunna icke neka, att det förekommer oss, som hade den personliga vänskapen författarne emellan väl mycket inverkat på omdömet."³¹ Ekendals omnämnande i en historisk översikt illustrerar väl den utveckling debatten fått. Ekendal och "Den nya folkskolan" hade nu blivit historia, något man blickade tillbaka på. Ett mera påtagligt hot utgjorde i stället Rudenschöld och hans roteskolor. Inför den nya faran kunde den gamla till och med visa sig ha vissa försonande drag.

Under Triadens sista år 1856 framstod Ekendal inte längre som det samlande föremålet för folkskollärarnas attacker. En insändare, vars upphovsman antagligen var Rosenberg, kommenterade dock ironiskt Ekendals utnämning till kyrkoherde: "Vi anse det för en serskild vinst af folkskolan att Tit. Ekendal fått sig en verksamhetskets anvisad temligen i medelpunkten af Sveriges folkrikare del, dit hundradetals folkskollärare med ångbåtslägenheter skola utan synnerliga uppoffringar kunna under sommartiderna göra resor för att hemta lärdomar af de försök i skolväg, som vi äro förvissade att mannen icke underlåter att göra." Ekendals folkskoleidéer vilka antogs vara desamma som ärkebiskopens dvs Henrik Reuterdahl, sammanfattades av författaren: "Några få större medborgareskolor med vida högre kurser än folkskolans för de förmögnares barn, med presterliga lärare och goda löner; religionsundervisningen förflyttad till hemmet; innanläsningsundervisningen förlagd till åmbulerande rotskolor, der hemmen icke kunna åstadkomma den, — ledningen af det hela återlemnad uteslutande i presterskapets händer. Således inga egentliga sockenskolor med seminariibildade skollärare."³²

Triaden, som upphörde 1856, fick snart en ersättare i Föreningen. Tidskrift för folkskolan och kyrkomusikens vänner. Mannen bakom tidskriften var folkskolläraren F.A.Ekström. Denne var personligt bekant med Ekendal och hade till att börja med haft ett gott förhållande till honom. Men i samband med utgivandet av "Den nya folkskolan" förändrades relationen. I ett brev, daterat den 18 januari 1852, skrev Ekström till Ekendal: "Ämnar Tit. göra något utdrag för tidskriften ur mitt bref om skolornes tillstånd, så beder jag förändra det stället, det jag vill minnas att jag af billig harm skref, läraren är en odoga, det luktade brännvin om honom (oläsligt) till: läraren är mindre lycklig på sin ansvarsfulla plats, samt 10 skolor till: några skolor."³³ Brevet antyder, att Ekström varit Ekendal behjälplig med att samla in uppgifter om folkskolor och deras lärare. Att Ekström var angelägen att modifiera sina nästan "Ekendalska" uttryckssätt förstår man, när man känner till bakgrunden. Tolv år senare berättade Ekström i föreningen, hur ett antal folkskollärare samlats med anledning av Ekendals bok för

att diskutera lämpliga åtgärder för folkskolans förbättrande. Mötet ägde rum i slutet av 1851. Det resulterade i en skrivelse till Västerås domkapitel och en insändare i Aftonbladet den 20 mars 1862.³⁴ Ekström hade slutit upp tillsammans med andra folkskollärare i kritiken av Ekendal. I sitt brev till densamme försökte Ekström undanröja komprometterande spår av sin egen medverkan. När Ekström 1861 i Föreningen såg tillbaka på händelseförloppet måste han varit på det klara med att hans historieskrivning inte helt stämde med verkligheten. Han påstod, att Ekendal grundade sitt omdöme om den svenska folkskolan främst på "samtal han haft med skjutspojkar och andra lika kompetenta domare". 1864 ansåg Ekström, att historien gett honom och hans kollegor rätt. Det visade "huru oriktigt det var, af de stora tidningarne att, utan verklig sakkänedom, å ena sidan kasta mörk skugga på sockenskolans lärare, och å andra sidan "upphöja ända till skyarne" allt vad i skolväg som kom från Ekendals och T.R.:s mun. Nu kan det bevisas att 1856 års Ständers beslut om småskolor och högfolkskolor, hvilket T.Rudenschöld framkallade och de stora tidningarne så mycket agiterade för, var ett för folkskoleväsendet framgång menligt steg". Det var under 1857, "dessa tålmodsprövande dagar", som Föreningen tillkom.³⁵

Att Föreningen redaktion inte hos alla sina läsare förutsatte bekantskap med Ekendal och hans idéer, framgick av de förklaringar och kommentarer, som ansågs nödvändiga.³⁶ I Föreningen fördes en diskussion om vilka intressen Ekendal företrädde och vilka "partier", som utnyttjade honom. Frågan om Ekendals avsikter hade tidigare i regel betraktats endast ur aspekten, om han var en vän av folkskolan eller inte, om hans avsikter varit "hederliga" eller inte. Av naturliga skäl var frågan om hans avsikter huvudsakligen ett problem för dem, som funnit anledning att kritisera honom i olika avseenden. Det fanns de, som ansåg Ekendal ohederlig både vad beträffade avsikten och metoden. Flera författare i den tidigare polemiken ansåg sig utan vidare kunna påstå, att Ekendal mot bättre vetande lämnat felaktiga och överdrivet negativa uppgifter. Det fanns t o m de, som menat, att han under sken av att vara folkskolans vän motverkade den. Andra betygade honom sin högaktning för hans "rena" avsikter och stora "nit" samtidigt som de tog avstånd ifrån hans förslag. I Föreningen fördes i detta avseende en något annorlunda diskussion.

En präst försökte i Föreningen rentvå prästeståndet från misstanken att ha gillat Ekendals tillvägagångssätt eller olika förslag, särskilt det "om folkskolans öfvertagande af Komministrar och Adjunkter". Den prästerliga insändaren var emellertid övertygad om att folkskolan hade farligare motståndare än Ekendal, nämligen de "s k framtidsmän".³⁷

Signaturen "Ora" opponerade sig mot försöken att göra Ekendal till syndabock "för att vinna sympatier på ett visst håll". Insändaren sade sig vilja "freda en alltför hårdt" och "orättvist bedömd personlighet." Prästeståndet hade säkert inte uppmanat Ekendal att företa sina resor.

Men det fanns andra vilka ogillade folkskolan, som uppmuntrat honom. De hade heller ingenting emot, att han gav en negativ bild av folkskolan. För egen del var insändaren övertygad om att Ekendal trodde sig gagna folkskolan och folkundervisningen. Däremot var det troligt, att det fanns två "partier", vilka utnyttjade honom för sina egna syften. Det ena av dessa partier ville "neutralisera verkningarna af en kärnfrisk kristendom och en *allmogen* gagnad folkundervisning", dvs återföra den till hemmen. Detta upplysningsfientliga parti var till skada både för staten och kyrkan. Det andra var inte lika farligt och tjänade endast egennyttiga syften. Här åsyftade insändaren alla de präster, vilka önskade se kolleger på lärarbefattningarna. Då skulle de kunna användas som pastors biträde. När Ekendal inte längre kunde utnyttjas, handlade partierna helt i tidens anda, ty "den tvekar icke att låta sina vänner kläda blodig skjorta, sedan man icke mer kan nyttja dem tillredskap för *sina* syften". ³⁸

Föreningens redaktion, dvs Ekström, kommenterade de bägge insändarna i en lång artikel. För honom var det ointressant, vad Ekendal hade haft för motiv, om han varit hederlig eller inte, om han varit ett ofrivilligt redskap för andra eller ej. Det viktiga var, att det genom de två insändarna antytts att det skulle finnas två partier, som sade sig vara intresserade av folkskolans bästa. ³⁹ Men egentligen gällde omsorgen inte folkundervisningen. I stället ville man "desto bättre kunna sköta *sitt* spel genom agenter och kolportörer, obesvärade af hvarje kontroll, hviken kunde blifva i tillfälle att lägga deras maskerade syften på något obehagligt sätt i dagen". ⁴⁰ Ekström ansåg sig inte kunna bedöma utbredningen av detta för stat och kyrka skadliga parti. Däremot trodde han knappast, att det andra partiet existerade. Även tidigare hade det varit så, att alla bättre klockar- och lärartjänster varit besatta med präster. ⁴¹ Men det fanns säkert många, som kunde tänka sig att utnyttja folkskollärarna för sina syften även till att sättas i spetsen för en revolution. ⁴² Den dag de blev utsatta för den frestelsen, skulle allmänheten finna, "att de viljeslösa folkskolelärarne skulle röja, att de icke äro så utan förmåga att skilja emellan rätt och orätt, sanning och lögn". ⁴³ Det var naturligt, att man kommit till andra slutsatser, när man "jagat halfva jorden ikring, för att i andra länders folkbildningsanstalter uppleta brister; allt i syftemål att undergräfvat en ordnad folkundervisning," och "då man valfärdar till länder der tryckfrihet och likhet inför lagen *icke* finnes". ⁴⁴

I stället ville Ekström rikta läsarens uppmärksamhet på två helt andra partier. Det ena betraktade "upplysningen med samma ögon som de se elden". ⁴⁵ Det andra befarade av en förbättrad folkupplysning att det "demokratiska elementet" skall få för stort inflytande och stimulera republikanska idéer. Om det senare partiet inte såg dessa politiska risker, som den största faran med en ordnad folkundervisning, så menade de i alla fall "att ett ökad mått af kunskaper skall hafva utbildandet af

en allmän kommunalanda till följd och det se de ogera".⁴⁶ Medlemmarna av de båda partierna tillhörde "landets *ädlaste* och mest *fosterländskt* sinnade män", vilka inte ville använda något tvång mot allmogen för att få dem att delta i folkundervisningen.⁴⁷ I vilket av dessa partier Ekendal kunde tänkas höra hemma framgår inte.

Författarna i Föreningen gav exempel på motstånd mot folkskolan från flera håll. Först har vi de "s k framtidsmännen," med vilka avsågs reformivrande liberaler, ärliga i sin övertygelse men utan kontakt med verkligheten.⁴⁸ Signaturen "Ora" fruktade mer från dem, som ville återföra kristendomsundervisningen till hemmen. Hotet här utgjordes av vissa separatistiska religiösa grupper och även samhällsomstörtande element.⁴⁹ Både de som ville riva ned kyrkan och staten var beredda att utnyttja också folkskollärarna, menade Ekström. Men dessa lät sig inte göras till några redskap för sådana syften. En större fara utgjorde de, som i folkskolan fruktade en utveckling mot demokrati och republik.⁵⁰

Någon verklig klarhet i vilka grupperingar, som åsyftades med de olika partierna går inte att få fram. Formuleringarna är alltför allmänna och antydande. Den bild av folkskolans och folkundervisningens fiender, som framträder i Föreningens spalter, visar, att anklagelser kunde riktas åt alla håll utom mot folkskollärarna. Alla var misstänkta: bakåtsträvande konservativa och revolutionära liberaler, präster och separatister. Vad kan man dra för slutsatser av dessa motstridiga bud? Situationen var antagligen ett uttryck för den brist på fasta former, som fortfarande karakteriserade folkskolans verksamhet. Det fanns uppenbarligen en utbredd känsla av att man inte hade folkskolan och dess lärare under kontroll. Därför fruktade man, att den stod öppen för infiltration från olika håll.

I sista årgången av Föreningen fanns ett avsnitt kallat "Folkskolan. Återblick och framtidshopp" Året var nu 1865 och Ekendal död sedan tre år. Rudenschöld hade dött redan 1859. Vad beträffade återblicken handlade den huvudsakligen just om Ekendal. Vissa försonande tongångar kunde skönjas. Hans syfte hade inte enbart varit att inskränka medborgarundervisningen till de förmögnare böndernas barn, utan han önskade också råda bot på prästbristen och göra examinerade folkskollärare onödiga. Argument för en sådan ordning hade han hämtat från katolska länder.⁵¹ Men inget av Ekendals förslag hade vunnit nationens gillande. Trots att Ekendal var präst och ville åt detta stånd bevara inflytande och makt, trodde Ekström inte, att hans agerande varit själviskt, som många förmodat. "Han ville nog att folket skulle få det bättre i ekonomiskt hänseende, och då han misströstade om att statsmakterna skulle anvisa medel till en afsevärd *själsodling* åt mängden och icke heller ansåg den nu mer än förr behöflig, ville han åtminstone att *flere än förr* skulle gagnas dermed och tillfälle till undervisning i handaslöjder och trädgårdsodling beredas inom hvarje socken."⁵² Särskilt det sena-

re uppskattades av Ekström, som var en varm anhängare av de praktiska inslagen i folkskolans undervisning. Ett av Ekendals syften antogs dock fortfarande ha varit "att få tillfälle till medborgerliga kunskapers inhämtande inskränkt till de förmögne böndernas söner".⁵³

4. KOMMENTAR OCH SAMMANFATTNING

Den egentliga diskussionen förs inte längre i nyhetspressen utan i folkskollärarnas tidskrifter. Folkskoledebatten intensifierades åter i samband med riksdagen 1856-58. Vid denna riksdag behandlades en rad motioner till förmån för den Rudenschöldska metoden.⁵⁴ Under dessa som Ekström kallade "tålamsprövande dagar" framstod inte längre Rudenschölds idéer som ett acceptabelt alternativ. I kampanjen mot greven intog F.A.Ekström en ledande ställning.⁵⁵ Anledningen till motståndet var uppenbart. Det hade samma grund som kritiken mot Ekendal. Folkskollärarna kände sig som yrkesgrupp hotade. Motståndet som sådant var inte förvånande. Det underliga var att detta inte kommit till uttryck tidigare, att man förut i detta avseende ställt Rudenschöld och Ekendal mot varandra. Olof Eneroth uppfattade i "Om folkskolan i Sverige" 1862-1850-talets folkskolestrid som en motsättning mellan folkskollärarnas krav på försörjning och behovet av en reformering av folkskolan. Eneroth menade, att lärarnas oro var "menschlig" men egentligen obefogad. Det hade inte ställts några krav på den fasta skolans avskaffande.⁵⁶

Insändare och redaktionella kommentarer i folkskollärarnas tidskrifter betonade särskilt, att Ekendal handskats ovarsamt med sanningen och man ville ifrågasätta den bild han målat upp av folkskolans tillstånd i Sverige. I det fallet har senare forskning i stort sett bekräftat Ekendals uppgifter.⁵⁷ Men det förefaller också troligt, att Ekendal, som alltid arbetade mycket snabbt, gjorde sig skyldig till åtskilliga fel i återgivandet av enskilda fakta. I allmänhet gjorde man ingen åtskillnad mellan en principiell inställning och konkreta förslag från Ekendals sida. Förslagen betraktades som en spegelbild av hans ideologiska attityd.

På flera punkter är det möjligt att visa, att folkskollärarna missbedömt Ekendals avsikter och inställning i allmänhet. Det hängde naturligtvis samman med deras begränsade inblick i hans övriga litterära produktion. Till de tydligaste missupfattningarna hörde, att han önskade öka prästernas och prästeståndets makt och inflytande.⁵⁸ Oriktig var också bedömningen, att han var motståndare till folkupplysning i allmänhet.⁵⁹ Ekendal var inte heller någon motståndare till en medborgarutbildning för alla. Men folkskollärarnas antagande, att han betraktade dem som yrkesgrupp med den utbildning de hade, som överflödig och ibland direkt skadlig, var riktig. Den undervisning de bedrev borde enligt honom ske i hemmen, och folkskolans egentliga syfte, allmän medborgerlig undervisning, var de i regel inte kompetenta att handha. Den folkundervisning folkskollärarna erbjöd kunde

bättre och billigare åstadkommas med andra frivilliga medel. ⁶⁰

När man gör en sammanfattning av debatten kring Ekendal och hans nya folkskola i folkskollärarnas tidskrifter, slås man framför allt av den dominerande roll Sven Rosenberg intog, särskilt under de första åren. I Svensk Folkskole-Tidning och i Triaden utgjorde Rosenbergs inlägg nästan stående inslag. När Föreningen började utges 1857, blev dess redaktör F.A.Ekström den mest framträdande debattören. ⁶¹ För övrigt var det mest spridda inlägg från folkskollärare, präster och andra. Den indignationsstorm, som det tidigare talats om, var således inte bara begränsad till gruppen folkskollärare utan också inom denna grupp inskränkt till ett litet antal personer. Utan deras engagemang i saken hade den antagligen snart fallit i glömska. Det finns alltså anledning att ifrågasätta, om motståndet bland folkskollärarna varit så kompakt, som det ibland uppgetts. Omdömet kan emellertid utan tvekan sägas gälla om folkskollärartidskrifterna och deras redaktörer. De kom senare även att få ett stort inflytande på historieskrivningen, dels därför att de själva eller av dem påverkade personer, senare generationer folkskollärare, i stor utsträckning skrev den, dels p g a att deras material varit det mest lättillgängliga.

Om dessa debattörer kan man säga, att de agerade utifrån vad vi idag skulle kalla en "facklig" ståndpunkt. De ville inte ha någon konkurrens från utbildade, billigare "naturskolmästare". Varje förslag till lösning av folkundervisningen eller folkskolans organisation, där deras insatser tänktes minska eller ersättas av personer med annan kompetens, avvisades bestämt.

Kap. VII EKENDAL OCH HANS MINNESTECKNARE J.J.HOLMBERG

1. J.J.HOLMBERG OCH DE FÖRSTA FOLKSKOLLÄRARSAMMAN- SLUTNINGARNA

En person, som inte deltog särskilt aktivt i debatten kring "Den nya folkskolan", var folkskolläraren Johan J.Holmberg. Holmberg, från början fabriksarbetare, hade efter en svårare skada i tonåren utbildat sig till skollärare. Hans egna erfarenheter bidrog kanske till att han inte som många andra såg något stötande i Ekendals förslag, att personer oförmögna till kroppsarbete användes i barnundervisningen.¹ I folkskolans historia är Holmbergs namn förknippat särskilt med det s k folkskollärareförbundet i Vekerum 1838 och med folkskolläraryöreningen i Borrby. Till bildandet av föreningen i Borrby 1847 hade Holmberg tagit initiativ. Han var under lång tid dess ordförande och drivande kraft. Det har länge förts en diskussion, huruvida förbundet i Vekerum eller föreningen i Borrby skulle räknas som Sveriges första folkskolläraryörening. I detta sammanhang saknar det betydelse, hur det förhöll sig. Däremot är det av vikt att känna till det eventuella konkurrensförhållande, som kan ha rått mellan Holmberg och de övriga i sammanslutningen 1838 i Vekerum. Den bestod förutom av Holmberg av den här flera gånger omnämnde Sven Rosenberg och dennes svågrar Gunnar Wikander och Gumme Håkansson samt Per Paulsson.²

Sven Rosenberg ingick tillsammans med Holmberg bland de folkskollärare, som 1852 startade Svensk Folkskole-Tidning i Helsingborg.³ Holmberg har uppgivit, att tidningen kom igång strax innan "Den nya folkskolan" publicerades.⁴ Den uppgiften är emellertid felaktig. Tidningen började utges ett par månader senare.⁵ Holmbergs band med Rosenberg kom med tiden att knytas än tätare. Ett av hans många barn, en dotter, gifte in sig i familjen Rosenberg. Holmberg, som hela sitt liv drogs med penningbekymmer, blev också ekonomiskt beroende av dotterns svärfar.⁶ Trots de nära personliga kontakterna visade Rosenberg ingen förståelse för Holmbergs välvilliga inställning till Ekendal. Holmbergs svärson J.O.Rosenberg tycktes inte heller vara någon större beundrare av sin frus far. Då det efter Holmbergs död aktualiserades att hedra den döde med en byst, avböjde svärsonen på en förfrågan att lämna bidrag.⁷

Gunnar Wikander verkar ha varit den från Vekerumsförbundet, som stått Holmberg närmast. Wikander ingick som korresponderande medlem i den av Holmberg startade föreningen i Borrby.⁸ När Holmberg tillträdde en tjänst som föreståndare för Willinska fattigfriskolan i Göteborg, var Wikander redan klockare där i domkyrkoförsamlingen.⁹ Det blev nu tillfälle till ett omfattande samarbete vännerna emellan. Bl a gav de tillsammans ut tidskriften Skolvännen.¹⁰ Det var också genom

Wikander, som Holmberg 1847 fått kännedom om Ekendals planer på att utge en folkskollärartidning.¹¹

Per Paulsson, författare till den 1866 utgivna "Historik öfver folkundervisningen", var synnerligen kritisk till Ekendal och "Den nya folkskolan".¹² I sin historik hävdade Paulsson, att Vekerumsförbundet var Sveriges första folkskollärförening.¹³ Holmberg, som recenserade skriften i Skolvännen, menade, att Paulsson missbedömt Ekendals avsikter. Men Holmberg ursäktar misstaget. "Medgifvas måste att framställningen af E:s karakter och förhållande till folkskolan icke är en lätt sak och en riktig framställning af E:s ställning till nya folkskolan kan ej ske utan ett föregående grundligt studium af dennes skrifter, äldre såväl som de sednare, rörande folkskolan,"¹⁴ Här omtalas några böcker, som skulle ha utgivits på 1860-talet. Möjligen kan Holmberg ha avsett Ekendals reseskildringar. Några andra skrifter efter "Den nya folkskolan", som behandlar skolfrågor, är inte kända. I varje fall menade tydligen Holmberg, att det skulle föreligga en skillnad mellan de tidigare och de senare skrifterna. Paulssons bild av Ekendal måste ses som tecknad i polemik med en Holmberg själv givit i den 1853 utkomna "Grunddragen af svenska folkundervisningens historia". Förläggandet av de senare arbetet hade skett med Ekendals bistånd.¹⁵

Frågan om vilken av de två sammanslutningarna av folkskollärare, som med rätta kunde betraktas som den första folkskollärföreningen, har behandlats av G.Kaléen 1966 i "Sveriges första folkskollärförening". Han säger, att Holmberg i samband med den omtalade recensionen av Paulssons arbete uttryckte sig oklart på den punkten. Kaleen lutar dock åt, att Holmberg ansåg, att den av honom själv bildade föreningen i Borrby hade prioritet framför förbundet i Vekerum.¹⁶ Till stöd för den slutsatsen kan även åberopas ett brev, som tydligen varit obekant. I ett brev till Wikander i oktober 1849 omtalade Holmberg föreningen i Borrby som "den första formligen framträdde föreningen i vårt land".¹⁷ Formuleringen i brevet tydde på att redan vid denna tidpunkt tre år efter Borrbyföreningens tillkomst hade frågan aktualiserats, vilken av föreningarna, som kunde göra anspråk på att vara den första. Holmberg löste problemet med att säga, att hans egen skapelse var det första "formligen" och genom att betrakta Vekerumsföreningen som ett informellt vänskapsförbund, en uppfattning som också kunde tänkas accepteras av brevets mottagare Wikander. Denne var ju även medlem i Borrby folkskollärförening.

Paulsson stod i lärjungeförhållande till Rosenberg.¹⁸ De båda har tillsammans med Holmberg spelat en stor roll för den bild senare folkskolehistoriker skapat sig av Ekendals person och insatser. Holmberg fick främst ett avgörande inflytande, när det gällde att bedöma Ekendals moraliska status. Rosenberg och Paulsson betraktade Ekendal i detta avseende som närmast en undermålig person.¹⁹

Av det ovan anförda torde det framgå, att Holmbergs förhållande till Ekendal och dennes kritiker varit synnerligen komplicerat. I balansgången mellan lojaliteten till de gamla vännerna och Ekendal upplevde Holmberg en stor vända. Det är märkbart i breven till Ekendal. Holmberg hade medverkat i dennes tidskrift och även mottagit ekonomiska bidrag till sin förening av Ekendal.²⁰ Det är m a o inte lätt att bedöma vad i Holmbergs minnesteckning över Ekendal och i andra uttalanden, som var dikterat av personliga eller andra hänsyn. Det ligger därför ett speciellt intresse i att utröna, vilka åsikter Holmberg hyste i dessa frågor, innan komplikationerna med Ekendal uppstått.

2. HOLMBERGS SYN PÅ FOLKSKOLAN OCH MEDBORGAR- UNDERVISNINGEN 1847-1853

I sitt första brev till Ekendal i november 1847 berättade Holmberg, att han av sin vän Wikander i Göteborg fått höra, att Ekendal hade planer på att starta en tidskrift för folkskollärare. Han hade självt haft funderingar kring ett liknande projekt. För Ekendal lade han nu fram sina synpunkter på hur en sådan tidskrift borde se ut samtidigt som han erbjöd sina tjänster som medarbetare. Det viktigaste syftet för en tidskrift av detta slag var att informera om folkskolans målsättning, dvs i vilket förhållande folkskolan stod till hemmet, kyrkan, staten och lärdomsskolan, vad dessa institutioner hade gemensamt och vad som var folkskolans speciella uppgift. Därefter förelåg ett behov av att klargöra skillnaden mellan den kristliga och den medborgerliga undervisningen.²¹

Sina synpunkter på förhållandet mellan den kristliga och den medborgerliga undervisningen och dess relationer till hemmet, kyrkan och staten presenterade Holmberg vid en rad sammanträden i Borrby folkskolläraryörening. Redan vid föreningens andra sammankomst den 2 augusti 1847 hade han hållit en disputation över ämnet "Folkskolan har mera att göra för den medborgerliga än den Christliga undervisningen". Själva avhandlingen, som legat till grund för den i protokollet redovisade diskussionen, saknas bland föreningens handlingar.²² Däremot finns diskussionsprotokollet bevarat i sin helhet. Av det framgår, att Holmbergs tes inte blivit accepterad av de övriga ledamöterna.

De har hävdat, att eftersom föräldrarna inte fullgjorde sina skyldigheter, när det gällde kristendomsundervisningen, måste folkskolan göra desto mer. Holmberg hade även uttalat åsikten, att "läsandet och öfvan- det i innanläsning icke var någon egentlig Christendomsundervisning, utan en förberedande kunskap till hvad ämne som helst, samt att i Christendomens första tider funnos många som kunde och lefvde Christendomens lif, utan att kunna läsa ett ord i bok." I en reservation till protokollet sade Holmberg, att katekesens utanläsning endast var en dödande kunskap. Den egentliga kristendomsundervisningen var endast den av läraren på bestämda tider hållna muntliga bibel- och katekesförklaringen.²³

Av dessa dokument, brevet och protokollet, kan man utläsa, att

Holmberg redan innan han haft kontakt med Ekendal omfattade en syn på folkskolan, som på väsentliga punkter sammanföll med den senares. Det finns alltså skäl att anta en inte så liten idégemenskap dem emellan från första början. Holmberg uttryckte också sin tillfredsställelse över innehållet i det svar han fått på sitt brev. ²⁴

Holmberg fick utstå en hel del kritik från föreningens övriga medlemmar för sina uppfattningar. Av hans reservation kan man förstå, att han ville undvika att ge intryck av att vara kristendomsfientlig. Trots kritiken fortsatte han att vid föreningens överläggningar, om än något försiktigare, kresta kring dessa tankegångar i sina inlägg. ²⁵ Han hade nu övergått från att tala om medborgerlig till kristlig medborgerlig bildning. Kyrkan verkade endast "vid uppfostan för andens utveckling för sin eviga återförening med Gud", hemmet och skolan verkade både för den "eviga och timliga tillvaron" till "bildandet af kristliga medborgare". ²⁶

Vid ett annat tillfälle var ämnet för Holmbergs disputation "Folkets rätt till upplysning och statens skyldighet att ombesörja den". Upplysningen borde vara tillgänglig för alla. Inom vissa stater, där befolkningen betraktades som en boskapshjord, såg man på upplysningen som gnistor till eldsvådor. Han åberopade sig här också på det bland anhängarna av en medborgarskola ofta andfödda argumentet, att eftersom bönderna ägde rätt att medverka i lagstiftningen och rättsskipningen, hade staten skyldighet att ombesörja deras bildning i den omfattning, som krävdes för sådana uppdrag. ²⁷

Efter reaktionerna på den första disputationen framhöll Holmberg nogsamt kyrkans och kristendomens betydelse. Men han gav aldrig skolan företräde framför hemmen, när det gällde kristendomsundervisningen. De skulle komplettera varandra. Skolan var hemmets medhjälpare och båda stod på kristen grund. Kristendomen utgjorde grunden för skolans medborgerliga undervisning och för hela samhället. Han övergav inte tanken på folkskolan som i huvudsak en utbildningsanstalt för medborgerlig bildning och vidhöll att den egentliga kristendomsundervisningen var den muntliga förklarande. ²⁸

Under 1851 påbörjade Holmberg en serie föredrag om den svenska folkundervisningens historia. ²⁹ Protokollen är här ytterst summariska. Det är emellertid tydligt, att han fortfarande gör en klar åtskillnad mellan religionsundervisningen och den medborgerliga. Till den senare räknade han att lära sig läsa och skriva, vilket inte Ekendal gjorde i "Den nya folkskolan". Dessa ämnen tillhörde enligt Ekendal den första undervisningen som tillsammans med kristendom hörda hemmen och föräldrarna till. Holmberg däremot ansåg, att lära ut läsa och skriva låg på den världsliga överheten att ombesörja. Liksom tidigare såg han den medborgerliga utbildningen i samband med frågan om politiskt inflytande. ³⁰ Inom föreningens ram kom Holmberg i sin historiska översikt inte längre än till det katolska tidevarvet. Resterande avsnitt publicerades i Svensk Folkskole-Tidning. ³¹ 1853 samlades materialet i en skrift kallad "Grunddragen af den svenska folkundervisningens historia". ³²

1852 dominerades föreningens diskussioner av de frågor, som aktualiserats av "Den nya folkskolan". Holmberg hade införskaffat ett exemplar av boken till det gemensamma biblioteket. I ett brev till Ekendal förklarade han, att han själv tagit initiativ till diskussionerna.³³ Redan i ett brev tidigare samma månad, juni 1852, ursäktade sig Holmberg för att han inte hört av sig under lång tid. Han försäkrade dock, att hans tillgivenhet var oförändrad. Han bekräftade också, att han tagit del av och förvarade den artikel Ekendal skickat till redaktionen för Svensk Folkskole-Tidning med anledning av den polemik, som där förekommit mot dennes bok.³⁴ Han förklarade, att han för egen del tog avstånd ifrån artiklarna i Svensk Folkskole-Tidning om folkskolans motståndare. Holmberg urskuldade sig över sin omotiverade tystnad. På Holmbergs svar har Ekendal tydligen reagerat omedelbart. Ånyo försäkrade Holmberg, att Ekendal hade hela hans aktning och att ingen trots att det förekommit påtryckningar, kunnat övertyga honom om att Ekendal skulle vara en folkskolans fiende. Holmberg gjorde också gällande att hans åsikter i denna fråga delades av föreningens övriga medlemmar.³⁵ Detta Holmbergs påstående överensstämmer knappast med den bild en genomläsning av protokollen ger.³⁶

Resultaten av de diskussioner, som förts vid föreningens sammankomster, måste betecknas som klart negativa till synsätten i "Den nya folkskolan". Holmberg talade inte heller om för Ekendal på vilka punkter han själv ändrat mening. Han instämde nu med de övriga i föreningen, att kristendomsämnet var folkskolans viktigaste.³⁷ Senare tog Holmberg också tillbaka, att endast lärarens muntliga förklaringar kunde betraktas som den egentliga kristendomsundervisningen. Nu ville han även räkna dit innanläsningen.³⁸ Man kan inte undgå att få det intrycket, att Holmberg varit utsatt för en mycket stark press.

För Ekendal förklarade han, att en del av den kritik, som riktats mot denne, hade sin grund i folkskollärarnas strävan att värna om kårens anseende. Men enligt Holmberg var det inte föreningens åsikter, "att det förskaffar eller upprätthåller vår skolmästarära att försvara kamraters liknöjdhet i sin tjänst, ej heller äro vi några anhängare af det trägna sträfandet för den så kallade kåren eller kopsens tillbildande." Till sin tolkning av medlemmarnas känslor tillade Holmberg: "Hvad mig sjelf vidkommer, så skall och kan jag ej känna den minst rörelse dervid om man också ville kalla mig oäkting för det, att jag icke är hugad deltaga i samma sträfan."³⁹

3. MINNESTECKNING ÖVER J.H.EKENDAL

När Holmbergs minnesteckning publicerades 1870, hade nästan tjugo år förflutit, sedan den omdebatterade "Den nya folkskolan" upprört folkskollärarnas sinnen. Ekendal var död sedan åtta år. Redan i recensionen av Per Paulssons historik över den svenska folkundervisningen historia tycktes Holmberg vara i färd med att bearbeta det material,

som sedan kom att ligga till grund för minnesteckningen. Året för recensionen var 1866.⁴⁰ Han hade då antagligen redan tillgång till Ekendals självbiografi som enligt hans egen uppgift kommit honom till handa.⁴¹ Den har inte kunnat återfinnas.

Syftet med minnesteckningen var naturligtvis att i viss mån ge Ekendal upprättelse och rentvå honom från en del av anklagelserna, som riktats mot honom. Samtidigt är Holmberg mycket angelägen om att på vissa punkter markera skillnader i uppfattning mellan honom själv och Ekendal. Han hade på grund av sin vänskap med Ekendal fått utstå en del kritik. Minnesteckningen gav honom nu tillfälle att redogöra för sin egen inställning och förklara eventuella missuppfattningar.

Holmberg ansåg, att Ekendal gripits av missmod, när han konfronterats med de dåliga resultat folkskolan uppvisade under sina första verksamhetsår. På denna erfarenhet skulle han ha ändrat uppfattning om folkskolans målsättning och organisation.⁴² Vad jag här först vill ta fasta på är Holmbergs påstående om Ekendals ändrade inställning. Eventuellt skulle man kunna anta, att det härrörde från självbiografin. Det förefaller emellertid inte troligt med tanke på att det inte finns någonting i Ekendals egen produktion efter "Den nya folkskolan" som tyder på det. Däremot finns det flera tecken, som pekar i annan riktning, nämligen att han hade sin uppfattning klar på ett tidigt stadium och att han höll fast vid denna. När Holmberg sade, att Ekendal skapat sig "ett nytt begrepp för folkskolan", var detta hans tolkning av förloppet.⁴³

I recensionen av Paulssons arbete menade sig Holmberg kunna se en skillnad mellan Ekendals uppfattning, sådan den tog sig uttryck i hans tidskrift och i de senare skrifterna.⁴⁴ Om det var denna jämförelse som låg till grund för Holmbergs påstående, kan det i viss mån vara begripligt, däremot inte om man jämför med Ekendals artiklar i Aftonbladet från 1840, vilka också är omnämnda av Holmberg.⁴⁵ Huruvida han kände till innehållet i dessa, framgår inte. Men med tanke på hans uttalande, att Ekendal funnit en ny grund för folkskolan, verkar det inte troligt. I så fall måste man förutsätta att Holmberg medvetet försökte föra läsaren bakom ljuset och att han inte räknade med att andra kände till artiklarna. Troligare är väl då att anta, att Holmberg hämtat sina uppgifter om Ekendals medverkan i Aftonbladet från självbiografin. Å andra sidan hade Ekendals tankegångar i Aftonbladet ett visst släktskap både till innehåll och uttryckssätt med de idéer Holmberg redovisat vid föreningens sammankomster, men som han också senare tagit avstånd ifrån.

Skillnaderna mellan Tidskrift för folkskollärare och Ekendals senare arbeten kan till stor del förklaras med att de riktade sig till helt olika lärargrupper. Tidskriften, som var tänkt att fungera som en praktisk rådgivare för folkskollärarna, var helt inriktad på att hjälpa dem att göra det bästa möjliga av den rådande situationen. "Den nya folkskolan", var avsedd att påverka beslutsfattare och de förutsättningar, vilka folkskollärarna var tvungna att underkasta sig.

För att inte alldeles förlora hoppet om folkskolans framtid sökte Ekendal, enligt Holmberg, en ny grund för folkskolans fortsatta verksamhet. "Detta stöd sökte och fann han i antagandet af ett nytt begrepp för hennes bestämmelse, Folkskolan skulle, genom det ökade måttet af medborgerliga kunskaper, henne blifvit tillagdt i den nya folkskolestadgan", "vara en politisk bildningsanstalt, meddelande en odlingsgrad för rikets fjerde stånd". Utgående från *detta nya begrepp* om folkskolan i Sverige, föreslog Ekendal "att skilja religionsundervisningen från folkskolan och förlägga den i hemmet under föräldrars vård och presterskapets tillsyn".⁴⁶ Om förslaget sade Holmberg, att det välkomnades av folkundervisningens motståndare, som ansåg att både folket och de själva levde lyckligare utan folkupplysning. Motståndarna hade insett, att om man bara tog bort kristendomsundervisningen, så skulle föräldrarna inte skicka sina barn till skolan. Men det fanns också en annan grupp motståndare. De senare trodde, att om man blev av med kristendomsundervisningen i folkskolan så "skulle upplysningens sol uppgå i hela sin herrlighet" och "folket vakna upp till politiskt medvetande". De allvarligaste konsekvenserna av Ekendals skrifter var, att han spelade farliga motståndare i händerna.⁴⁷

4. EKENDALS ARTIKLAR OM FOLKUPPLYSNING I AFTONBLADET 1840

I juni 1840 publicerades i Aftonbladet fyra anonyma artiklar under rubriken "Om folkupplysning i Sverge".⁴⁸ Författaren var Ekendal och inte som det konservativa Svenska Biet antog C.J.L.Almquist.⁴⁹ Aftonbladets redaktion upplyste också sin konservativa kollega om misstaget.⁵⁰ Författaren i Svenska Biet betvivlade dock, "att någon annan i Sverige har i sin makt en så äkta Furumosk originalitet i stilen".⁵¹

I den första artikeln pekade Ekendal på att det finns tre sätt att förhålla sig till folkupplysningen: 1) folket behöver endast religionsundervisning, 2) folket behöver förutom religionsundervisningen allmänt medborgerlig undervisning och 3) folket behöver religionsundervisning samt möjligen undervisning i skrivning och räkning. Den första gruppen förebar som skäl för sin åsikt "landets fattigdom och kristendomens rikedom eller tillräcklighet såsom bildningsmedel". Den andra gruppen erkände alla människors rätt till upplysning. Den tredje till sist lät sig styras av vad stunden krävde och vad folket ansåg sig vara i behov av. Ekendal själv sällade sig till den andra gruppen och förklarade: "Den enda, osvikliga grunden för folkupplysningen synes oss vara denna: *alla menniskor hafva lika rätt till ljus, emedan alla menniskor hafva lika behof deraf.*" Ekendal polemiserade i artiklarna mot prosten Åstrand, som menade, att man inte kunde tvinga någon att inhämta mer kunskap än vad han hade behov av, i Ekendals tolkning: än vad han ansåg sig vara i behov av.⁵²

Folkupplysningens ändamål var att ”göra medborgarne till *menniskor*, i politiskt hänseende, det är, till sådana, hvilka äfven i samhällsfrågor få och kunna bruka sitt förnuft och sin fria vilja.” Det himmelska ljuset visade vägen till himmelen, medan det iordiska (politiska) visade vägen här på jorden. Eftersom det inte handlade om djur utan människor, räckte det inte med att några påfösare kände vägen. Skillnaden mellan djur och människor låg just i att de senare hade ett förnuft och en fri vilja. I de förhållanden, där människan inte framträdde med sina huvudkänнемärken, var hon i den ställningen inte att betrakta som människa utan som djur. Statens uppgift var att göra sina medborgare till människor i politiskt hänseende. För att detta skulle kunna förverkligas, krävdes upplysning. ”Folkskolan, i den mening hon nu begynner att omtalas, har endast att göra med den politiska, eller den jordiska samhällsupplysningen, ty för den himmelska har man *folkskolan i dess gamla mening* (de der dråpliga anstalterna, som D:r Reuterdal skildrar i Theologisk kvartalsskrift, Lund 1839) och *kyrkan*”.⁵³

Den andra artikeln gick närmare in på prostens Åstrands yttrande i fattigvårdskommitten. Ekendal menade, att dennes argumentering tillämpad på andra områden av samhällslivet skulle få ohållbara konsekvenser. Kunde någon t ex tvingas till en moralisk handling, som översteg hans behov. En känsla av behov kunde också fördärvas. Den som under lång tid blivit förtryckt, insåg inte sitt behov av upplysning. Dessutom tvingades allmogen till så mycket annat, som var värre. Vidare tillade Ekendal: ”Och tvång behöfdes sannerligen icke, blott den del af presterskapet, som nu har kappan fylld endast med religionsväder, en liten smula vände på henne och lät Guds ande inblåsa äfven från ett annat håll.”⁵⁴

Ekendal vände sig också mot vad han kallade ”pappersbonden”, en produkt av vissa författaresh romantiserande skildringar av den lycklige, obildade bonden. I stället målade han upp en bild av en bättre utbildad överklass, som svartsjukt bevakade sina domäner och förtryckte allmogen. Till hjälp för att illustrera sina tankegångar tog han historien om Kain och Abel. ”Af gammalt sade vi, d.v.s. man har från långa tider tillbaka, nästan allt sedan Kain slog ihjel sin broder Abel och gick åstad och grundade en stad, der han sjelf förmodligen blef högste embetsmannen, hyst den bakvända tankan, att de, som naturen begåfvat med större djerfhet och oförsynthet i karakteren och hvilka till följe deraf på hvad sätt som helst kommit till makt och välde öfver sina bröder, — för dessa maktägandes skull, icke för de svagare undergifnas skull är makten och enväldet dem gifna.”⁵⁵ Böndernas betryckta ställning var ett historiskt arv, som nu gått så långt, att de inte ens själva insåg sitt behov av upplysning. Ju mer den lägre klassen närmade sig upplysningen eller befrielsen, vilka för Ekendal var synonyma begrepp, desto mer motstånd gjorde de privilegierade. Men den som inte hade något att dölja, hade enligt Ekendal ingenting att frukta av ett upplyst folk. ”Ha-

tet till allt hvad herre heter, som nu ofta utan grund plågar bondens sinne, skulle upplösas i antingen vänskap eller i klart medvetet förakt, hvilket medför vida mindre moralisk och politisk våda än ett doldt och oredigt agg.”⁵⁶

Samhället riskerade inte någon ”eldsvåda” p g a upplysningen, försäkrade Ekendal. Då skulle den ju redan ha inträffat. Varför skulle just upplysningen av allmogen störa samhällslugnet? Om man nu var så orolig, ”så finns ju ändå i hvar församling, i hvert pastorat, minst en, oftast två, stundom tre till fem lagliga, dokumenterade och djupt examinerade brandvakter, nemligen presterna, skulle de icke kunna hålla styr på den befarade elden?” Prästerna om några borde vara intresserade av sina församlingsbors upplysning, då det ju var dessa som tillsatte pastorer och komministrar.⁵⁷

Finansieringen av folkskolorna skulle bli en för tung börda för kommunerna att bära, ansåg Ekendal. Det var därför nödvändigt, att staten sköt till vissa medel. De kunde t ex tas från krigsmakten eller biskopars och andra höga ämbetsmäns väl tilltagna underhåll. Utbildningen av lärare kunde ske vid landets gymnasier, om staten tillsköt stipendier.⁵⁸

Av referatet ovan av de 1840 i Aftonbladet publicerade artiklarna av Ekendal torde det framgå, att folkskolan sedd som en politisk bildningsanstalt för allmogen inte var något nytt begrepp hos honom, som Holmberg hade påstått. Tvärtom var ståndpunkten redan här klart framlagd och motiverad. Av detta följer, att Holmbergs slutsats, att det ”nya” begreppet om folkskolans målsättning hos Ekendal varit anledningen till förslaget att skilja kristendomsundervisningen från folkskolan var felaktig. För övrigt framhöll han i Aftonbladet, att det redan fanns ett instrument för religionsundervisningen och att den nya inträttningen, som planerades, endast avsåg den politiska bildningen.⁵⁹

I artiklarna i Aftonbladet fanns en rad ståndpunkter, som vid denna tid traditionellt brukade tillskrivas personer med en liberal ideologi. Där fanns t ex den starka tilltron till kunskapens makt och inflytande även i moraliskt hänseende. Här skulle Ekendal senare inta en annan inställning. Det var tveklöst de liberalas medborgarskola han talade för. Hans sätt att tala om prästen som folkuppfostrare, samtidigt som han gav tillkänna ett stort förakt för präster i allmänhet liksom ifrågasättandet av biskoparna, var en vanlig inställning bland tidens liberaler. Ett av liberalerna ofta framfört argument var, att okunnigheten i sig utgjorde en större risk för ”eldsvåda”, dvs revolution än den av de konservativa fruktade upplysningen.

På ett par punkter kan man konstatera skiljaktigheter i förhållande till ”Den nya folkskolan”. I Aftonbladet var Ekendal beredd att tillgripa ett visst mått av tvång för att få allmogens barn till folkskolan. Det ansåg han inte berättigat, när det gällde dagakarlens barn i ”Den nya folkskolan”.⁶⁰ Den politiska bildning, som omtalas i artiklarna, var inte avsedd att fungera som ett instrument för staten eller överheten att

få medborgarna att stilla inse sin plats i samhället. Avsikten med den nya bildningen synes i stället ha varit att ge folket en ny självkänsla och möjlighet till politiskt inflytande. ⁶¹ I "Den nya folkskolan" ansåg Ekendal att någon sådan möjlighet inte existerade för dagakarlens barn, även om det fick en medborgerlig bildning. Därför kunde de undvara en sådan bildning. ⁶² Ekendal kan i "Den nya folkskolan" sägas tillhöra den grupp, som han själv i Aftonbladet kallade mellansorten, som lät sig styras av det som för tillfället behövdes och folket ansåg sig vara i behov av. ⁶³

5. SAMMANFATTNING

Av jämförelsen mellan Ekendals åsikter i folkskolefrågor i Aftonbladet och i "Den nya folkskolan" framgår, att Holmbergs återgivande av Ekendals attityd- och åsiktsförändringar inte verkar rimligt. Man måste också ifrågasätta, om Holmberg varit helt övetande om innehållet i artiklarna i Aftonbladet. En möjlighet är, att han valt att inte beröra dem, precis som han valt att inte återge sina egna tidigare åsikter, sådana de finns dokumenterade i Borrbys folkskolläraryrkesförenings protokoll. Det här är emellertid frågor, som är omöjliga att besvara.

Som källa till kunskap om Ekendals tankevärld är Holmbergs minnes-teckning inte särskilt givande. Den är en partsinlaga och har i regel också uppfattats så. Det ha fått till följd, att den vad beträffar tolkningen av Ekendals syn på folkskolan och avsikter med sina förslag, inte tillmätts något större värde. Däremot har Holmbergs bedömning av Ekendals personliga kvaliteter fått ett visst genomslag, dvs Ekendals motiv har varit "rena" och inte dikterade av själviska intressen. ⁶⁴

Kap. VIII EKENDAL OCH "DEN NYA FOLKSKOLAN" I HISTORIESKRIVNINGEN

1. EKENDAL OCH "DEN NYA FOLKSKOLAN" I HISTORIESKRIVNINGEN UNDER 1800-TALET

Folkskolans halvsekeljubileum firades i tidens anda med minnesfester och högtidstal. Svensk Läraretidning förberedde jubileet med att ta initiativ till insamlandet av material för en allsidig dokumentation av den svenska folkskolans första tid.¹

Situationen var 1892 i många avseenden annorlunda än den, som rätt femtio och även trettio år tidigare. Vid ingången av 1860-talet brottades folkskolan fortfarande med ungefär samma problem som vid starten.² 1870-talet markerade en vändpunkt, då man lade pionjärtiden bakom sig.³ De lärare, som vunnit anställning under 1840-talet hade i stor utsträckning lämnat sina tjänster.⁴ Den nya generationen lärare arbetade under helt andra förutsättningar. Folkskolan och dess lärare hade fått en gynnsammare ekonomisk situation. Organisatoriskt hade skolan fått en viss stabilitet. Småskolan hade funnit sin plats som en förberedande skola utan att ersätta folkskolan. Folkskollärarna kunde därför känna sig trygga i sin yrkesroll och när det gällde framtiden. I och med representationsreformen hade folkskolan och medborgarbildningen fått en förnyad aktualitet. Den yttrade sig både i ett positivt intresse och ett kritiskt granskande. Men i regel ifrågasattes inte folkskolans berättigande. Diskussionen gällde nu mer, hur skolan skulle inlemmas i det övriga utbildningsväsendet.⁵

Det är inte alltid lätt att dra någon klar gräns mellan allmänpolitisk skoldebatt och historieskrivning, särskilt inte under 1800-talet. Samtidigt som det blev lättare, att i det längre perspektivet se sakligare på tidigare perioder, fanns det en tendens till mytbildning kring vissa gestalter. Folkskolans hjältar har ofta blivit ett hinder för en objektivare historieskrivning. Det hade sedan länge varit fastslagit, vilka som stått på den rätta sidan. Kanoniseringen av dessa kan sägas ha fullbordats på 1890-talet i Svensk Läraretidning under ledning av liberalerna Fridtjuv Berg och Emil Hammarlund. Men grunderna hade redan lagts av J.J. Holmberg, P. Paulsson, S. Rosenberg och F.A. Ekström.

A. "GRUNDDRAGEN AF DEN SVENSKA FOLKUNDERVISNINGENS HISTORIA" 1853 AV J.J. HOLMBERG

Redan 1853, året efter det att det andra häftet av "Den nya folkskolan" utkommit och medan debatten kring den fortfarande pågick, lämnade J.J. Holmbergs "Grunddragen av svenska folkundervisningens historia" trycket. Tidigare samma år hade Holmberg skrivit till Rudenschöld för att få upplysningar om dennes roteskolor. Holmberg uppgav sig dittills

endast känna till dem genom Ekendals referat. Materialet var sedan tänkt att ingå i en historik över den svenska folkundervisningen. ⁶ Ett kapitel i Holmbergs färdiga arbete ägnades också åt Rudenschölds folkskoleplan. Ett annat kapitel behandlade Ekendals förslag till folkskolans förbättrande. De två reformatörerna jämfördes även med varandra. ⁷

Ur Ekendals skildringar från sina resor i de svenska landskapen drog Holmberg särskilt fram de positiva intrycken. Men han konstaterade också, att Ekendal vid anblicken av "flera missgynnande förhållanden" kommit att misströsta om den nya folkskolans möjligheter. Ekendal hade då, vad kristendomsundervisningen beträffade, förordat det gamla systemets upplivande. ⁸

Holmberg citerade ur "Den nya folkskolan" angående folkskolans målsättning. "att detta ändamål icke blifvit upphunnet och aldrig kan upphinnas genom folkskolans nuvarande inrättning samt under förhållanden varande omständigheter".

Ekendals bedömning av folkskolans möjligheter berodde enligt Holmberg på dennes felaktiga utgångspunkt. Han hade antagit, att folkskolan var avsedd att vara en politisk bildningsanstalt för det fjärde ståndet. Även om det fanns stöd för en sådan uppfattning hos de av Ekendal åberopade P.G.Cederschöld och Per Sahlström, hade det inte varit riksdagens avsikt. Om målet varit det av Ekendal formulerade, skulle man inte ha kallat inrättningen "folkskola". Endast under förutsättning att det var en begynnelseskola för alla barn, gjorde den skäl för namnet, ansåg Holmberg. ⁹

I "Grunddragen" har Holmberg antagit att Ekendals misströstan om folkskolans möjligheter berodde på de på felaktig grund högt stämda förväntningarna. ¹⁰ I "Minnesteckning" har orsak och verkan bytt plats. Folkskolan som en politisk bildningsanstalt för det fjärde ståndet har där återgivits som ett resultat av resornas erfarenheter. Utifrån "*detta nya begrepp*" hade Ekendal kommit med sitt förslag "att skilja religionsundervisningen från folkskolan". ¹¹

En noggrann jämförelse mellan Rudenschölds och Ekendals framlagda förslag gav vid handen en nära överrensstämmelse ansåg Holmberg. Dessutom hade Ekendal både före och efter publicerandet av "Den nya folkskolan" uttalat sig positivt om Rudenschölds skolplaner. Holmberg fann det därför inte troligt att Ekendal lagt fram ett förslag, som stod i strid med eller var oförenligt med grevens. Endast i ett avseende kunde Holmberg finna, att de två egentligen skilde sig åt. De av Ekendal rekommenderade hjälplärarna hade Rudenschöld inget förtroende för. Greven hade visserligen protesterat mot Ekendals förslag men de protesterna gällde det första häftet av "Den nya folkskolan". Det var alldeles nödvändigt, att man tog hänsyn till vad som stod i skriftens bägge delar för att få en riktig uppfattning av vad Ekendals förslag innebar. Rudenschölds och Ekendals idéer var fullt förenliga och i flera stycken i överensstämmelse med folkskolestadgan, avslutade Holmberg sin jämförelse. ¹²

B. "HISTORIK ÖFVER FOLKUNDERVISNINGEN I SVERIGE" AV PER PAULSSON 1866

Författaren till arbetet "Historik öfver folkundervisningen i Sverige" Per Paulsson hörde liksom Holmberg till den krets folkskollärare, som 1838 hade ingått ett förbund i Vekerum i Blekinge.¹³

Folkskolan hade haft många fiender, men som den dittills farligaste klassade Paulsson Ekendal. Dennes verksamhet karakteriserades som en kräftsjukdom. Redan under folkskolans första år hade Ekendal börjat kritisera den offentligt, påstod Paulsson.¹⁴ I vilken form kritiken offentliggjorts eller vad den gått ut på, upplyste han inte om. Något material från perioden 1842-47, där Ekendal behandlade folkskolan, är inte känt. 1848 började han utge Tidskrift för folkskollärare. Åren dessförinnan hade hans skolpolitiska intresse fokuserats på den lärda skolans problem. Det hindrade naturligtvis inte, att Paulsson kan ha haft rätt i sitt påstående. Men den eventuella kritiken kan inte ha varit särskilt omfattande eller energisk. Den borde då ha efterlämnat några spår. Ekendal var ju en person, som gärna deltog i den offentliga debatten.

Syftet med "Den nya folkskolan" hade enligt Paulsson varit, att "under sken af nit för det rätta, motarbeta folkupplysningen och genom det låtsade nitet vinna högre befordran, den han ock fick, och dermed upphörde hans nit för folkundervisningen".¹⁵ Ekendal hade också under sina resor medvetet undvikit folkskolor, där han visste att det fanns skickliga lärare. Hans ambition hade varit att samla så många argument som möjligt mot folkskolan. Och dessa hade han fått från avskedade soldater, hållkarlar, spelare och supare.¹⁶

Man måste ifrågasätta om Paulsson överhuvudtaget läst "Den nya folkskolan". Ekendals syn på folkskolan återgavs med ett citat. Där sades att den är "onödig och öfverflödig, att hon är stiftad för böndernas skull, hon hade ej rättfärdigat de förhoppningar man fästade vid den, hon uttränger hemläsningen, hon är främmande för vårt lands natur, folkets seder och vårt stadgade kyrkoskick, hon verkar skadligt, hon har förfelat sitt mål, har många oskickliga lärare, hon är för dyr för vårt fattiga land".¹⁷ Först ger detta citat intryck av att vara hämtat från Ekendals arbete. Men i själva verket är det skapat av Paulsson som i stort sett sammanställt de underrubriker, som Sven Rosenberg haft i sin artikelserie om folkskolans motståndare i Svensk Folkskole-Tidning.¹⁸ Det verkar som om Paulssons källa för övrigt också varit dessa artiklar. Av Ekendals förslag till förändringar berörde han endast dem som hade med de oexaminerade lärarna att göra. I stället för fasta folkskolor med examinerade lärare hade Ekendal enligt Paulsson föreslagit att det skulle "inrättas käringskolor med fattighjon till lärare deri".¹⁹

Paulssons negativa inställning till Ekendals "Den nya folkskolan" inverkar medvetet eller omedvetet på bedömningen av Ekendals andra insatser. När Paulsson redogjorde för de tidigaste folkskollärartidskrif-

terna omnämndes inte Ekendals tidskrift. Eftersom Peter Fjellstedts Folkskolan tagits med kan inte urvalskriteriet ha varit att tidskrifterna skulle ha utgetts av folkskollärare.²⁰ De förefaller inte troligt, att den för övrigt välinformerade och när det gällde sakupplysningar nitiske Paulsson inte känt till Ekendals publikation.

Det är inte omotiverat att påstå, att Paulssons skildring av Ekendal och dennes skolplaner var starkt emotionell och i vissa fall direkt osaklig. Av den anledningen kunde det ha funnits skäl att här inte ta upp ett så uppenbart partiskt inlägg. Men då Paulsson trots detta inte varit utan inflytande på senare folkskolehistorikers bedömning av "fallet Ekendal", har jag inte velat förbigå honom. Ännu 1942 kallades Paulsson av Klas Aquilonius i Svenska folkskolans historia för en "vittnesgill samtida".²¹

C. "PEDAGOGIKENS HISTORIA" AV WILHELM NORLÉN 1886

I föreskrifterna från 1865 angående seminariernas undervisning i pedagogikens historia fanns särskilt angivet, att lärarkandidaterna skulle undervisas i den svenska folkskolans historia. Gustaf Kaleen har i "Fackundervisningen vid våra folkskoleseminarier 1865-1914" gjort en genomgång av de läromedel, som använts för detta ändamål.²² Av de av honom omnämnda tryckta arbetena hade endast fem av författarna berört Ekendals insatser, nämligen J.J.Holmberg, V.Norlén, F.Lundgren, G.Westling och B.Rud.Hall. Holmbergs arbete har här redan behandlats.

Wilhelm Norlén, rektor vid folkskoleseminariet i Uppsala, har i sin "Pedagogikens historia" bidragit med det enda odelat positiva omdömet över Ekendal. Norlén hade under ett tiotal år i undervisningen använt ett av honom själv författat tryckt manuskript. Detta publicerades inte officiellt förrän efter Norléns död 1896 av dennes elev Fredrik Lundgren.²³ Över detta förhållande ondgjorde sig Fridtjuv Berg i Svensk Läraretidning. Det "har nämligen händt, att dylika läroböcker blifvit tryckta men inte offentliggjorda".²⁴ Bergs upprördhet gällde antagligen inte endast skriftens brist på offentlighet utan även innehållet och författaren. I minnesteckningen över Norlén kunde man läsa: "Det självständiga sammanslutningsträfvandet hos Sveriges Folskollärarekår kunde Norlén icke förlika sig med. S.A.F. och Svensk Läraretidning jämställdes nog af honom oftast med Antikrist och hans anhang."²⁵

Norlén ingick i den grupp kring statsrådet F.F.Carlsson, som medverkade till att utforma 1865 års seminariestadga. Den var starkt influerad av den anda som genomsyrat de s k preussiska regulativen.²⁶ "1865 års män" stod pietismen nära och värnade särskilt om kristendomsundervisningen. Fridtjuv Berg betraktade dessa som sina huvudmotståndare.²⁷

I Norléns lilla pedagogikhistoria omnämndes Ekendal som vanligt i samband med Rudenschöld. De hörde till de män, "som med kärlekens nit och uppoffring arbetade för folkundervisningen".²⁸ Enligt Norlén

skulle Ekendal ha övergivit sitt första förslag att göra folkskolan till en politisk bildningsanstalt, när han erfarit, att till en folkskola utan religionsundervisning skickade inte föräldrarna sina barn. I stället hade han föreslagit att skolan delades och lärarutbildningen förbättrades.²⁹ Det var ett förslag som bättre passade Norléns egna idéer, men det överensstämde knappast med Ekendals.³⁰ Han hade i det andra häftet av "Den nya folkskolan" framhållit, att hur man än såg på folkskolans målsättning för övrigt, så måste skolan delas.³¹ Möjligen stödde sig Norlén på några uttalanden av Holmberg.³²

Rudenschöld och Ekendals har getts ungefär samma utrymme men har inte jämförts med varandra.³³ Striden kring "Den nya folkskolan" berördes endast i förbigående. Oviljan, som skriften givit upphov till, menade Norlén, härrörde framför allt från folkskollärarna.³⁴

D. SVENSK LÄRARETIDNING 1891 - 1898

Sveriges allmänna folkskolläraryörening (S.A.F.) bildades 1880 med stöd av 82 lokalföreningar över hela landet. Föreningens ändamål var att "arbeta för den svenska folkskolans och folkbildningens höjande, för enhet och god anda inom lärarkåren och för förbättring av lärarens ställning i ekonomiskt och socialt hänseende."³⁵ Föreningen kom att domineras av de liberala krafterna inom folkskollärarkåren.

Motsättningar mellan olika grupper av föreningens medlemmar gjorde sig snart kännbara. Redan från början hade frågan om ett eget tidsningsorgan aktualiserats. Efter en viss tvekan åtog sig Emil Hammarlund att realisera projektet. Han tog även på sig det ekonomiska ansvaret för Svensk Läraretidning.³⁶ Förhållandet, att föreningen som sitt officiella språkrör antagit en tidning under ledning av Hammarlund, möttes med misstro från vissa medlemmar. Misstänksamheten mot Hammarlund grundade sig på hans aktivitet som radikal liberal. Han var också medlem i en reformförening, som verkade för kristendomsundervisningens borttagande från skolan.³⁷ På dessa stridigheter upphörde tidningen en period att officiellt uppträda som föreningens organ.³⁸

När Svensk Läraretidning startade, uppgavs den ha samma målsättning som föreningen. Därtill betonade Hammarlund, att tidningens politik var att inte införa artiklar, "som ställa skolan och hennes lärare i en löjlig dager inför allmänheten".³⁹ Det var just det många folkskollärare ansett, att Ekendal gjort sig skyldig till i "Den nya folkskolan". Ännu trettio år senare var självkänslan inom kåren bräcklig.

Ett annat framträdande namn inom föreningen och tidningen var Fridtjuv Berg, son till den kände folkskolläraren Anders Berg. Fridtjuv Berg, liksom Hammarlund känd för sina liberala sympatier, var också aktiv inom det politiska livet. Han ingick i Karl Staaffs liberala ministärer 1905 och 1911.⁴⁰

Berg påbörjade under 1890-talet en biografi över Torsten Rudenschöld, faderns vän och gynnare.⁴¹ Förarbetena till denna publicerades i Svensk Läraretidning. Berg återgav här, hur Rudenschöld sommaren 1847 gjort bekantskap med S.A.Hedlund och J.H.Ekendal. Den förstnämnde skulle bli grevens "förmästa stöd" medan den senare "till en början en entusiastisk anhängare af hans skolplan, längre fram i viss mån dess farligaste moståndare". Dessa två blev de, som gjorde Rudenschöld känd för en större allmänhet.⁴²

Ekendal och "Den nva folkskolan" presenterades också av Berg. Han berättade hur Ekendal tecknat "med lätt och pikant penna en hel rad små detaljerade lifsbilder". Men dessa "lifsbilder" blev ofta "vrångbilder" och väckte därför lärarekårens ursinne.⁴³ Ekendals högt ställda förväntningar visade sig inte motsvaras av de verkliga förhållandena. Därför yrkade han på en återgång till "de gamla folkbildningsfaktorerna" och vann bifall för detta "inom högre kretsar"⁴⁴

Rudenschölds popularitet inom folkskollärarkåren i början av 1850-talet antogs av Berg till en del bero på, att Ekendal vid det allmänna lärarmötet i Stockholm i juni 1852 talat emot Rudenschölds skolplaner.⁴⁵ I den tillgängliga dokumentationen från detta möte finns det ingenting, som tyder på att Ekendal skulle ha uttalat sig mot Rudenschöld. Bergs uppgifter grundade sig antagligen på muntlig information från fadern, som närvarit vid mötet.⁴⁶ Att Ekendal verkligen talat emot Rudenschöld förefaller inte troligt med tanke på de tidningsartiklar både före och efter "Den nya folkskolan", där han stött Rudenschöld. Möjligen kan han ha haft invändningar mot de unga lärarna i roteskolorna.⁴⁷

Ekendals "affall" tvingade Rudenschöld, som annars enligt Berg, önskade undvika polemik, att uppträda emot Ekendal. I en skrivelse till regeringen förklarade Rudenschöld, att Ekendals förslag vore om de genomfördes skadliga. De personer med olika fysiska handikapp, som föreslagits, saknade i regel förutsättningar för att kunna fungera som lämpliga lärare. Berg berättade också att Rudenschöld efter sin offentliga kritik av Ekendal i Svenska Tidningen, mottagit "ett vänligt men sorgset bref". Men Rudenschölds artiklar hade upptagits positivt av "tidens mera vakna folkskollärare t.ex. J.J.Holmberg och Sv.Rosenberg".⁴⁸ Emellertid kunde Rudenschöld av de "kortsyntare" inte undgå att av en del förblandas med Ekendal. Som exempel på detta omnämnde Berg; "Att Rudenschöld upprättat sin skola för att genomföra en af Ekendal uppgjord 'reaktionär' plan, er en af dessa många befängda myter, som lancastersystemets anhängare under åren 1857-1862 lyckades utsprida."⁴⁹

Berg alluderade här antagligen på en artikel i Svensk Läraretidning tillägnad "skolveteranen" F.A.Ekström. I artikeln påstods, att Ekström startat sin tidskrift Föreningen för att bekämpa Ekendals reaktionära skolplan. I enlighet med denna hade "en varm folkupplysnings-

vän Torsten Rudenschöld" förmåtts upprätta en skola på Leckö. Artikelförfattaren röjde inte någon större bekantskap med vare sig Rudenschölds eller Ekendals tankar. Däremot tycktes han ha uppfattat, att Ekendal var en "fiende" medan Rudenschöld var en förledd "vän".⁵⁰ För Fridtjuv Berg var det naturligtvis en härresande tanke, att Rudenschöld, bottenkolans apostel, betraktades som ett verktyg för en avfallen lärjunges reaktionära syften.

Rudenschölds problem med folkskollärarna identifierades av Berg som en konflikt om pedagogiska metoder, för eller emot lancaster-systemet.⁵¹ Denna utgångspunkt har gjort det svårt att förstå, varför kritiken mot greven tog fart just 1856. Om man ser motsättningarna som ett uttryck för en facklig kamp från lärarnas sida blir detta förhållande lättare att förklara. När Ekendal i "Den nya folkskolan" kritiserade de seminarieutbildade lärarna uppfattades det med rätta som ett hot mot kårens existens. Rudenschöld ställde sig då upp och talade emot Ekendals "naturliga" lärare. Detta upplevdes till att börja med som ett försvar för folkskollärarna. Men egentligen var det ett försvar för Rudenschölds egna lärare i roteskolorna. Några år senare, när detta blev uppenbart och Rudenschölds skolplaner började vinna gehör hos överheten, vände sig lärarna mot det nya hotet. Det skedde i samband med den när tidigare omtalade riksdagen 1856-58, vilken blev en viss framgång för Rudenschölds anhängare. Det blev också signalen för Ekström att med sin tidskrift Föreningen gå till motattack.⁵²

Biskop Henrik Retuerdahl, dåvarande ecklesiastikministern, var enligt Berg en avgjord motståndare till Rudenschölds idéer. Han avlog grevens framställningar om resebidrag.⁵³ Detta kan av en del ha uppfattats, som om Reuterdahl och Ekendal hade samma syn på folkskolan. En sådan uppfattning gav Rosenberg uttryck för Rosenberg som liksom Ekendal vistats i Lund på 1830-talet, men inte samtidigt. Rosenberg hade kontakt med Wieselgren och Thomander och rörde sig i delvis samma kretsar som Ekendal, till pietism och läseri välvilligt inställda teologer.⁵⁵ Men även om Ekendal och Reuterdahl på 1830-talet och i början av 1840-talet hade en del gemensamt, stod de aldrig i någon närmare förbindelse. De kom senare att utvecklas åt helt olika håll både teologiskt och politiskt.⁵⁶ Men säkert har uttalanden sådana som Rosenbergs bidragit till Ekendals framtoning som konservativ skolman. Den bleknade inte heller av att en pålitligt konservativ person som Wilhelm Norlén uttalade sin uppskattning av honom. Bilden av Ekendal som konservativ och reaktionär har efter hand kommit att betonas kraftigare. Fridtjuv Berg antog, att han inte var alldeles opåverkad av reaktionen i Tyskland.⁵⁷ Femtio år senare navdade Klas Aquilוניus, att Ekendal "otvivelaktigt starkt påverkats av reaktionen på kontinenten".⁵⁸ Vad som framkommit däremellan, som berättigade att ändra omdömet från antagandet om en viss till en otvivelaktigt stark påverkan, framgår inte.

Men för Berg låg inte skillnaden mellan Rudenschöld och Ekendal i att den ene var liberal och den andre konservativ. Han var väl medveten om att Rudenschöld kunde karakteriseras som politiskt konservativ.⁵⁹ Vad Berg uppskattade hos honom var idén om en bottenkola för alla samhällsklasser. Den påbörjade biografien över Rudenschöld blev aldrig avslutad. Det har antytts att inblickarna i det rudenschöldska familjelivet bidragit därtill. Greven visade sig ha varit en tyrannisk far.⁶⁰

I verkligheten torde Berg ha stätt Ekendal politiskt närmare än han stätt Rudenschöld. Men Berg begick samma misstag som åtskilliga andra, när han antog, att Ekendals förslag innebar att denne övergivit sina ideal när de egentligen var tänkta som en verklighetsanpassning.⁶¹ Detta hade påpekats av Ekendal.⁶² Men antingen var det ingen som uppmärksammade det i stridens hetta eller också trodde man honom inte på hans ord. Det förhöll sig inte som Rudenschöld påstått, att Ekendal övergivit sina ungdomsideal.⁶³ Han hade bara skjutit deras förverkligande på framtiden. Men Bergs ambition hade aldrig varit att reda ut, hur det förhöll sig med Ekendal och hans folkskola. Bergs huvudintresse var Rudenschöld. Artiklarna om denne ingick i den politiska agitationen för liberalernas bottenkoleprogram.

2. EKENDAL OCH "DEN NYA FOLKSKOLAN" I HISTORIESKRIVNINGEN UNDER 1900-TALET

I de historiska framställningarna kring folkskolans utveckling hade Ekendal och "Den nya folkskolan" i början av 1900-talet fortfarande en plats, men med tiden alltmer undanskymd. I det historiska perspektivet var det nu möjligt att se vilka resultat, som diskussionen om folkskolan på 1850-talet hade lett fram till. En rad beslut, som berörde folkskolan hade fattats i riksdagen. Den av Rudenschöld och Ekendal rekommenderade delningen av folkskolan hade kommit till stånd. Tjänster som folkskoleinspektörer hade inrättats, antalet seminarier minskats och inträdeskraven höjts. Detssutom hade tillkommit seminarier för kvinnor. Elevernas indelning i klasser hade genomförts och lancastermetoden ersatts av lärarledd undervisning.⁶⁴

Ett annat för folkskolan viktigt beslut var 1862 års kommunalreform. Den hade inneburit, att man skilde kyrklig och borgerlig kommun åt. Visserligen förblev den kyrkliga kommunen ansvarig för folkskolan. Debatten om folkskolans eventuella emancipation från kyrkan tog ny fart. Skolans förhållande till kyrkan och religionsundervisningens konfessionella karaktär blev ett av de stora debattämnena. Men den kanske största uppmärksamheten tilldrog sig planerna på att göra folkskolan till en bottenkola för alla samhällsklasser.⁶⁵

När Svensk Läraretidning började utges 1881, kom den att konkurrera med den statsunderstödda Tidskrift för Folkundervisning. Den senare utgavs av de konservativa seminariektörerna Carl Kastman och C.L.

Anjou. ⁶⁶ Den förstnämnde var under åren 1891-1911 kansliråd vid ecklesiastikdepartementen. Tidskriften var liksom sin föregångare Tidning för folkskolan främst ett språkrör för seminarielärare och folkskoleinspektörer. För Fridtjuv Berg representerade de den skolbyråkrati, som hindrade folkskolans utveckling och måste därför bekämpas. ⁶⁷ Kastman och Anjou var också nära lierade med föreningen Svenska Folkskolans vänner. Föreningen hade tillkommit på initiativ av Norléns elev Fredrik Lundgren. Den hade till syfte att vara en motvikt mot de radikala liberala krafter, som verkade för att lösa upp banden mellan kyrkan och skolan. ⁶⁸ Till gruppen kring Tidskrift för folkundervisning hörde även Gottfrid Westling, vilken efterträdde Anjou som rektor vid folkskoleseminariet i Linköping. ⁶⁹

A. SKRIFTER OM SVENSKA FOLKUNDERVISNINGENS OCH FOLKSKOLANS HISTORIA AV GOTTFRID WESTLING 1900 OCH 1911.

Seminariektorn och teologie doktorn Gottfrid Westlings bägge arbeten "Hufvuddragen af den svenska folkundervisningens historia" från 1900 och "Svenska folkskolan efter 1842" från 1911 var skrivna på uppdrag av kanslirådet C.Kastman. ⁷⁰ Det förstnämnda arbetet sträckte sig från hednisk tid fram till författarens egen. I avsnittet, som berörde tiden efter 1842 kom Westling in på Ekendals "Den nya folkskolan" och den debatt den givit upphov till. När Ekendal "bröt stafven" över lärarutbildningen hade det eggat lärarna att angripa honom. Ekendals avsikt hade dock, enligt Westling, snarare varit att kritisera skolsystemet än lärarnas personer. Polemiken fick det goda med sig, att folkskolans brister uppmärksammades. Det blev också klargjort att de i folkskolestadgan föreskrivna världsliga ämnena alltför ofta inte blivit föremål för folkskolans undervisning. Westling konstaterade att till ungefär samma resultat hade både Rudenschöld och Siljeström kommit. På dessa avslöjanden hade regeringen 1853 medgivit, att socknarna under vissa omständigheter tilläts inrätta mindre skolor med oexaminerade lärare. ⁷¹

I Westlings andra arbete från 1911, som enbart behandlade tiden efter 1842, berördes Ekendal mer ingående. Ekendal omnämndes bland de självutnämnda folkskoleinspektörer, vilka reste runt i landet. ⁷² Han var den, som öppnade vägen för allmänhetens misstro mot den nya folkskolan. Westling omtalade också, att Ekendal tidigare arbetat för en förening mellan folkskolan och lärdomsskolan, men att han, när han erfarit folkskolans verkliga tillstånd kommit på andra tankar. ⁷³ Vad Westling här kan ha åsyftat är oklart. Ekendal tog inte ställning mot ett enhetligt skolsystem i "Den nya folkskolan".

Vidare fann Westling, att Ekendals nya insikter hade fått honom att överväga, om inte den egentliga folkskolan var onödig för de fattiga barn. Folkskolan borde kanske i själva verket endast utnyttjas av dem,

som skulle tillhöra bondeståndet. Arbetarnas barn borde inte tvingas att lära sig sådant, som de och deras föräldrar inte kunde inse värdet av. De medborgerliga kunskapernas inhämtande borde göras frivilligt. ⁷⁴

Orsakerna till folkskolans ofullständighet hade Ekendal, enligt Westling, funnit i allmogens brist på resurser och intresse. Föräldrarna underlät att skicka sina barn till skolan och upprätthöll inte heller hemundervisningen. De dåliga lönerna stötte bort de dugligare krafterna bland tänkbara blivande lärare. Det påverkade den allmänna bildningsnivån hos lärarna i negativ riktning. Genom att minska antalet seminarier skulle man kunna höja utbildningens kvalitet för de återstående. Detta var ett förslag, som realiserades vid riksdagen 1862-63, vilket Westling också påpekade. ⁷⁵

Även i det senare arbetet framhöll Westling folkskolläraernas del i den polemik, som följde på "Den nya folkskolan". Lärarnas tidskrifter hade försökt visa, att tillståndet inte var fullt så nedslående, som Ekendal beskrivit det. Framför allt förnekade de, att folkskolans dåliga resultat kunde skyllas på lärarna. Men precis som det fanns folkskollärare som erkände bristerna, fanns det också kritiker utanför denna krets. Här nämnde Westling särskilt Siljeström. ⁷⁶

I jämförelsen mellan de två skolreformatorerna Rudenschöld och Ekendal koncentrerade sig Westling framför allt på likheterna mellan dem. Båda hade utgått ifrån att folkskolestadgan i sin helhet var omöjlig att leva upp till. De ansåg bägge, att tillgången på kompetenta och lämpliga lärare var otillräcklig, att skolvägen ofta var för lång och hemundervisningen bristfällig. De var också överens om, att det inte var nödvändigt, att alla barn nådde upp till det högre kunskapsmättet, som stadgan föreskrev. Det vore fullt tillräckligt om de barn, som en dag skulle styra landet, fick del av dessa kunskaper. ⁷⁷

I en artikel i Tidskrift för Folkundervisningen från 1914 redogjorde Westling för händelserna vid den här flera gånger omnämnda riksdagen 1856-58. Vid denna riksdag väcktes en rad motioner med anknytning till Rudenschölds reformidéer. Westling framhåller, att dessa inte hade folkskolläraernas stöd och att de var mycket negativa till Rudenschöld på grund av hans kritik av dem. Vad man vid denna riksdag hade tagit fasta på var hemundervisningens nödvändiga förbättring. Westling menade, att Rudenschölds bestående insats var "att kalla småskolan till liv". Men när det gällde den för folkskolan angelägnaste frågan, nämligen angående folkskolläraernas löner, så hade Rudenschöld lidit nederlag framhåller Westling. Artikeln i Tidskrift för Folkundervisningen ger intryck av att vilja tona ned "den så högt av många uppburne greve Rudenschöld". ⁷⁸

Ett par år efter Westlings arbeten publicerades "Svenska och utländska pedagogikens historia" av Bror Rudolf Hall. Hall var vid denna tid knuten som seminarieadjunkt till seminariet i Uppsala. Han har annars mest gjort sig känd för sina pedagogik- och skolhistoriska insat-

ser. ⁷⁹ I Halls pedagogikhistoriska översikt ägnas inte Ekendal någon större uppmärksamhet men han omnämns som en av pådrivarna av reformarbetet vid sidan av Rudenschöld. De övriga, som Hall utpekade, var Per Sahlström, bröderna Rundbäck, Olof Eneroth samt P.A.Silje-ström. ⁸⁰ I andra upplagan av sitt arbete har Hall låtit Ekendals namn utgå.⁸¹ Att han fortfarande betraktade Ekendal som en person värd uppmärksamhet i sammanhanget framgår av Halls presentation av Olof Eneroth ett tiotal år senare. Hall säger där, att Ekendal, var en minst lika intressant person som Rudenschöld. ⁸²

B. "SVERIGES ALLMÄNNA FOLKSKOLLÄRARFÖRENING 1880-1930. MINNESSKRIFT" AV JÖNS FRANZÉN 1930

Till Sveriges allmänna folkskolläraryörenings femtioårsjubileum hade uppdragits åt dåvarande redaktören för Svensk Läraretidning, Jöns Franzén, att utarbeta en minnesskrift. Franzén tillhörde kretsen kring Fridtjuv Berg. Liksom denne började han som folkskollärare och hamnade senare i ecklesiastikdepartementet, dock inte som statsråd utan som skolråd. ⁸³

Minnesskriften innehöll inte bara föreningshistoria utan också en översikt av folkskolans utveckling från 1842 fram till 1930. I sin behandling av Ekendal ställde sig Franzén helt på samma ståndpunkt som Paulsson. Enligt Franzén utnyttjade folkskolans motståndare de bristfälliga omständigheter under vilka den unga inrättningen levde för att nedvärdera insatserna. Det våldsammaste anfallet hade Ekendal stått för. Hans angrepp på folkskolan såg Franzén som typiskt för tidens kritiker av folkskolan. ⁸⁴

Enligt Franzén utgjorde Ekendals resor en förberedelse till det utfall, som fullbordades i och med utgivandet av "Den nya folkskolan". I denna hade Ekendal utgått från den falska förutsättningen att folkskolan inrättats "för att åt *de förmögnare av allmogens barn* meddela ett högre kunskapsmått, detta med hänsyn till bondens egenskap att vara medlem av ett politiskt stånd". Han hade dessutom funnit, att de naturliga lärarna var de konsthildade överlägsna, liksom att folkskolan trängt undan hemläsningen samt var för kostsam. ⁸⁵

Förslagen till åtgärder i "Den nya folkskolan" bedömde Franzén som helt och hållet reaktionära. De skulle innebära seminariernas försvinnande och en folkbildning inriktad på de förmögnare bondsöner. Barnundervisningen på landsbygden skulle förläggas till hemmen och i "hjälpbehövande krymplingars och fattighjones händer". ⁸⁶

"Den nya folkskolan" ådrog sig, enligt Franzén, en obefogad uppmärksamhet. Anledningen till det var, att Ekendal spelat på strängar, som appellerat till folkskolans motståndare i synnerhet inom prästeståndet. Den obligatoriska skolans motståndare hade även framträtt i pressen. Men folkskollärarna, som väl kände den undermåliga och ut-

döende hemundervisningen, gav i sina tidskrifter uttryck för en berättigad indignation. De försvarade sig med stor skicklighet. Särskilt omnämnde Franzén Sven Rosenbergs artiklar i Svensk Folkskole-Tidning.⁸⁷

Till folkskolans vänner utanför folkskollärarnas krets räknade Franzén i synnerhet P.A.Siljeström. Utpekandet av Siljeström föll sig naturligt med tanke på, att hans folkskoleprogram i långa stycken stått som en förebild för de radikala liberalerna i föreningen. Särskilt hade han strävat efter att skilja folkskolan från kyrkan. Rudenschölds insatser uppskattade Franzén för att de bidragit till att bryta udden av motståndet mot folkskolan.⁸⁸

C. "TORSTEN RUDENSCHÖLD. DEN SVENSKA FOLKSKOLANS GRUNDLÄGGARE" AV BERNHARD SALQVIST 1938

Greve Torsten Rudenschöld har utan tvekan kommit att inta en plats som en av de dominerande personligheterna i den svenska folkskolans tidigare historia. I stället för Fridtjuv Berg blev kyrkoherden Bernhard Salqvist Rudenschölds verkliga biograf med sin "Torsten Rudenschöld. Den svenska folkskolans grundläggare" från 1938. Salqvist, uppvuxen i ett folkskollärarhem, hade under en längre tid tjänstgjort i Otterstads församling, där Rudenschöld varit verksam.⁸⁹

I ett kapitel rubricerat "Motstånd" behandlade Salqvist bl a Rudenschölds förhållande till Ekendal.⁹⁰ Denne hade liksom Rudenschöld ägnat sig åt att på nära håll studera folkskolan. De "osminkade" skildringarna i "Den nya folkskolan" hade avslöjat barnens bristfälliga kunskaper och lärarnas oduglighet. I vissa fall tyckte Salqvist, att Ekendal i sitt nit gått för långt i skärskådandet av lärarna. I stort sett har dock Ekendals bild av folkskolans tillstånd accepterats av Salqvist. Men han var också medveten om, att många folkskollärare känt sig orättvist behandlade och inte heller riktigt förstått avsikten.⁹¹

Salqvist har anslutit sig till J.J.Holmbergs bedömning, att reaktionerna mot Ekendal varit orättvisa och överdrivna. "Den nya folkskolan hade i alla fall haft det goda med sig, att en ordentlig diskussion kommit igång."⁹² Men Salqvist beklagade, att folkskollärarnas bitterhet även drabbat Rudenschöld, på den allmänt kända bekantskapen mellan de två. Ekendal hade också både offentligt och privat uttryckt sin beundran för Rudenschölds reformplaner.⁹³ Salqvist menade, att det varit resorna, som fått Ekendal på andra tankar, och att föreslå en återgång till det gamla systemet och låta den egentliga folkskolan utnyttjas av de mer välbärgades barn.⁹⁴ Även om Salqvist fann det begripligt, att Rudenschöld, förblandades med Ekendal, hade den förre "så stor kännedom om den svenska folkskolan och så klar blick för dess läge och behov, att han lätt kunde skilja mellan det värdefulla och det skeva i Ekendals framställning".⁹⁵ I Rudenschölds roteskolor lämnades inte

undervisningen åt hemmens godtycke som i Ekendals hemskolor. Rudenschöld lät sig inte påverkas av dennes nya åsikter, konstaterade Salqvist. "Och något annat var ju ej heller att vänta av en man, som klarare än de allra flesta på sin tid insåg folkskolans förnedring och sättet att bringa den till ändamålsenlighet." ⁹⁶

Liksom Fridtjuf Berg betraktades Ekendal av Salqvist som en avfallen lärjunge till Rudenschöld. ⁹⁷

D. "SVENSKA FOLKSKOLANS HISTORIA, ANDRA DELEN. DET SVENSKA FOLKUNDERVISNINGSVÄSENDET 1809-1860" AV KLAS AQUILONIUS 1942

I samband med folkskolans hundraårsjubileum utgavs en översikt av den svenska folkundervisningens historia. ⁹⁸ Det andra bandet som skildrar tiden 1809-1860 har författats av fil.lic. Klas Aquilonius. Han har liksom flertalet här omnämnda folkskolehistoriker rekryterats ur folkskollärarnas led. ⁹⁹ Uppsatsen i "Svenskt biografiskt lexikon" om Ekendal har också Aquilonius till upphovsman. Den publicerades 1949 och belyste Ekendal även ur andra aspekter än folkskolan. ¹⁰⁰ I de avseenden de bägge arbetena berört samma frågor är de till innehållet och även till ordvalet i det närmaste identiska.

I "Svenska folkskolans historia" presenteras Ekendal som en beundrare av Rudenschölds skolplaner. Ekendals insatser som tidskriftsutgivare och förespråkare av praktiska inslag i folkskolans undervisning uppmärksammas också. ¹⁰¹ Rudenschölds person och tankar har blivit föremål för en utförlig presentation. Hans skolplaner karakteriseras som en av 1850-talets stora frågor. ¹⁰² Andra engagerade i skoldebatten var bl.a. Ekendal, Siljeström och Ekström. ¹⁰³ Riktigt samma respekt och vördnad för Rudenschöld som Berg och Salqvist har Aquilonius inte visat. Han delade inte deras åsikt att Rudenschölds motståndare varit ett hinder för folkskolans utveckling. "Våra dagars skola har vuxit fram snarare trots än tack vare hans direkta verksamhet." ¹⁰⁴

Aquilonius uppfattade Ekendals "pessimistiska uppfattning" i "Den nya folkskolan", som ett resultat av resornas erfarenheter och uttryck för reaktionärt inflytande. Samtidigt har han framhållit, att grunden för Ekendals skolordning var, att denne betraktade som folkskolans främsta uppgift meddelandet av världsliga kunskaper till allmogens barn i deras egenskap av politiskt stånd. ¹⁰⁵ Man kan hos Aquilonius finna samma vacklan som hos Holmberg. ¹⁰⁶ De har inte kunnat bestämma sig för vad som var orsak och vad som var verkan i Ekendals uppfattning av folkskolan. Var synen på folkskolans målsättning ett resultat av resornas erfarenheter eller var bedömningen av folkskolan under resorna ett resultat av synen på målsättningen?

Visserligen menade, Aquilonius, framfördes åsikter i "Den nya folkskolan", som överensstämde med Rudenschölds idéer. Men i den grund-

läggande synen på folkskolans förhållande till samhället utgjorde den en motsats till Rudenschölds tankar om en gemensam bottenskola för alla samhällsklasser. Ur Ekendals skola var uteslutna alla mindre begåvade och de flesta av de fattigas barn. I den fasta skolan ansågs det yngre prästerskapet vara de lämpligaste lärarna. Seminariernas upphörande betydde för Ekendal endast, att ekonomiska resurser och arbetskraft frigjordes. Aquilonius ansåg också, att man "med rätta ondgjort" sig över Ekendals metoder.¹⁰⁷

Aquilonius konstaterade vidare, att striden kring Ekendal fortfarande (1942) pågick. Holmberg hade försäkrat, att Ekendal var en sann vän av folkbildning, men en som börjat misströsta. En annan samtida "vittnesgill" person har Aquilonius sett i Per Paulsson. Dennes åsikter kände han också igen hos Jöns Franzén. P.A.Siljeström hade menat, att huvudfelet hos Ekendal var hans pessimistiska syn på folkskolans utvecklingsmöjligheter. Fridtjuv Bergs ställningstagande bedömdes som "milt". Sin egen uppfattning har Aquilonius sammanfattat med att framhålla: "Ekendals personliga motiv voro troligen fläckfria. Men otvivelaktigt hade han i likhet med prosten Runsten i Sollefteå starkt påverkats av reaktionen på kontinenten."¹⁰⁸ Prosten Runsten av Aquilonius karakteriserad som en gengångare "i det förflutna, hade vid riksdagen 1853-54 yrkat på folkskolans avveckling. Dessutom hade Ekendal, enligt Aquilonius, förespråkat i "Den nya folkskolan".¹⁰⁹

Med anledning av artikeln om Ekendal i Svenskt biografiskt lexikon borde Aquilonius fått tillfälle att något grundligare sätta sig in i dennes idévärld. Trots detta har han inte förmått sätta Ekendals tankar om folkskolan i samband med dennes övriga tänkande. Aquilonius slutsatser om grunden för Ekendals agerande har blivit lika diffusa som andra författares.

E. "SVENSKA FOLKSKOLANS MÄRKESMÄN" UNDER RED. AV ARVID GIEROW 1942

Jubileumsåret 1942 utgavs också "Svenska folkskolans märkesmän" med Arvid Gierow som redaktör. Ekendal tillkom det inte att räknas till märkesmännen. Skriften inleds med en uppsats av professor John Landqvist. I denna behandlas Torsten Rudenschöld, P.A.Siljeström och F.F. Carlsson.¹¹⁰ Ekendal har sin naturliga plats som bakgrund till Rudenschöld.

"Den nya folkskolan" har av Landqvist karakteriserats som en föregångare till Ludvig Nordströms skildringar av "Lort-Sverige". Ekendals skrift hade klart belyst folkskolans tillstånd samtidigt som reaktionerna på den bidragit till förståelsen av den dåtida folkskolan. Skildringarna, som serverades var slående men taktlösa. Effekten blev också därefter. Skriften "väckte en storm av indignation". Landqvist har inte funnit något skäl att ifrågasätta "den fromme och redbare mannens" återgivan-

den.¹¹¹ Påståendena, att Ekendal endast återgett de negativa intrycken, har inte varit riktiga enligt Landqvist. Han menade, att Ekendal lika ofta funnit skickliga lärare bland examinerade som bland de utbildade. De senare uppvisade dock emellanåt bättre resultat. Skulden för folkskolans klena behållning hade Ekendal lagt på den oroliga miljö landcasterskolan skapat.¹¹²

Lösningen på problemet skulle Ekendal enligt Landqvist ha funnit i ett avvecklande av "den obligatoriska folkskolan", vilken borde ersättas med en delad skola. Den första elementära undervisningen hade Ekendal tänkt sig inrättad efter det gamla systemet med unga kvinnor från allmogen som lärare.¹¹³ Det senare påståendet av Landqvist måste betraktas som en ren missuppfattning. Ekendal hade i "Den nya folkskolan" påpekat, att det i Förenta staterna var vanligt med unga kvinnliga lärare. I Sverige hade inte de unga kvinnorna en sådan ställning i samhället att det gjorde det naturligt för dem att framträda som lärare. De skulle bara känna sig generade. Därför rekommenderade Ekendal äldre kvinnor i stället.¹¹⁴

Ekendals skrift utgjorde ett hot mot den obligatoriska folkskolan, då den blottlade de grundläggande svagheter. Genom att han samtidigt framhöll de oöverstigliga hindren, fick Ekendal folkskolan att te sig som en utopi. Här har Landqvist menat kom Rudenschölds stora insats in. Han lät sig inte nedslås av de yttre motigheterna utan sökte efter lösningar på problemen.¹¹⁵

F. "PEDAGOGIKENS HISTORIA III:2. UTVECKLINGEN I SVERIGE 1805-1920" AV WILHELM SJÖSTRAND 1965

I den 1965 publicerade "Pedagogikens historia" av professor Wilhelm Sjöstrand har Ekendals namn aktualiserats flera gånger, i samband med både läroverken¹¹⁶ och folkskolan. Som vanligt har Ekendal fått bilda bakgrund till Rudenschöld.

Sjöstrand har särskilt betonat det politiska motivet i Ekendals syn på folkskolan. Dagakarlens och andra fattigas barn kunde nöja sig med undervisningen i hemskolan med sk naturliga lärare. Den fasta skolans undervisning borde övertas av det yngre prästerskapet, alternativt från färre seminarier bättre utbildare lärare.¹¹⁷

Likheter har Sjöstrand "onekligen" funnit mellan Rudenschöld och Ekendal. Men han har inte heller haft svårt att upptäcka skillnader, särskilt mellan Rudenschölds roteskolor och Ekendals hemskolor. Den viktigaste skillnaden bestod, enligt Sjöstrand, i att Ekendals fasta skolor inte utgjorde någon gemensam bottenkola för alla samhällsklassers barn. Sjöstrand har också framhållit, att Rudenschöld i och med att han accepterade ambulerande skolor för den första undervisningen närmade sig Ekendals ståndpunkt.¹¹⁸

Men trots, att även Rudenschöld drabbades av folkskollärarkårens

kritik, stod hans framgång inte att hejda. De lösningar på folkskolans problem, som senare kom till stånd, var resultatet av Rudenschölds idéer och den debatt de givit upphov till.¹¹⁹ Sjöstrand har alltså kommit fram till en helt annan ståndpunkt än Aquilonius, som menat att folkskolan utvecklats trots Rudenschölds verksamhet.¹²⁰

G. "SVERIGES FÖRSTA FOLKSKOLLÄRARFÖRENING" AV GUSTAF KALEEN 1966

Det senaste försökte att belysa problemet Ekendal och "Den nya folkskolan" har fil.dr Gustaf Kaleen svarat för i sin "Sveriges första folkskolläraryörening" från 1966. Hans intresse har främst varit den av J.J. Holmberg grundade folkskolläraryöreningen i Borrbys i Blekinge. Ekendal och dennes förhållande till föreningen har behandlats i ett särskilt avsnitt kallat "Den Ekendalska tvisten". Relationerna mellan föreningens medlemmar och Ekendal synes ha varit goda och oproblematiska fram till publicerandet av "Den nya folkskolan".¹²¹

Resornas erfarenheter hade gett Ekendal anledning att konstatera stora brister hos folkskolan. Hans uppfattning om folkskolans syfte som en apologistskola för de förmögnare böndernas barn hade varken stöd i folkskolestadgan eller i den debatt, som föregick dess tillkomst.¹²² Detta Kaleens påstående måste sägas var väl kategoriskt. Gunnar Thunander t ex har i sin avhandling "Fattigskola – Medborgarskola" visat, att i folkskoledebatten redan före 1842 framfördes argument för en skola avpassad för de förmögnare böndernas barn. Man hade då i åtanke deras behov av medborgerlig bildning med avseende på både politiska och ekonomiska motiv.¹²³ Vad beträffar själva folkskolestadgan har tolkningarna av dess syn på folkskolans syfte varit skiftande. Men utan tvekan har det funnits uttolkare av den både senare och i Ekendals samtid, som delvis gett honom rätt.¹²⁴

Kaleen har beskrivit Ekendals tillvägagångssätt så, att denne samlat sin information vid korta besök vid enstaka skolor, genom några timmars studier av skoljournaler eller genom samtal med 'naturliga' skollärare – ej konstbildade dvs seminariebildade – av båda könen samt genom att förhöra eller utfråga skjutsgossar, 'hållstugugäster' etc." På grundval av detta, enligt Kaleens bedömning, ofullständiga material, hade Ekendal riktat allvarliga anmärkningar mot folkskolan och dess lärare. Han hade även låtit dessa fakta föranleda anspråk på allmängiltighet.¹²⁵ Det är förvånande, att Kaleen funnit anledning till ovanstående kommentarer. De skulle kunna förklaras med, att Kaleen inte har någon egen direkt kännedom om innehållet i "Den nya folkskolan". Redan Ekendals samtida, bortsett från folkskollärarna, ifrågasatte i regel inte de av honom redovisade uppgifterna, inte heller att de ägde en viss allmängiltighet. Det har varit omvittnat, att Ekendal var den förste, som givit sig ut på en sådan omfattande rundresa för att lära känna det

svenska folkskoleväsendet.¹²⁶ Han måste vid tidpunkten för publiceringen av "Den nya folkskolan" ha varit den i landet med störst direkt erfarenhet av den svenska folkskolan. Dessutom hade han stor kännedom om folkskolorna i Danmark, Tyskland och Schweiz. Vi ska inte heller glömma, att han var föreståndare för ett folkskollärarseminarium. Det förefaller kritiskt i överkant, att under sådana omständigheter framhålla, att materialet var ofullständigt, vilket det naturligtvis var, när det egentligen var det mest fullständiga som fanns att tillgå. Lika omotiverat synes det vara att kritisera Ekendal för att han antagit, att dessa hans rika erfarenheter ägde en viss allmängiltighet. Kaleens slutsatser kan endast vara rimliga, om det verkligen förhållit sig så som han påstått, att Ekendals slutsatser byggde på "korta besök vid enstaka skolor". Men Ekendal har i det första häftet av "Den nya folkskolan" uppgivit, att under en månads tid besöktes minst en skola om dagen ibland tre eller fyra. Andra häftet hade som underlag över hundra besökta skolor under tre hela månader.¹²⁷

3. KOMMENTAR OCH SAMMANFATTNING

I ögonfallande vid en genomläsning av de här relaterade arbetena om folkskolans historia är, att de till stor del är skrivna av personer med nära anknytning till folkskolans verksamhet. Påfallanden ofta har dessa personer stått i kontakt med varandra eller med dem, vilka behandlats. Det är därför förvånande, att senare författare inte tycks ha företagit någon egentlig bedömning av särskilt de samtida vittnenas trovärdighet enskilt eller i förhållande till varandra.

Diskussionen kring Ekendal har mycket kommit att röra sig kring frågan, om han var en vän eller en motståndare till folkskolan och folkupplysning. Även om man inte kunnat ena sig på denna punkt finns det andra där det varit lättare. Att Ekendal med "Den nya folkskolan" gav upphov till en intensiv debatt har inte ifrågasatts av någon. Omdömena om denna har däremot varierat. En del har ansett, att den var både nyttig och nödvändig. Andra har menat, att avslöjandena av folkskolans brister kom i ett för denna känsligt ögonblick och spelade konservativa krafter i händerna. Ibland tycks det också, som om man antagit, att det vore möjligt att mäta värdet av de förslag, som framlagts eller formulerats, i förhållande till hur utvecklingen sedan gestaltat sig, efter principen det sanna, det rätta och det goda består historiens prövning. Så tedde sig Ekendals förslag att förlägga religionsundervisningen till hemmen som ett misstag, medan andra förslag som att minska antalet seminarier, dela skolan och införa klassundervisning som klokt och förutseende.

I Holmbergs efterföljd har man konstaterat, att resornas erfarenheter gjort, att han förlorat hoppet om folkskolans utvecklingsmöjligheter. Men utifrån vilka utgångspunkter Ekendal bedömt folkskolans resultat, får man i regel en diffus bild av. Dels sägs, att hans besvikelse hade sin

grund i en felaktig syn på folkskolans syfte och dels i för höga förväntningar efter för kort til. Samtidigt framhålls det av en del, att han varit en anhängare av Rudenschölds idéer, vilka inte betraktas som "fel" eller för högt syftande. Man har inte heller varit enig om huruvida Eken-dals tolkning av folkskolans målsättningar var ett resultat av resornas erfarenheter eller tidigare ställningstaganden. Denna osäkerhet i bedömningen av Ekendal har antagligen berott på att man i stort sett bedömt honom endast utifrån vad man kunnat läsa i "Den nya folkskolan" och eventuellt hans tidskrift och "Resa". Det har här redan tidigare konstaterats, att Ekendal hade sin inställning klar redan omkring 1840 och att han i stort sett hållit fast vid denna.¹²⁸ Ekendal hade tänkt sig folkskolan som en politisk bildningsanstalt främst för bondeståndet. Denna skolform hade ingenting med hem- eller religionsundervisningen att göra. Hans tolkning i "Den nya folkskolan" av vilket syfte folkskolan enligt stadgan fått överensstämde med det som han själv förespråkade bortsett från inskränkningen till de förmögna av allmogens barn. Hans förslag i samma skrift var också i överensstämmelse med den tidigare ståndpunkten.

Flera författare har förutsatt, att Ekendal före publicerandet av "Den nya folkskolan" haft en uppfattning i stort sett identisk med Rudenschölds. Ekendal har enbart setts som en förespråkare av grevens idéer, utan någon självständig ståndpunkt i saken. När han senare på vissa punkter framfört en annan mening, har detta uppfattats som ett avfall. I verkligheten har det endast varit ett återgivande eller en konsekvens av tidigare ställningstaganden.¹²⁹

Paulssons påstående, att Ekendal varit ute efter att vinna befordran, har inte heller bedömts som rimligt av andra författare bortsett från J.Franzén. I stället har man här i regel lyssnat mer på Holmbergs försäkran, att Ekendal verkligen endast haft folkskolans bästa i tankarna. Men att "den fromme och redbare mannen" tiden närmast före och efter utgivandet av "Den nya folkskolan" ivrigt och flitigt sökt ett eget pastorat framgår av hans korrespondens. Att han även betraktat sin skrift som en merit i sammanhanget visade han i ett brev till S.A.Hedlund.¹³⁰ Däremot är det inte sant, vilket Paulsson också påstått, att Ekendal efter sin befordran upphörde att intressera sig för folkskolan. Eken-dals skriverier i dagspressen vittnar om hans fortsatta intresse för folkskolan och folkundervisningen.¹³¹ Tyngdpunkten i hans intresse kom dock under sista åren att förskjutas mot aktuella kyrkopolitiska frågor.¹³²

En jämförelse mellan Rudenschöld och Ekendal har varit ofrånkomlig för de flesta författarna. De, som varit positiva eller förstående till Eken-dals förslag och synsätt har haft en tendens att mer betona likheterna än skillnaderna mellan de två. Av övriga har en del visserligen menat, att det funnits stora likheter men, att det i grunden förelegat en avgörande skillnad. Eken-dals folkskola var inte som Rudenschölds av-

sedd att vara en bottenskola för alla samhällsklassers barn. Det är en riktig uppfattning av Ekendals förslag i "Den nya folkskolan". Det är däremot oriktigt om man låter det bli liktydigt med att Ekendal varit motståndare till en bottenskola. I "Den nya folkskolan" uttalade han sig positivt om Rudenschölds bottenskoleidé. I Svenska Tidningen skrev han vidare, att erfarenheterna från Danmark och Preussen visat att även om kvalitén på folkskolans undervisning förbättrades så skickade ändå inte "herreklassen" sina barn till den. "Detta hindrar dock icke att frimodigt och förtröstansfullt arbeta på det stora målet – elitskolans upphöjelse till en gemensam bottenskola för alla folkklassers barn". Till detta fogade han; "Men då förf. till "den nya Folkskolan" icke betraktat sina kära landsmän utur någon högre synpunkt än andra folk på kontinenten; så har han, då det gällde en allmän tillämpning under *nu* förhanden varande omständigheter, icke vågat utsträcka den genom folkskolans vinnandes världsliga kunskapsodlingen till andra folkklasser, än till ett *fåtal av allmogens* och de *arbetande klassernas barn*". Sitt förslag kallade Ekendal en "praktisk tillämpning".¹³³

Det har av en del författare hävdats, att Ekendals önskan varit att avveckla den 1842 införda folkskolan. Det har tolkats som liktydigt med ett avskaffande av en obligatorisk folkskola. Det obligatorium folkskolestadgan föreskrev gällde inte kravet på skolgång. Däremot förelåg en skyldighet för föräldrar att tillse att deras barn inhämtade ett visst kunskapsmått. De kunde själva ombesörja undervisningen eller låta någon annan göra det. Om så inte skedde kunde föräldrar tvingas att skicka sina barn till sockenskolan. Någon skolplikt förelåg alltså inte. Varje församling var däremot skyldig att hålla minst en s k fast skola. Församlingarna blev efter 1842 förpliktigade att tillhandahålla ett alternativ för de föräldrar, vilka själva inte ville eller kunde ha det direkta ansvaret för sina barns undervisning.¹³⁴ Denna skola var öppen för alla samhällsklassers barn. I praktiken visade det sig, att de som hade ekonomiska möjligheter föredrog privatundervisning eller t ex städernas apologistskolor. 1842 års svenska folkskola kom därför att mer likna de konservativas fattigskola än den bottenskola för medborgerlig bildning, som man särskilt från liberalt håll hade önskat och pläderat för.¹³⁵ Ekendal ville inte ta bort socknarnas skyldighet att hålla en fast folkskola och inte heller kravet på barnens inhämtande av ett bestämt minimum av kunskaper. Däremot var han motståndare till införande av skolplikt.¹³⁶

Andra har upplevt den viktigaste skillnaden mellan Rudenschöld och Ekendal som en fråga om attityder. Den senare representerade en pessimistisk inställning, som inte uppmuntrade till att ta itu med problemen. Den förre däremot lät sig inte nedslås av den dystra verkligheten utan såg optimistiskt på möjligheten att komma till rätta med folkskolans svårigheter. Men Ekendal hade inte påstått, att folkskolan aldrig skulle uppnå målet att bli en bottenskola för alla samhällsklassers barn. Däre-

mot betonade han, att inte ens det mera inskränkta mål som han själv menade måste utläsas ur folkskolestadgan, hade "blifvit upphunnet och kan aldrig upphinnas genom skolans nuvarande inrättning samt under förhåanden varande öfriga omständigheter".¹³⁷ För denna pragmatiskt politiska inställning har Ekendal fram till våra dagar anklagats för att varit pessimistisk. Mig förefaller det som om man egentligen lagt honom till last, att han inte varit en blåögd optimist, en utopist. Med tanke på hur gärna författare av folkskolans historia bedömt olika personers insatser efter hur utvecklingen sedan kommit att gestalta sig, så borde man rimligen i modern tid säga, att Ekendal fått rätt. Folkskolan som en medborgarskola för alla samhällsklassers barn var en satsning på lång sikt. Målet visade sig inte kunna uppnås förrän det svenska samhället genomgått stora politiska, sociala och ekonomiska förändringar. I verkligheten dröjde det nästan ett sekel efter det att "Den nya folkskolan" publicerats.¹³⁸

Rudenschölds vapendragare har haft som strategi att visa, att den kritik som riktades mot Ekendal till en viss del varit berättigad, men att samma kritik inte kunde anses tillämplig på greven. I jämförelsen mellan de två har det då förutsatts att Rudenschölds skolprogram varit mindre konservativt och i grunden mer demokratiskt. Ekendal däremot skulle ha varit mer eller mindre påverkad av den europeiska reaktionen efter 1848. Hans skolplaner har tolkats som ett steg tillbaka i utvecklingen.

Men man har genom dessa jämförelser mellan Rudenschölds och Ekendals folkskoleprogram inte berört den viktigaste skillnaden. Den hade att göra med deras syn på folkskolans förhållande till samhället. Rudenschöld såg skolan som ett medel att förverkliga sitt utopiska samhällsideal.¹³⁹ För Ekendal var folkskolan snarare en avspegling av den värld den verkade i. Han var inte någon anhängare av "den grundsats, efter hvilken man tror sig kunna förbättra världen genom folkskolor".¹⁴⁰ Upplysning var viktigt för folket, men man måste "paralelt dermed också söka att förbättra deras lefnads villkor och hela samhällsställning".¹⁴¹ För att åstadkomma detta krävdes, att de högre klasserna gjorde avkall på sina privilegier. Ekendal hade kommit fram till, att det var inte förnuftet, som styrde världen utan egoismen. Det enda, som kunde bryta självisheten var en levande kristendom.¹⁴²

Det är här man kan tala om Ekendals verkliga "avfall" från sin tidigare upplysningsoptimism. Hans omtalade "pessimism" gällde egentligen den mänskliga naturen. Händelserna 1848 hade visat, att när det kom till handling, hade allt tal från de privilegierade om behovet att förbättra de lägre klassernas tillstånd inte något värde. Deras engagemang sträckte sig inte längre än till vackra ord.¹⁴³ Det var denna insikt, som mot slutet av 1840-talet växt fram hos Ekendal. Endast en levande kristendom kunde förändra människorna och samhället. Det var också en av anledningarna till den bitterhet med vilken han under senare delen av 1850-

talet angrep kyrkan och prästerskapet. De hade i stället för att föra fram det kristna budskapet och försvara de svaga blivit en del av det världsliga samhället och förtrycket. ¹⁴⁴

Det är omvittnat att både liberaler och konservativa tagit starka intryck av händelserna 1848. Från konservativt håll såg man utvecklingen som en bekräftelse på sina tidigare ståndpunkters riktighet. För liberalerna innebar det ett svårt bakslag, och många av de samhällsreformer, som synts nära förestående, upplevdes nu som skjutna på framtiden. 1850-talets liberalism präglades av en tamare, mindre radikal tendens än 1830- och 1840-talens. ¹⁴⁵ Det var inte bara Ekendal, som gripits av en viss pessimism. Men attityden inom liberalernas led skulle åter komma att svänga. Efter representationsreformen samlades de radikala liberala krafterna i det nyliberala partiet. Kraven på en konfessionslös bottenkola började åter framföras. ¹⁴⁶

Dessa förändringar i attityder gjorde, att senare tiders representanter, t ex Fridtjuf Berg, kom att stå främmande för en del av den tidigare liberala skolpolitiken. Moderna skolhistoriker har ibland förvånats över ställningstaganden av vissa, som man förmodat i skolfrågor liberala personer. Så har Olof Wennås i "Striden om latinväldet" påpekat, att "den annars så bildningsdemokratiska redaktören för Handelstidningen som-maren 1862 tog avstånd ifrån bottenkoletanken är notabelt". ¹⁴⁷ Om samme redaktör S.A.Hedlund har Torsten Husén undrat, om han "måhända delvis på grund av okunnighet" hållit med de konservativa 1865 i seminariefrågan. ¹⁴⁸ Åke Isling har i "Kampen för och emot en demokratisk skola" undrat över biskop C.A.Agardhs agerande. "Den för sina radikala skolidéer kände Karlstadsbiskopen Agardh förvånade med en reservation, där han förordade *hemläsningsskolor* i stället för folkskolor av det slag som propositionen och utskottsutlåtande talade om. Nu ville han inte ha en folkskola för alla." ¹⁴⁹ Agardh företrädde här tankegångar liknande dem, som vi funnit hos Ekendal. Hemläsningen borde bevaras och folkskolan inte ersätta utan bygga på föräldraundervisningen, hellre en begränsad medborgarskola än en folkskola för alla som ersatte hemundervisningen. Att vara anhängare av liberala skolidéer i mitten av 1800-talet betydde inte, att man satte bottenkoletanken främst och var motståndare till hemundervisningen. ¹⁵⁰ Upplysningsmotivet var väsentligare än bottenkoleidén, som främst motiverats utifrån samhällets behov.

Bedömningen av Agardh och Hedlund som radikala skolpolitiker har fått kvarstå och dessa uttalanden har endst uppfattats som tillfälliga avvikelser. Jag är övertygad om att hade Ekendals tänkande varit lika välbekant som dessas, så hade slutomdömet om hans tankar sett annorlunda ut än det hittills gjort.

Kap. IX "DEN NYA FOLKSKOLAN" I LJUSET AV EKENDALS ÖVRIGA PRODUKTION

1. SAMHÄLLET OCH INDIVIDEN

A. ALLMÄNT

Debatten kring folkskolans tillkomst, utveckling och följder låter sig naturligtvis inte med tillfredsställande resultat studeras endast som ett skolpolitiskt problem. Det sätt på vilket individer och grupper närmade sig eller tog avstånd från tanken på införandet av en "folkskola", kan avslöja mycket om deras allmänpolitiska tänkesätt både kortsiktigt och mer visionärt. Detsamma gäller de meningsskiljaktigheter, som mycket snart efter 1842 kom till uttryck om folkskolans förmåga att motsvara de förhoppningar man ställt på den. Liksom tidens dagsaktuella politik speglades i skoldebatten, reflekterade den även konflikter inom kyrkan och det religiösa livet.

När Ekendal p g a sina uttalanden i "Den nya folkskolan" av andra antogs avslöja sin allmänpolitiska inställning, var detta helt naturligt. Att sedan omdömen i stridens hetta fällts utan att vara särskilt väl underbyggda eller av mindre kompetenta personer, var inte heller detta anmärkningsvärt. Det kan dock synas märkligt, att dessa omdömen fått stå kvar oemotsagda. Den här aktuella perioden i folkskolans historia har inte varit ouppmärksammasad och inte heller Ekendal har förbigåtts med tystnad. Det förefaller mig därför förvånande, att de personer, vilka måste uppfattas som hans motpart, folkskollärarna, i så stor utsträckning för eftervärlden fått färga bilden av sin kritiker.

Det har därför varit intressant att undersöka om omdömena över Ekendals politiska grundsyn, kan motiveras utifrån hans övriga litterära produktion. Med tanke på en uttalad önskan att påverka samhället, kan man förvänta sig en viss tydlighet i detta sammanhang.¹ Ekendal var inte omedveten om behovet av taktiska bedömningar eller överväganden om effekterna. I ett brev till Hedlund skrev han, "att med kristendom verkar man inte alls på hvarken styrelse eller prester", utan "det skall innehålla kulor och krut". Man måste även beakta, att han som skribent vid olika tillfällen vände sig till mycket skilda kategorier läsare. I samma brev, som det här ovan citerade framförde Ekendal också: "Tack för det du tackar mig för artikl. Jag förstår nog, att när jag skrifver något annat än sådant som (oläsligt nämn) kallar "beskedligt" och hela allmänheten "så kristligt och välmenande", så öfverraskar det Dig." Men Ekendal ansåg, att vanliga människor behövde dessa "beskedligheter" och han var tacksam för, att det fanns tidningar, som ville ta emot dem. Och fortsatte han, "jag är innerligen öfvertygad, att de hafva långt större värde (nemligen verkligt värde) i fall de ens hafva något, än dessa artiklar, som

öfverraska Eder, mina goda och trogna vänner.”²

Ekendals syn på samhället, hans religiösa föreställningar och pedagogiska idéer utgjorde en sammanhängande helhet. Därmed inte sagt att denna skulle vara utan motsägelser. Även om vissa intresseförskjutningar skedde under den här behandlade perioden, som omspanner cirka tjugo år, genomgick hans syn på samhället eller religionen och deras förhållande till varandra inte någon radikal förändring. I detta fall är det inte heller väsentligt om Ekendal lät sig påverkas av den kritik, som ”Den nya folkskolan” givit upphov till. De författare, vilket hävdats, att Ekendal genomgått en politisk attitydförändring, har nämligen menat, att detta arbete var ett resultat av denna förändring.

B. POLITISK TENDENS I ”DEN NYA FOLKSKOLAN”

Om man vill återskapa Ekendals politiska och ideologiska identitet, vad kan man tänkas få ut av att enbart hålla sig till hans uttalanden i ”Den nya folkskolan”? Själv sade han sig här endast vara en uttolkare av riksdagens beslut och dess förutsättningar. Därutöver uppgav han, att hans avsikt varit att skildra folkskolans verklighet, sådan den i praktiken kommit att se ut. Detta har han gjort genom att återge en del av de detaljerade iakttagelser, som han under resans gång nedtecknat i sin dagbok och redovisa officiella och andra insamlade uppgifter. Slutligen lade han fram ett antal förslag på hur man borde agera för att närma verklighet och målsättning till varandra. Han sade sig alltså egentligen inte framföra några egna åsikter, utan endast vilja underlätta för folkskolan, att åtminstone uppnå någon del av sitt ursprungliga syfte.³ Men naturligtvis låg det ett ställningstagande i att vilja bidra till det utpekade målets förverkligande. Hade Ekendal ogillat det, skulle han inte ha tagit detta initiativ.

Folkskolans uppgift kan enligt Ekendal inte bara ha varit att ta över kristendomsundervisningen och övningen i innan- och utanläsning. För detta ändamål fanns redan en inrättning genom 1686 års kyrkolag. Till denna verksamhet hade anslagits medel via de genom skatteavgifter avlönade prästerna. Då kostnaderna för prästernas avlönande inte minskat måste det antas, att för ”en ny kostsam inrättning måste ett nytt ändamål gifvas.”⁴ Av detta följde, att trots att folkskolestadgan på folkskolan överförde det, som förut legat på föräldrar och präster, kan det inte ha varit folkskolans viktigaste uppgift. Ekendal hävdade, att då ”måste den nya folkskolans hufvudsakligaste mening - i fall någon tänkte den klart - vara meddelande af de tillkomna, i stadgan föreskrifna allmänt bildande medborgerliga kunskapsämnena”.⁵ Därefter konstaterade Ekendal, att för fattiga och mindre begåvade barn kunde kraven enligt stadgan inskränkas till ett minimipensum, där de allmänt bildande medborgerliga ämnena, med undantag av skrivning och räkning, var utesluttade. Detta förhållande föranledde honom att fastslå: ”Den nya folkskolan blef således ämnad, att *åt de förmögnare af allmogens barn* meddela

ett kunskapsmätt, ungerfärligen motsvarande det som meddelas i våra lägre apologistskolor: en odlingsgrad åsyftades för rikets fjärde stånd hvarigenom det skulle höjas och närma sig till det tredje, samt i allmänhet komma i en mer oberoende ställning till de öfriga stånden. Det låg således en viss politisk mening ett begär efter större medborgerlighet frihet och sjelfständighet till grund för den nya folkskolestadgan.”⁶

För Ekendal var undervisningens inriktning det väsentliga. På denna punkt var han helt överens med liberalerna, att folkskolan borde vara en skola för inhämtande av allmänt medborgerliga kunskapsämnen. Detta var inte den folkskola de konservativa önskat sig. Att Ekendal sedan inskränkte elevunderlaget, diskvalificerade honom inte som liberal, utan måste betraktas som en kompromiss i den då aktuella situationen, vilket han själv också gjorde klart.⁷ I den medborgarskola Ekendal talade om spelade den sociala gemensamhetsskapande funktionen en underordnad roll. Det var ingen nationalskola i den mening civisterna talat om. Han såg på folkskolan som en politisk bildningsanstalt och bedömde individens behov av undervisning efter det utrymme för politiskt inflytande samhället medgav. Att ge dagakarlens barn en politisk bildning var inte meningsfullt då samhället inte i praktiken gav dem tillfälle att utnyttja dessa kunskaper.⁸ I stället för att låta folkskolan fungera som en nattvardsskola, borde den under rådande förhållanden bli en medborgarskola för den del av allmogen, som redan var delaktiga i det politiska livet, men saknade en mot denna position svarande bildningsgrad. För att uppnå oberoende och politisk frihet räckte det inte med religionsundervisning. Senare sade Ekendal till och med, att man kunde vara en god medborgare utan att vara kristen.⁹

Ekendals betonande av folkskolan i egenskap av medborgarskola och dess samband med den politiska representationen pekar på släktskap med liberal ideologi. Förslaget att återuppliva hemundervisningen och motståndet mot att ge de examinerade lärarna företräde framför de sk naturliga lärarna kan sägas ha varit politiskt neutrala.¹⁰ Dvs det var åsikter, som hade spridning bland både konservativa och liberaler. Man kunde därför tycka, att summan borde ha blivit, att Ekendal utifrån ”Den nya folkskolan” bedömts som stående de senare närmare. Men nu har resultatet blivit det motsatta, beroende på, att man uppfattat de politiskt neutrala inslagen som konservativa.

C. EKENDALS POLITISKA HEMVIST FÖRE ”DEN NYA FOLKSKOLAN”

Redan 1840 tog Ekendal med sina artiklar om folkupplysningen i Aftonbladet ställning för en medborgarskola. Han uttalade här också tydligt, att han ansåg, att den religiösa bildningen hörde hemmen och kyrkan till.¹¹

I ett antal artiklar i Jönköpingsbladet med anledning av den pågående

debatten kring en eventuell representationsreform framgår tydligt, att Ekendal satte folkskolans medborgarbildning i samband med frågan om politiskt inflytande. Det var inte fattigdom eller rikedom som skiljde arbetarna från de högre klasserna, utan olikhet i uppfostran och bildning.¹² Och det var inte frågan om den kristliga bildningen utan den världsliga. Men eftersom den nu (1848) nått de lägre klasserna, fanns inte längre något skäl att hålla arbetarna utanför representationen.¹³ "I samma stund kroppsarbetaren vunne själsodling, vore äfven hans rätt till del i representationen medgifven och obestriddig", slog Ekendal fast.¹⁴ Om hans politiska hemvist under större delen av 1840-talet kan det inte råda någon tvekan. Han intog en klart liberal attityd till två centrala politiska frågor. Hans inställning kan inte endast sägas vara liberal utan radikalt liberal. Vad Ekendal pläderade för var en världslig medborgarutbildning tillgänglig för alla, i syfte att göra dem till människor i politisk mening dvs ge folket tillfälle att utveckla och använda sin fria vilja och sitt förnuft. Det var enligt Ekendal folkupplysningens mål. Av en sådan upplysning hade bara den något att frukta, som genom förtryck och på andra orättfärdiga sätt hållit folket borta från makten och inflytandet.¹⁵

Ekendals politiska radikalitet framträder klart, om man studerar hans inlägg i representationsdebatten i Jönköpingsbladet i slutet av 1847 och början av 1848. Han ställde sig på den radikalare falangens sida, som hävdade den s k personlighetsprincipen utan några ekonomiska inskränkningar. Var och en som ville kalla sig kristen liksom det samhälle, som ville stå på kristen grund måste erkänna denna princip.¹⁶ "Menniskan, en person i sig, med värde, anspråk och rättigheter, blott och bart såsom sådan, utan alla bihang och yttre företräden blef först känd genom kristendomen."¹⁷ Eftersom samhället borde sträva efter att förverkliga Guds rike på jorden gällde personlighetsprincipen även där.¹⁸ Det enda som hindrade erkännandet av detta förhållande var de privilegierades ovilja att tillämpa kristendomen även på samhällsinstitutionerna.¹⁹ För detta fordrades "sann kärlek (ingen eftergift), *klar* rättvisa (ingen barmhärtighet)".²⁰

Men det var inte bara egoism och brist på kristligt sinnelag, som stod i vägen för en representationsreform, utan också ren dumhet. "Ty i den delen har samhället aldrig gifvit sig ut för att vara kristligt, så vida att det skulle erkänna allas lika rätt blott som personer betraktade." Nej, konstaterade Ekendal, samhället intresserade sig endast för bihangen till personerna antingen i form av bildning eller förmögenhet. Men även utifrån denna utgångspunkt borde man inse, att det enda rimliga vore att "äfven tillerkänna denna rätt åt sjelfva grundfaktorn till såväl penningar som kunskaper, nemligen det *blotta arbetet*." Utifrån rena förnuftsprinciper måste man erkänna, att arbete var kapital.²²

Många av de sociala problem samhället brottades med, tillskrev Ekendal det faktum, att arbetaren saknade representationsrätt. Det betydde,

att han var utesluten ur samhällets gemenskap och endast utnyttjades som arbetsmaskin.²³ Man tog inte bort arbetarens känsla av utstötthet och avsaknad av mänskligt värde med några yttre välgärningar. Endast genom att låta honom ta del i arbetet för de gemensamma samhällsliga målen, kunde han införlivas med samhällskroppen.²⁴ Till dem, som ansåg, att utvecklingen måste få ta tid och förändringar göras steg för steg, framhöll Ekendal: "Så säger man likväl icke om individen. Utan han skall flux pånyttfödas och inte långsamt, utan, om möjlig är, på en gång bortlägga alla onda vanor." Men bibelordet, "Det gamla är förgånget, se allt har blifvit nytt", gällde såväl individer som samhällen.²⁵

Ekendal argumenterade sällan endast utifrån kristendomens ståndpunkt. Hans synpunkter kombinerades nästan alltid liksom här med en rad andra typer av argument. Det var ett uttryck för hans förmedlingsteologiska inställning, att det inte förelåg någon egentlig konflikt mellan tro och vetande. Kristendomen representerade alltid förnuftet, moralen och det naturenliga.²⁶

Ett erkännande av personlighetsprincipen innebar för Ekendal ett steg mot en klass- och ståndsutjämning. Avvecklandet av stånden var i och för sig ingen garanti för ett kristet samhälle. Men den dag kristendomen lades till grund för samhället, skulle stånden försvinna av sig själva.²⁷ Till dem, som fann utjämningen av skillnaderna mellan människor onaturligt ställde Ekendal frågan: "Hvad rätt har 1/100 av landets invånare att vara mindre fattig än de återstående 99/100?"²⁸

Ungefär samtidigt med inläggen i Jönköpingsbladet innehöll Dagligt Allehanda ett par artiklar av Ekendal. I dessa framfördes åsikten, att det inte fanns någon anledning att ha vare sig präste- och eller adelsstånd. De fyllde ingen funktion och hade lagt sig mellan folket och konungen.²⁹ De högre ståndens genom historien dokumenterade förtryck av folket hade endast varit till skada för nationen.³⁰ Ekendal synes här inspirerad av Geijers svar på angreppet från Fryxell i striden om det s.k. aristokratfördömandet.³¹ Artiklarna kan också ses som ett uttryck för rådande stämningar bland tidens liberaler. Oscar I hade i arbetet med representationsreformen inte visat sig vara den rätttänkande liberal man förväntat sig. Denna "förändrade" inställning hos kungen skyllde man på dåligt inflytande från hovet närstående konservativa krafter.³²

I Aftonbladet granskade Ekendal 1846 prästeståndets berättigande. Han pekade på, att det gällde alla religioners prästerskap, att när de blivit en politisk maktfaktor, sammanföll detta ofta med ett avfall från den ursprungliga ide'en. Eftersom kyrkan och samhället egentligen byggde på samma grund, var det inte i princip felaktigt, att prästerna deltog i de politiska besluten. Men om man såg på hur prästeståndet fungerat i praktiken, fann man, att det främst värvat om sina ståndsprivilegier och inte varit en företrädare för kyrkans intressen. Det hade

inte mer än andra stånd tillvaratagit de svagas och fattigas intressen. Endast om prästerna i riksdagen utifrån bibeln sökte påverka stiftandet av lagar och skipandet av rätt vore deras närvaro berättigad. "Glömmon aldrig," sade Ekendal, "att massan af människoslägtet är fattigt, från denna massa utgå brotten, befolkas fängelserna, uppväxa proletärerna. Styr och ordna med Sokrates' och Platos vishet på samhällets höjder: skärp straffen med Dracos, med Lycurgi stränghet: der uppväxer ändå i dalarna, i hålorna, i eländets boningar en makt i staten, en afföda, hvilken ingen vishet styr, inga lagar kufva, äfven om de vore skrifna med blod."³³

En av anledningarna till att prästeståndet inte fyllt sin uppgift var att inte de rätta prästerna satt i riksdagen. Detta i sin tur var en följd av att lärdomen blivit den viktigaste befordringsgrunden inom kyrkan³⁴ och "det ligger i lärdomens natur att vara aristokratisk, att skilja sig från massan och med en viss ovilja och förnämhet betrakta mängden". De präster, vilka verkligen kände folkets villkor och levde i nära kontakt med det, saknade den akademiska lärdomen och därmed möjlighet till befordran och plats i riksdagen. Dessa reflektioner från Ekendals sida kommenterades i en not av Aftonbladets redaktion. Där framhölls, att de präster Ekendal menade vore lämpliga ledamöter i riksdagen med all sannolikhet skulle bli valda, även om det inte fanns något prästestånd.³⁵

Dagligt Allehanda innehöll också i början av 1848 en uppsats av Ekendal kallad "Folkuppfostran". I långa stycken var den en sammanfattning av de 1840 i Aftonbladet formulerade tankarna. Det räckte inte med att folket lärde sig kristendom, räkna och skriva. Han redogjorde även för en del uppfattningar om folkskolan som kommit till uttryck efter dess inrättande. Det hade hävdats, att i praktiken endast den förmögnare delen av allmogen, som kommit i åtnjutande av folkskolans undervisning. På sikt var detta ämnat att skapa nya spänningar i samhället. Följden kunde bli en definitiv uppdelning av hela den svenska befolkningen i herrar och slavar. I förlängningen riskerade man en social revolution. Ekendals svar på dessa invändningar mot den nya folkundervisningen var, att "*de nya herrarne*, i fall man så kalla de i skolorna bildade förmögnare bönderna" inte nödvändigtvis måste bli de gamla lika. Hade väl bildningsmonopolet brutits, försvann också känslan av att vara något särskilt. "Alla herrarnes skrik mot den nya folkupplysningen bevisar intet annat, än att de underkänna eller missbrukat sin egen och frukta, att allmogen skall begagna vedergällningsrätten." Men eftersom kristendomen var det bästa medlet mot maktmissbruk, och det i folkskolan lades särskilt vikt vid den, fanns ingen anledning till större oro nu än tidigare. Avslutningsvis sade Ekendal, att folkskolestadgan "är intet annat, än en *tillämpning* af den välsinnade, kristliga ordståt som i decenier flödat öfver både de konservativas och de liberalas läppar".³⁶

Det intressantaste med denna uppsats om folkuppfostran från 1848

är, att Ekendal i den tycks ha accepterat förhållandet, att det främst var den förmögnare allmogens barn, som kommit i åtnjutande av den nya folkundervisningen. Han förutsatte dessutom, att det var en allmänt medborgerlig bildning som meddelades.³⁷ Trots detta sade han, att folkskolans viktigaste ämne var kristendomen.³⁸ Här föreligger en skillnad i förhållande till 1840 års artiklar i Aftonbladet och "Den nya folkskolan" senare, där religionsundervisningen framhölls som en hemmens uppgift. I Dagligt Allehanda omnämndes dock saken mer som ett konstaterande av hur det i praktiken förhöll sig än hur det borde vara. Man kan i alla fall slå fast, att Ekendal synes ha accepterat folkskolan som en medborgarskola för den förmögnare allmogens barn, samtidigt som han i representationsfrågan ställt sig på den radikalare liberala falangens sida.

När Ekendal i "Den nya folkskolan" kunde tänka sig en sådan folkskola, betraktades detta av flera samtida bedömare som tecken på en förändrad attityd hos honom. Senare författare har menat, att synsättet rörde en påverkan av den europeiska reaktionen som följde på oroligheterna 1848.³⁹ Det är en förklaring, som inte är användbar, när samma tankegångar formulerats i januari 1848. Det förefaller inte heller rimligt att anta, att Ekendals syn på folkskolan 1851 kan hänföras till en allmän konservativ inställning, när samma uppfattning 1848 var möjlig att kombinera med en radikal liberal inställning i representationsdebatten.

Man kan alltså konstatera, att Ekendals beredskap att acceptera den svenska folkskolan som främst en medborgarskola för den förmögnare allmogens barn, inte innebar några omvärderingar. Vidare kan det fastslås att hans inställning varken hade sin grund i en förändrad politisk attityd i konservativ riktning eller i konservativt tänkande överhuvudtaget, utan snarare motiverades utifrån en liberal ståndpunkt. Ekendals tolkning av folkskolans syfte och förslag till förändringar i "Den nya folkskolan" var inte resultatet av nya värderingar han fått på grund av resorna 1851 - 52. *Före* resorna uppfattade Ekendal folkskolan som en medborgarskola, vilken i praktiken inskränkt sig till att omfatta de förmögnare böndernas barn, ett förhållande han varit beredd att acceptera. *Efter* resorna menade han sig kunna konstatera, att folkskolan inte var någon medborgarskola alls, inte ens för de förmögnare av allmogens barn.

D.EKENDAL OCH D.E.RUGAARD

I "Den nya folkskolan" sade Ekendal, att stadgan medgav och att han själv fann det rimligt, att den medborgerliga undervisningen var frivillig.⁴⁰ Hans förslag till folkskolans ordnande utgick också från den förutsättningen. I återgivandet i "Resa" av intrycken från det danska folkskoleväsendet framgick det, att han uppfattade, att själva det danska skoltvånget i sig hade negativa effekter på hela folkskoleinstitutio-

nen. Skolgången upplevdes på samma sätt som värnplikten.⁴¹ Kampen mot skoltvånget har ibland ansetts inspirerat av konservativa krafter. Pedagogiska och religiösa motiv i Grundtvigs anda brukar också framhållas.⁴² Men opinionen mot skoltvånget var även ett utslag av den allmänna strävan efter större medborgerlig frihet, som Danmark upplevde från 1840-talet. Bristen på valfrihet uppfattades som oförenlig med den nya fria konstitutionen och en kvarleva från enväldet.⁴³

Den danske Skolmannen och tidsskriftsutgivaren D.E.Rugaard var motståndare till skoltvånget. Han gjorde sig senare känd som en av folketingets radikalaste och mest kompromisslösa politiker. Hans vassa tunga och skarpa penna skaffade honom många fiender. 1854 dömdes han till tre månaders fängelse för smädelse av kronprinsen. Vid sitt besök i Danmark 1849 kom Ekendal i kontakt med Rugaard. Denne publicerade senare i sin tidskrift *Den nordiske Folkeskole* svensken rapporter från det danska skolväsendet.⁴⁴ Både Rugaard och Bondevännerna, det parti han närmast anslöt sig till, omnämndes i positiva ordalag i första häftet av "Resa".⁴⁵ Det finns också flera tecken på att Rugaard till en del färgat Ekendals upplevelse av Danmark och dansk politik. Rugaard bekämpade både nationalliberalerna och grundtvigianismen.⁴⁶ Även Ekendal uttryckte skepsis till Grundtvigs idéer. Om honom sade Ekendal, att han har "2 universalläkemedel för allt möjligt samhällsöndt, det ena heter *kristendom* och det andra *nationalitet*". Hjälpte inte det ena fick man ta till det andra.⁴⁷ Att "proklamera kristendomen såsom det bästa medlet mot allt samhällsöndt" var Ekendal inte någon anhängare av.⁴⁸ Överdriven nationalism betraktade han som skadlig.⁴⁹

Rugaards motiv för att vilja avskaffa skoltvånget kan inte antas ha hämtats från en konservativ grundsyn och inte heller från grundtvigianismen. De var i stället ett uttryck för en kamp för en större medborgerlig frihet även för allmogen. De båda skolmännen föreföll också ha haft likartad syn på folkundervisningens förhållande till de sociala problemen. Dem löste man inte genom upplysning utan endast genom att återge arbeterna deras människovärde, befria dem från fattigdomens förtryck och inlemma dem som fullvärdiga medborgerare i samhället.⁵⁰ Kanske har Rugaard även här varit den som påverkat Ekendal.

Synen på användandet av tvång i skolgången är faktiskt en av de få punkter där man kan beslå Ekendal med att ha ändrat ståndpunkt. I Aftonbladet 1840 hade han ansett det försvarligt att tillgripa ett visst tvång, då förtrycket gått så långt, att folket inte förmådde inse sina verkliga behov.⁵¹ I "Den nya folkskolan" såg han annorlunda på saken. Inte heller denna nya uppfattning kan utan vidare sägas tala för ett reaktionärt eller konservativt inflytande. Troligare förefaller, att Ekendals påverkats av Rugaard om vilken man åtminstone kan säga, att han inte var reaktionär eller konservativ.

E. EKENDAL EN LIBERAL?

I synen på folkskolan och representationen framgår av vad som här redovisats, att Ekendal i dessa frågor intagit en klart liberal hållning. Särskilt när det gäller synen på folkskolan är det uppenbart att han inte på några väsentliga punkter ändrat uppfattning. Det finns därför ingen anledning att anta, att hans uppfattning i "Den nya folkskolan" var ett utslag av konservatism, när den tidigare motiverats utifrån liberala idéer. Läger man därtill hans inställning till den lärda skolan, kyrkan och religionsfriheten kan man inte dra andra slutsatser än att Ekendal särskilt före men även efter publicerandet av "Den nya folkskolan" måste karakteriseras som liberal.⁵²

Finns det något i Ekendals politiska åskådning som pekade i en annan riktning? Den av liberaler inspirerade skandinavismen hade inte i honom någon anhängare, åtminstone inte i slutet av 1840-talet. Men även liberalerna var vid denna tid splittrade och alla var inte benägna att ingripa på danskarnas sida mot tyskarna i konflikten om hertigdömena.^{52a} Ekendal anade bakom den svenska politiken "dynastiska intressen". I konflikten tog han inte odelat parti för danskarna. Han var överhuvudtaget motståndare till överdriven nationalism, vilket han jämförde med ett slags skråanda. Krig var både oförnuftigt och okristligt. Tvister mellan nationer borde slitas av en fredsdömstol. Det fysiska våldet stred mot mänsklighetens idé. Det var inte uttryck för någon kristendom, när danskar och tyskar "under åberopande af samma Gud och samma evangelium mördade varandra". Ekendal lutade åt en rent pacifistisk inställning. Krigets okristlighet bevisades "bäst af de mest kristna sekter, hvilka, sedan de upphäft statskristendomen eller rikskyrkan, endast öfverlämnande sig åt kristendomens anda, ej blott afsky utan äfven vägra att ingå i krigstjänst". Detsamma gällde de första kristna, som hellre lät döda sig än de själva tog till svärdet.⁵³

Samma avsky för kriget avslöjade Ekendal i "Resa". En färd över Lützens slagfält föranledde följande reflektioner: "Om det någonstades skulle gifvas anledningar att spöka, så vore det väl här, hvarest så många tusende blodiga gestalter kunde uppstiga ur jorden och ropa om hämd, några tusende öfver våld mot samveten, andra tusende öfver våld mot rättmätig politisk frihet och åter andra, men ännu flera tusende öfver furstars och regenters hårdhet att för tillfredsställande af sin ärelystnad icke skona människors lif."⁵⁴ Att inspireras till sådana tankar vid den plats där den svenske hjältekonungen och den rätta trons försvarare stupat, var naturligtvis inte uttryck för någon entusiastisk patriotism. Det är också svårt att föreställa sig, att reflektioner av denna art i kombination med en pacifistisk tendens härrörde från en vid denna tid politiskt konservativ person. Det, som mest skulle tala mot Ekendal som liberal, var hans syn på näringslivet. Han trodde inte på de fria krafternas spel. Arbetsdelning uppfattade han inte heller som något positivt utan skadligt för folkets mentala hälsa.⁵⁵

Berit Borell säger i sin avhandling "De svenska liberalerna och representationsfrågan på 1840-talet" följande: "För att kunna betecknas som liberal efter 1840-talets sätt att se bör en person vara anhängare av den ekonomiska liberalismen, av en representationsreform med samfälliga val och av en strafflagsreform samt bekänna sig till parlamentarismen och försvara tryckfriheten. Undantag från denna regel finnas naturligtvis, men i varje fall kan ingen föras till liberalerna endast därför att han hyllar den ekonomiska liberalismen."⁵⁶ Menar Borell, att för att kallas liberal, var det en nödvändig, men inte tillräcklig betingelse att vara anhängare av den ekonomiska liberalismen? I så fall kunde Ekendal inte falla under detta begrepp. Men hon synes snarare anse, att något eller några av dessa kännemärken kan saknas. Han var för en representationsreform med samfälliga val, och försvarade tryckfriheten.⁵⁷ Om hans åsikter om parlamentarismen kan man endast göra gissningar. I varje fall tycks han ha velat stärka riksdagens makt.⁵⁸ Detta var också enligt Borell liberalernas taktik, när de 1840 misslyckats med att skapa en liberal ministär.⁵⁹ Han var också motståndare till dödstraffet.⁶⁰ Ekendal motsvarade med andra ord Borells kriterier på en liberal i alla avseende utom ett, det ekonomiska.

Med hänvisning till vad här ovan blivit anfört måste det anses orimligt att bedöma Ekendals inställning i "Den nya folkskolan" som grundad i en konservativ ideologi. Var han då politiskt liberal? Om valet stod mellan att kalla honom liberal eller konservativ, måste alternativet bli det förra. Men man karakteriserar Ekendal bättre genom att jämföra honom med en samtida personlighet som Georg Swederus. Han kombinerade sin liberalism med utopisk socialism och kristendom. Ekendals inställning till politiken kan karaktäriseras som en pragmatisk matisk idealism.

2. MÄNNISKAN, BILDNINGEN OCH KUNSKAPEN

A. ALLMÄNT

Ekendal ville vara en folkets uppfostrare och samhällets reformator. Uppgiften att tjäna det allmänna och till de lägre klassernas sprida upplysningens ljus, såg han som tidens viktigaste. I ett brev till studiekamraten, sedermera överbibliotekarien vid universitetsbiblioteket i Lund, Gustaf Andersson föreslog Ekendal, att de båda skulle bilda ett sällskap för folkupplysningens utbredande. Det borde även verka för en förbättring av villkoren för de sämst ställda i samhället i politiskt, ekonomiskt och industriellt hänseende. Att förslaget inte var avsett att uppfattas helt seriöst, kunde man förstå av det tilltänkta namnet, "De förskräcklige illuminaterna i Norden" eller "Nya Swerge".¹ Men det finns inte anledning att ifrågasätta den ideologiska och politiska övertygelsen bakom förslagets studentikosa jargong. Här talar hela Ekendals senare författarskap sitt tydliga språk.

Från att till att börja med ha gett upplysningen högsta prioritet i samhällsarbetet skedde en förskjutning i Ekendals synsätt. I slutet av 1840-talet hade de ekonomiska och sociala problemen trätt i förgrunden. Ekendal höll inte längre med dem, som trodde att upplysning och folkskolor kunde lösa världens problem. Hur väl folkskolan lyckades var helt och hållet en produkt av de yttre förhållanden under vilka den verkade.² Men i början av 1840-talet hade spridandet av upplysning för Ekendal en nästan religiös karaktär, liksom han senare uppfattade representationsfrågans lösning som en fråga om att vara kristen eller inte. Kunskapens ljus hade ett gudomlig ursprung. "Ljuset är ett gemensamt godt, upplåtet för alla jordens barn af deras fader i himmelen. Och ingen menniska bör vara så förmäten, att hon vågar röra det minsta finger. Ty ehvad det är ljus, som vägleder på jorden, eller ljus som leder till himmelen, så är det ändå ljus af samma källa och till sin innersta grund (fastän det icke allmänt begrips) af samma beskaffenhet."³ Eftersom all kunskap, religiös som världslig, hade samma ursprung fanns heller inte någon motsättning inom den. Alla ämnen kunde användas som medel, "till sann bildning, om de åskådas och framställas i kristendomens ljus".⁴ Sin kristna världsuppfattning hade Ekendal som grund för sin syn på bildningen och undervisningen såväl som för samhället i stort.

Ekendal var som pedagogisk tänkare varken originell eller nydanande. Han tilltrorde inte heller teorier förmåga att ge lärarna det stöd, de var i behov av i sin praktiska yrkesutövning. Viktigare var att studera verkligheten och låta den korrigera teorierna. Insikter i lämpligaste pedagogiska metod vanns genom erfarenhet.⁵ Därför ansåg Ekendal, att de svenska folkskollärarna väl hävdade sig i undervisningsskicklighet mot de tyska, trots de senares överlägsna teoretiska utbildning.⁶ Pedagogerna, som vacklade mellan sina teorier liknade han vid fulla bönder, antingen på den ena eller den andra sidan av vägen, oförmögna att hålla sig på mitten.⁷

Av större betydelse än alla pedagogiska teorier och metoder var lärarens personlighet och den anda, som präglade skolan och samhället. Detta spelade större roll än "de snillrikaste metoder", t o m mer än "det välsignade stryket". Överförandet av bildning var en dynamisk process och skedde på andlig väg.⁸ Metoderna var utbytbara och kunde aldrig ersätta lärarens personlighet eller andan i undervisningen. "Då läraren undervisar i en klass, kan han använda hvilken andebildande metod, som bäst kommer öfverens med hans och läroämnets egna beskaffenhet."⁹

Även om Ekendal inte var beredd att utnämna någon metod som överlägsen andra, fanns det en han helt utdömde. Den lärare, som inte klarade sin uppgift som undervisare och uppfostrare utan att behöva tillgripa stryk eller annan form av yttre våld, var en olämplig lärare. Våld var i skolan såväl som i samhället ett tecken på de styrandes inre

svaghet. Han sade sig vilja hävda denna ståndpunkt även med risk för att bli beskyldd för "filantropinism", dvs falsk och oren människokärlek till skillnad från filantropism, som var dess motsats.¹⁰ Att Ekendal också i praktiken med framgång undvek sådana metoder, kan man förstå av en artikel i Nerikes Allehanda, med anledning av hans utnämning till kollega vid lärdomsskolan i Örebro. I tidningen kunde läsas: "För alla dem som lärt känna och värdera hr E:s skicklighet såsom lärare, samt hans milda, men dock allvarliga, sätt att behandla ungdom, är hoppet att åter få honom hit serdeles glädjande".¹¹

Meningen är nu inte, att i detta avsnitt försöka visa på mer eller mindre inflytande från den ena eller andra pedagogiska tänkare. De flesta av tankarna Ekendal gav uttryck för inom detta område kan betraktas som allmängods och härrörde från i tiden ständigt återopade auktoriteter. Huvudsyftet är här i stället att visa på sambandet mellan hans pedagogiska tänkande och synen på samhället och religionen.

B. DEN MÄNSKLIGA NATUREN OCH BILDNINGENS MÅL

Utifrån sin kristna ståndpunkt kunde Ekendal inte till fullo acceptera psykologiska eller pedagogiska teorier, som byggde på förutsättningen, att människan av naturen var god. För honom hade närvaron av en sann kristen anda i undervisningen stor inverkan på det praktiska resultatet, utan att ha något direkt samband med den pedagogiska teorin. Det var också naturligt med tanke på hans uppfattning, att religionen hade sin grund i känslan, inte förnuftet. Det kalla förnuftet måste värmas av en kristen anda.¹²

Människan skilda sig från djuren genom att hon ägde förnuft och fri vilja. "I alla möjliga ställningar och förhållanden, politiska, ekonomiska, religiösa m fl bör människan framträda med detta sitt huvudkännemärke", sade Ekendal i Aftonbladet 1840. Samhället var det enda "fältet der människan i synnerhet har tillfälle att utveckla dessa gudomliga förmögenheter". Folkupplysningens uppgift var att göra medborgarne till "*menniskor, i politiskt hänseende*, det är till sådana, hvilka äfven i samhällsfrågor få och kunna bruka sitt förnuft och sin fria vilja". Det var folkskolans uppgift att sprida politisk upplysning i denna mening.¹³

Ett år senare sade Ekendal, att skolan - han avsåg då även folkskolan - var en anstalt för utbildning av människans andliga natur, dvs förnuft och fri vilja. Det gällde de allmänna skolorna, som bildade människor till människor, till skillnad från de yrkesinriktade.¹⁴ Så långt tycks målet ha varit detsamma som i Aftonbladet och resultatet, att vara människa i politisk mening, var att vara människa överhuvud.¹⁵ Men Ekendal hade även andra sätt att formulera skolans målsättning. Den var inte bara en undervisningsanstalt utan också en institution för uppfostran "*sinnets förädling och förbättring*". Alla skolans ämnen och alla kunskapers inhämtande var endast medel i förhållande till detta mål. "Skolan är utgången ur Religionens hand och grundar sig på den åsigt och er-

farenhet af människan (Anthropolgi), som Guds uppenbarade Ord innehåller och lärer, att nämligen människan är en storhet af gudomligt ursprung, hvilken, genom födelsen makulerad, under sin utveckling i tiden måste renas och pånyttfödas." Det var på denna grund alla skolor borde bygga från den lägsta till den högsta. ¹⁶

Vi ser här hur den religiösa och den världsliga bildningen i det närmaste sammanföll hos Ekendal. Man kan med samma rätt hävda, att skolans övergripande målsättning var religiös som att den var politisk. I själva verket framstod de identiska som mål betraktade. Under vissa omständigheter måste det inneburi en motsägelse i förhållande till argumentationen för "den nya folkskolan" i Aftonbladet. Där sades, att spridandet av det himmelska ljuset tillkom folkskolan i den gamla meningen dvs hemmen och kyrkan, medan den nya folkskolan endast avsåg den politiska bildningen. ¹⁷ Att vara eller bli människa var för Ekendal att utveckla det typiskt mänskliga, förnuft och fri vilja. Det var något som fanns som en möjlighet hos varje individ. Men realisandet av denna möjlighet var varken automatiskt eller självklart. ¹⁸ Nu sade Ekendal visserligen i Aftonbladet, att människan huvudkännetecken även borde framträda på religionens område. Men längre fram tycktes han ta tillbaka detta genom att framhålla: Religionens fält hetes väl och vara upplåtet åt dem, men detta är, efter det i allmänhet rages, intet tålt för *förnuft* och *frihet* att öfva sig på." ¹⁹ Det senare uttalandet av Ekendal synes mera överensstämma med hans uppfattning om religionen som grundad i känslan.

Ekendal anslöt sig till traditionell förmögenhetspsykologi, vilken antog att människan vara bärare av ett antal mer eller mindre avgränsade förmågor. ²⁰ I förordet till sin översättning av C.H.Zellers "Läran om själen grundad på den heliga skrift och erfarenheten" motiverade Ekendal översättningen med att det dittills på svenska endast funnits psykologiska handböcker grundade på olika filosofiska läror. Han omnämnde ett par med hegeliansk utgångspunkt och några andra. ²¹ Zeller, som ibland kallats en kristen Pestalozzi utgick liksom denne från en förmögenhetspsykologi. I vilka avseenden Ekendal anslöt sig till Zellers teorier framgår inte. Förordet till sin översättning avslutade han med att säga om skriften, att vad som var "grundadt i den *uppenbarade sanningen*, det måste bestå och utöfva kraft på alla sanningsälskande och sanningssökande själar: hvad som åter ej har sin grund deruti, det må gerna förgå och lemna plats för något bättre". ²²

Ekendal talade om den högre och den lägre begärelseförmågan, om fattnings- och kunskapsförmågan, alternativt de andliga förmögenheterna tanke-, känslor- och begärförmåga. ²³ Skolans uppgift var att utveckla dessa förmågor. Om den allmänna skolan endast hade detta i sikte, vore de yrkesinriktade visserligen nyttiga inrättningar, men icke nödvändiga, "ty människans andliga natur, rätt utvecklad och förädlad i sin helhet, är af den beskaffenhet, att den icke lemnar människan hjälplös

i något lefnadsläge, hon må, efter den genomgånga Skolkursen, gripa till boken, pennan eller plogen.”²⁴ Med ett sådant bildningsgrepp blev det meningslöst att tala om hel- eller halvbildning. All bildning var ofullständig. Han liknade bildningen vid ljuset. Det kunde upplysa mer eller mindre, men lite ljus var bättre än inget alls.²⁵ Med användandet av samma symbolik, bildningen som ljus, kom Ekendal senare i livet, till en annan slutsats. ”Gif folket först arbetsförtjenst och bröd, och fordra sedan, att de skola upplysas. Ty om det också hade ljus, hvartill tjenar det i en tom stuga.”²⁶

C. ”BREF IFRÅN FERDINAND TILL FREDRIKA OM UNDERVISNING OCH UPPFOSTRAN”

”Bref ifrån Ferdinand till Fredrika om undervisning och uppfostran” utkom i bokform 1841. Dessförinnan hade breven publicerats i Strängnästidningen Samlaren samma år.²⁷ Uppslaget till breven hade Ekendal fått från en recension av sin bok om Tholucks predikosätt i Skånska Correspondenten.²⁸ Anmälan var utformad som ett brev från Fredrika till väninnan Fransiska. Fredrika rekommenderade skriften som en lämplig julklapp till en ung präst. Ekendal lät Ferdinand, en av de två samtalande i Tholucks predikosätt, svara på brevet.²⁹ Han spann sedan vidare på den fingerande brevväxlingen i Samlaren.

”Bref” var den enda skrift Ekendal odelat ägnade skolpedagogiska problem. Trots det innehöll den inte någon sammanhängande framställning av hans pedagogiska ide’er. Breven kan betraktas som en rad av varandra delvis oberoende inlägg i den då aktuella pedagogiska debatten. Särskilt har han intresserat sig för den lärda skolans problem. I långa stycken återkom tankegångar några år senare i Ekendals särskilda yttrande över 1843 års skolrevision.³⁰ Mest har skriften blivit uppmärksammas för det avsnitt, som kallats ”Om system i skolan”. Professor W.Sjöstrand har framhållit, att det var formulerat i Agardhs anda och påminde om Comenius skolsystem.³¹ Vad Ekendal hade i tankarna var ett slags enhetsskola. B.Rud. Hall har också omnämnt honom som ett exempel på en tidig företrädare för enhetsskoletankarna.³²

Ekendals ideal i ”Bref” var ett sammanhängande skolväsende, där all undervisning byggde på en gemensam grund. I princip syftade all skoluppfostran till samma mål, nämligen att utveckla människans andliga förmågheter eller som Ekendal lät Ferdinand formulera sig: ”Ty, B.Fredrika, redan ifrån början är nödigt att fastställa slutmålet med all undervisning och Skoluppfostran, nämligen *sinnets förädling och förbättring*. Alla läroämnen, allt förståndsljus är blott medel dertill.”³³ Vad han här talade om var den s k allmänna skolan, ”hvilken har för afsigt att utveckla människans andliga förmågheter, utan afseende på deras tillämpning under utöfningen af vissa ämbeten eller yrken”. Förutsättningen för att kunna åstadkomma enhet i skolväsendet var, att man skilde den allmänna skolan från den yrkesinriktade eller speciella

skolan. Om man bortsåg från denna senare "utväxt" så borde svenskens utbildning till människa påbörjas i "*Småbarnsskolan*" fortsätter i *Folk-* eller *Wexelundervisnings-Skolan*" för att sedan övergå till "*Lärdoms-* eller *Apologistskolan*" och avslutas vid "*Hög-skolan*". På detta sätt kunde utbildningen pågå mellan tredje och trettionde levnadsåren, "allt- igenom efter samma princip och syftande till samma mål, under skydd af samma Direktion och samma Lagar".³⁴ Höll man sig till dessa principer förelåg inte någon risk för s k halvbildning även om en person inte genomgick alla skolans klasser. "Endast växten blef något olika hos den planta, som tidigare uttogs ur drifbänken och den, som längre tid fick kvarstanna, men alla skulle ändå växa."³⁵ En sådan risk skulle inte ens existera om skolgången endast kom att omfatta småbarnsskolan.³⁶

Ekendal framhöll i "*Den nya folkskolan*", att folkskolan bäst skulle närma sig sin målsättning om den bleve en medborgarskola för den för- mögnare och mer begåvade delen av allmogens barn.³⁷ Redan tio år tidigare kan vi se, att det inte var någon främmande tanke för Eken- dal, att inte alla kom att omfattas av folkskolans undervisning.³⁸ Se- nare bedömare har menat, att han i "*Den nya folkskolan*" övergivit tanken på ett enhetligt skolsystem.³⁹ Men det finns inte något vare sig i det första eller andra häftet, som talade emot en sådan enhetligt. Tvärtom borde omformandet av folkskolan till en lägre apologistskola göra den mer lättintegrerad med det övriga skolväsendet. Folkskolan som bottenskola kan anses motsvara både en social och en pedagogisk målsättning: social på det sättet att den var en skola för alla samhälls- klassers barn, alternativt alla samhällsklassers alla barn, pedagogiskt så att den ledde vidare till varje annan utbildning. Vad Ekendal utgjorde i "*Den nya folkskolan*" var att han avvek från tanken på folkskolan som en bottenskola ur den sociala aspekten, inte den pedagogiska. Folk- skolan som en "för alla folkklasser gemensam bottenskola" var för ho- nom en tilltalande men orealistisk ide' under dåvarande omständig- heter.⁴⁰

I breven gjorde Ekendal ingen åtskillnad mellan religiös och världs- lig bildning i institutionell mening utan sade: "Och Skolan, hvad är dess ändamål, om ej harmonisk utveckling af alla själens krafter och förmå- gor, således äfven af *Tros-kraften* och *Tros-sinnet*."⁴¹ Här förelåg en mot- sägelse både i förhållande till de tidigare uttalandena i Aftonbladet och till de senare i "*Den nya folkskolan*", där skolan betraktades som en anstalt för politisk bildning i stort sett skild från den religiösa. Synen på religionsundervisningen i breven måste ses utifrån den då speciella situa- tionen. Strauss rationalistiska läror hade aktualiserats genom den svens- ka översättningen av bearbetningen av "*Leben Jesu*".⁴² Det var en utbredd mening, att vapnet mot Strauss avmytologiserade kristendom vare en ny levande kristen anda. Lärdomsskolan ansågs ge en för ensidig förståndsodling. Som motvikt föreslog nu Ekendal inrättandet av spe- ciella skolpredikanter med ansvar för religionsundervisningen och det kyrkliga livet i skolan.⁴³

Förslaget till förbättring av den religiösa bildningen innebar en förändring av religionsundervisningens karaktär i förhållande till andra ämnesområden. Ekendal föreslog inrättandet av tjänster för skolpredikanter, vilka skulle handha både kristendomsundervisningen och "vården af Christendomslifvet". Deras uppgift var att återuppväcka det kyrkliga livet i skolan. Till detta krävdes personer, som kunde mer än meddela "bokstafskunskapen".⁴⁴ "Det går icke an, att i ett hänseende stå på stället och hvila, medan lifvet i andra riktningar går framåt: det går ej an, att i kyrkligt hänseende stå på den gamla *så-skall-det-vara-punkten*, medan tankens vingar allt mer och mer lösas genom Skolans fortskridande verksamhet." En levande kristendomsundervisning, som går till "hjärtat" var vad som behövdes för att inte "kallsinnighet, otro och köld" skulle skapa grogrund för budskap sådana som Strauss' "mångbeskrikna *Jesu Leverne*".⁴⁵

"Med undantag af den *religiösa*, griper ingen kunskapsart djupare in i människans högsta och heligaste intresse, än den *ästetiska*."⁴⁶ Detta förklarade Ekendal i det sjunde brevet, som behandlade de estetiska ämnena i skolan. Hela det inledande avsnittet var hämtat från en uppsats av Atterbom i tidskriften Svea.⁴⁷ Varje samhällsmedlem som inte odlade sin estetiska åskådningsförmåga måste betraktas som ouppfostrad.⁴⁸ Mer plats för estetiken borde lämnas redan i småbarnsskolan och folkskolan.⁴⁹ Närmast hade Ekendal den svenska litteraturen i åtanke. Han återopade sig på den tyske historikern A.H.L.Heerens uttalande om sambandet mellan litteraturen och nationalkänslan.⁵⁰ Driften att föredra det sköna framför det fula fanns det ingen anledning att motarbeta. Naturen var så inrättad, att det sanna och det goda också ägde skönhet. Uppskattningen av det estetiskt högtstående ledde till sinne för "det ideala i allmänhet".⁵¹ "Ty, näst den religiösa, är ingen kunskapsart, som mera bildar och närmar människan till sin himmelska urbild, än just den *ästetiska*."⁵² Religionens förhållande till konsten hade han också 1840 behandlat i en avhandling.⁵³

Ekendal tillmätte olika pedagogiska metoder i undervisningen en underordnad roll jämfört med lärarens personlighet och karaktär.⁵⁴ Men en pedagogisk princip hyllade han i all undervisning. Den måste vara åskådlig och bygga på åskådning. Han var här antagligen inspirerad av Pestalozzi.⁵⁵ Denne hade minst av allt varit någon teoretiker.⁵⁶ Hans framställningar gav heller inte någon bestämd klarhet i vad han avsett med åskådning och åskådlighet. Samma oklarhet präglade Ekendals användning av begreppen. I två av breven uppehöll sig Ekendal särskilt vid åskådning i undervisningen.⁵⁷

"Åskådning är själen i all undervisning. Kunskaper, utan stöd af *åskådningar*, äro döda. Ty kunskap är ej annat än en samling *begrepp*, *omdömen* och *slutledningar* i ett ämne. Men hvarje *begrepp*, hvaraf *omdömen* och *slutsatser* bildas, uppkommer utaf *åskådningar*." Så långt kunde man tro att han hävdade något slags empiristisk kunskaps-

teori, men sedan fortsatte han: "Skall då begreppet hafva lif, måste de detsamma bestämmande åskådningarne förut stå lefvande för den begripandes sinne." Längre fram sade han: "Wetande och kunskap utan åskådning är död, liksom tro utan erfarenhet."⁵⁸ När Ekendal sade att kunskap utan åskådning var död, så menade han inte bara, att den inte var sann eller att den inte var empiriskt belagd. Vid andra tillfällen framhöll religionens samband med känslan.⁵⁹ Erfarenhet i religiös bemärkelse tycktes hos Ekendal avse något slags inre upplevelser.

Åskådning var alltså något annat än bara erfarenhet, trots att det var något som till en del erhöles genom de yttre sinnena. Men den kunskap, som byggde på dessa tillhörde den mer lättillgängliga och krävde inte några mer övade själsförmögenheter. Det gjorde däremot de "ideella" och "inre rena" åskådningarna. En åskådlig undervisning kännetecknades av att eleverna "lifligare uppfatta och bättre minnas den".⁶⁰ Här får man nästan intrycket, att det var från om en intuitiv kunskap i romantisk rationalistisk mening.

I ett av de ""brev", som inte kom att ingå i boken utgick Ekendal från J.W.Snellmans "Om det akademiska studium". Ekendal har uppfattat Snellmans budskap så "att människan skall med sin individualitet uppfatta alla föremål, som komma inom hennes krets". Detta jämförde Ekendal med kvinnors kunskaper i matlagning och sömnad. Vetandet hos en individ kan först sägas ha blivit verkligt, när det antagit karaktären av "handlag", när det kan tillämpas. Han använde sig här av Snellmans begrepp vetande, vilket synes vara synonymt med det Ekendal annars kallade kunskap. Levande vetande måste ha effekter både på personligheten och i form av handlingar.⁶¹ Det kan jämföras med den väckelseologi Ekendal mycket influerats av, som betonade, att kristendomen var liv och inte lära.⁶² Levande vetande kunde man inte överta från någon annan. Med det tycktes han avse detsamma som när han sade, att kunskap utan åskådningar var död. Begrepp kan man överta, men begrepp utan åskådningar var död kunskap. I ett exempel på åskådlig grammatisk undervisning sade Ekendal, att den för eleven framstod som om denne själv "uppfunnit och författat" den.⁶³ Ekendal alluderade i sammanhanget också på uttrycket "trons kamp och seger".⁶⁴ Det fanns även en vetandets kamp och seger. Precis som man inom religionen måste komma fram till en egen övertygelse, måste vetandet erövrats på samma sätt av varje individ.

Strävandet efter åskådning i undervisningen var endast ett uttryck för tidsandan, som ville göra allt levande och verkligt. Samma fenomen kunde man finna inom många områden, men då under andra namn. Inom teologin hette det "*erfarenhet, känsla, gerning*; i Politiken: *flärdlöshet, öppenhet, hushållning* i Wetenskap och Konst: sak icke ljud". Det var inte målen, som skilde konservativa och liberala åt utan medlen. Anledningen till skillnaden var de olika utgångspunkterna. De konservativa utgick från begreppen, medan de liberala utgick från

åskådningen. ⁶⁵ Med detta kan Ekendal ha menat, att de konservativa inte hade en sann verklighetsuppfattning och att liberalerna inte kunde höja sig till verklig kunskap.

Exemplen på åskådlig undervisning i breven gick ut på dels en anpassning till barnets utvecklingsnivå, dels till ämnenas abstraktionsgrad. Känslan var tidigare utvecklad hos barnet än förståndet. Därför var det lämpligare att börja med religionen än med grammatiken. Det viktigaste i all undervisning, särskilt på de lägre stadierna var att knyta an till elevernas egna upplevelser och verklighet. ⁶⁶ Samma utgångspunkter rekommenderade Ekendal i predikan. Prästen skulle utgå från sina församlingsbors situation. ⁶⁷ Nils Andersson har i sin avhandling "1878 års katekes" utpekat Ekendal som en företrädare för den av Pestalozzi inspirerade nya pedagogiken i kristendomsundervisningen, där katekesläsning sattes åt sidan för personliga erfarenheter och där den bibliska historien utgjorde åskådningsmaterialet. ⁶⁸

På frågan huruvida sann kunskap var möjlig, gav inte Ekendal i breven eller vid något annat tillfälle något direkt svar. Däremot tycktes han anta, att det som var kunskapens förutsättningar, åskådningarna, kunde uppfattas objektivt oberoende av individens subjektiva upplevelse. Men åskådningsförmåga behövde övas. I realiteten skulle det enligt Ekendal inte behöva föreligga några meningsskiljaktigheter om t ex vilka historiska fakta, som förelåg. Det var endast en fråga om att blottlägga dem. Om den på åskådningar byggda kunskapen dvs begreppen, slutledningarna och omdömena var objektiv, var mer tveksamt. Med anledning av sitt historiska tillvägagångssätt sade sig Ekendal överlämna resultaten för att sedan låta läsaren "draga de slutsatser, som hans dogmatiska eller kulturhistoriska ståndpunkt kan föranleda". ⁶⁹ Å andra sidan yttrade han vid ett annat tillfälle, att i historien liksom i bibeln kunde dras fram olika meningar, men "det oförvillade sunda förståndet" såg att det bara fanns en sann. ⁷⁰ Man kan jämföra med Ekendals syn på den religiösa kunskapen. Det fanns flera skäl att tolerera en pluralism på det området. I sin tidskrift skrev han: "Fullkomligt rena och felfria meningar kan ingen vinna i kristendomens alla och minsta stycken." ⁷¹ På människors olikhet hade det kristna livet inte endast en uppenbarelseform. Det gudomliga uppträdde också alltid i "individuellt konkret form" dvs historiskt. ⁷²

Även sin roll som samhällsreformator uppfattade Ekendal som egentligen pedagogisk. Som samhällsdebattör kom han efter hand, att framför allt sätta sin tilltro till samma pedagogiska princip som i skolundervisningen, åskådliggörande. Han litade på den demonstrerade verklighetens övertygande kraft. I hans författarskap tog det sig uttryck i en övergång från argumenterande om principer till dokumenterande. Fick bara myndigheter och beslutsfattare insikt i de sanna förhållandena, skulle de också fatta de rätta besluten. Förutsättningen för framgångsrikt reformarbete och ändamålsenlig lagstiftning var kännedom om den mil-

jö och de människor, vilka var tänkta att påverkas av åtgärderna.⁷³ Det största problemet var hur man skulle kunna etablera kontakt mellan myndigheter och den verklighet, som var det stora flertalets. Här menade sig Ekendal kunna fylla en viktig funktion. Genom sina resor, som han företagit på ett sådant sätt att han inte kunnat undgå att komma i kontakt med folket och deras levnadsvillkor, hade han skaffat sig erfarenheter, vilka de flesta i hans sociala ställning saknade. Dessa ville han förmedla så omedelbart och ocensurerat som möjligt, ty, sade Ekendal: "Såvida läsaren skall förpligtas att tro på berättarens nakna utsagor, är det nödvändigt att de samma taflor, som den resande sett, för läsaren upprullas." Han ville inte skriva avhandlingar utan sådant varom avhandlingar kunde skrivas.⁷⁴

I grunden för denna strategi låg dels övertygelsen om åskådligheten som överlägsen pedagogisk metod, dels tron på det meningslösa i att försöka stifta lagar eller genomdriva reformer i strid med folkets vilja och upplevda behov. Det vore som att tro sig kunna nå fram till kunskap utan att bygga på åskådningar. Det räckte inte med god vilja, det måste också till en sann verklighetsuppfattning.

Lars Nilehn har i sin avhandling "Nyhumanism och medborgarfostern" vid flera tillfällen berört innehållet i "Bref ifrån Ferdinand till Fredrika". Ekendals inställning har han sammanfattat med följande formuleringar: "Ekendal var inte intresserad av de sociala missförhållanden den gällande ordningen kunde innebära och ej heller av de samhällseliga effekter hans förslag kunde medföra. Han utgick från människans enhetliga natur av vilken följde att undervisningens mål alltid måste vara detsamma. Givetvis kan detta indirekt sägas medföra ett jämlikhetstänkande. Men Ekendal utförde inte detta, hans intresse gick under alla omständigheter inte utanför den andliga sfären."⁷⁵ För den som tagit del av andra sidor av Ekendals författarskap är slutsatserna förvånande. Och om omdömet har gällt utöver det åberopade arbetet är det helt felaktigt. Misstaget är dock i viss mån begripligt med tanke på, att material, som pekade i annan riktning varit delvis svårtillgängligt. Kravet på en genomtänkt och allsidigt motiverad ståndpunkt kunde kanske också ha modifierats, om omständigheterna kring tillkomsten av Ekendals arbete varit kända.⁷⁶

Nilehn har också citerat Ekendals uttalande, att skolans mål var "sinnets förädling och förbättring".⁷⁷ Detta skulle ske genom utveckling av de andliga förmögenheterna förnuft och fri vilja. Av detta har Nilehn dragit slutsatsen, att skolans mål i första hand var sedligt. Om det är mot denna bakgrund som det slagits fast, att Ekendal varit ointrisierad av sociala effekter och faktiska jämlikhetssträvanden bygger det på en missuppfattning. Att ange sedlighet som skolans mål var inte på något sätt oförenligt med tanken på sociala- och politiska jämlikhetssträvanden. Det skulle föra alldeles för långt att gå in på vad som kunde avses med en sedlig bildning vid denna tid. Det är uppenbart, att

Ekendal varit påverkad av den platonskt romantiska föreställningen om identitet mellan det sanna, det sköna och det moraliskt goda. Han var också anhängare av den vanliga tanken, att en harmonisk utveckling av människans samtliga förmögenheter bidrog till skapandet av en högre personlighet.⁷⁸ Men han hade även tagit starka intryck av Pestalozzis folkpedagogiska idéer. Denne hade med sitt formella bildningsideal uppsatt ett sedligt mål för sina folkundervisningssträvanden.⁷⁹ Men detta hade inte hindrat honom att samtidigt sätta det i samband med folkets yttre sociala och ekonomiska villkor. Höjandet av sedligheten hos folkets var, att i dess händer sätta det medel varmed det självt skulle kunna påverka sin situation.⁸⁰ En liknande inställning formulerade Ekendal i sina artiklar i Aftonbladet 1840. "Om presterne framställde detta såsom en angelägenhet för folket, hvilket i framtiden torde minska deras skatter och förenkla statssystemet, utrota lättjan, den djuriska njutningslusten, osnyggheten och obehämligheten inom och utom hus, förbättra åkerbruks- och boskapsskötseln, skaffa nödiga binärningar och framför allt emancipera bonden ur herrarnes händer, så ville anmärkaren våga 1000 emot 1 att allmogen skulle vara den första, som ginge in på folkupplysningen, äfven i det värsta fallet, att de sjelfva skulle bekosta sina skolor."⁸¹

D. EKENDAL OCH 1843 ÅRS SKOLREVISION

1840-talets skoldebatt dominerades av diskussionerna kring en eventuell läroverksreform. 1845 hade 1843 års skolrevision skickats ut för yttrande till bl a lärdomsskolorna. Dessa yttranden var, efter det ärendet behandlats av regering och riksdag, under en längre tid försvunna ur arkiven. 1952 återfanns de.⁸² Det då tillrättakomna materialet har av Albin Warne utnyttjats i hans "Läroverksfrågan i vårt land under 1840-talet".⁸³ Då denne dels i en särskild uppsats behandlat Ekendals yttrande, dels satt det i samband med de övriga och detta material tillhör den del av Ekendals verksamhet som blivit ingående studerat, så ägnas det inte här någon större uppmärksamhet.⁸⁴

I sin egenskap av kollega vid Örebro skola inkom Ekendal med ett eget omfattande yttrande, då han inte kunnat närvara vid sammanträdet, när frågan behandlats. Yttrandet vidarebefordrades av skolans rektor. J. Gumelius tillsammans med skolans eget till domkapitlet i Strängnäs. Biskop H.O.Holmström lät det även medfölja kapitlets yttrande till Kungl. Maj: t. Redaktören för Tidskrift för lärare och uppfostrare J.A. Dahlström, vilken ingick i den kommitté, som hade att bearbeta de inkomna yttrandena, gjordes av statsrådet J.O.Silverstolpe uppmärksam på Ekendals skrivelse. Dahlström anhöll hos Ekendal att få publicera det, vilket också delvis skedde under 1846.⁸⁵ Aftonbladet uppmärksammade också Ekendals omfattande inlägg.⁸⁶ Särskilt intresse väckte hans förslag att inrätta ett speciellt skolministerium och att införa lärarbefattningar i pedagogik vid universiteten.

Ekendals synpunkter på skolväsendets organisation sammanföll med de tankar om system i skolan, vilka han formulerat i "Bref". I detta förslag tänkte han sig småbarns- och folkskolan som gemensam för alla samhällsklasser och på vilka det övriga skolväsendet borde bygga.⁸⁷ Det främsta motivet för den gemensamma skolgången var socialt, formulerat på ett sådant sätt, att det för tankarna till Torsten Rudenschöld. "En tidig afsöndring i olika livsverksamheter befordra mer, än många vill tro, brist på samdrägt i det borgerliga lifvet och tjena att tidigt utbilda ett förderfligt kastväsende mellan medborgare."⁸⁸ Han menade också, att staten inte kunde anses skyldig att upprätthålla parallella skolsystem, vilka förde till läroverket.⁸⁹ För övrigt anslöt sig Ekendal till de reformvänliga, vilka önskade en sammanslagning av lärdomsskolan och apologetiskolan med gymnasiet.⁹⁰

Med artiklar i Aftonbladet och Dagligt Allehanda deltog Ekendal också i läroverksdebatten.⁹¹ I Allehanda argumenterade han för förläggandet av studentexamen till gymnasier. I några anonyma inlägg i Aftonbladet gick han till hårt angrepp på dessa. Egentligen var det ett angrepp på "*prestprivilegier och grunder för preseterskapets befordran*". Både skolans och kyrkans intressen skulle bäst tillgodoses om lärarkarriären skildes från den prästerliga. Förändringarna skulle för länge sedan kommit till stånd p g a de uppenbara bristerna, om inte prästerskapet gjort motstånd. Gymnasierna, som egentligen var prästutbildningsanstalter, bidrog till att vidmakthålla hierarkin inom kyrkan. Genom, att lärdomsmeriter spelade en sådan stor roll vid befordran kom lektorerna vid gymnasierna att konkurrera ut de präster, vilka endast hade sin prästtjänstgöring att falla tillbaka på. P g a detta "lärdomens primat" dominerades kyrkans prästerskap av personer vars främsta intresse inte var församlingen utan lärdomen och vetenskapen. De, som inte förmådde att i det akademiska livet hävda sig, sökte sig till de kyrkliga tjänsterna. "Men de, som icke hafva sinne eller förmåga för högre vetenskaplig odling, men ändå göra anspråk på vetenskaplig belöning — dessa, då de icke kunna finna belöningen på sitt egentliga fält, bryta sig in i kyrkan och taga der hvad de icke kunna få på parnassen."⁹²

Ekendal har också i en mindre uppsats i tidskriften Frey behandlat läroverkslärarnas löneförhållanden.⁹³

Ekendal intresse för läroverken kan inte sägas ha varit mycket mindre än för folkskolan, även om det p g a omständigheterna blivit det intryck som bevarats till eftervärlden. Aquilonius har i Svenskt Biografiskt Lexikon yttrat; "Läroverksfrågan har E. veterligen mindre sysslat med." Därefter har det endast hänvisats till ett brev som Ekendal skrev till Hedlund.⁹⁴ Vid tidpunkten för biografins publicerande var det av Warne redovisade materialet inte återfunnet. Men dels kan "Bref" sägas beröra även dessa problem och likaså var Ekendals yttrande känt genom

Tidskrift för lärare och uppfostrare. Dessutom fanns artiklarna i Frey och Dagligt Allehanda. Sammantaget var detta tillgängliga material inte obetydligt, varför Aquilonius påstående måste sägas vara mindre väl underbyggt.

E. "ETT VANDRANDE SEMINARIUM"

När Ekendal 1848 utgav det första häftet av Tidskrift för folkskollärare och folkskolebildningens vänner, tänkte han sig den som "ett vandrande seminarium" för lärarnas praktiska ledning.⁹⁵ Förhoppningarna infriades knappast. Någon större spridning fick tidskriften inte trots välvilligt mottagande i pressen. Under hela sin existens brottades den med ekonomiska problem.⁹⁶

I det första häftet av tidskriften behandlade Ekendal Bell-Lancaster eller växelundervisningsmetoden, som den också kallades.⁹⁷ Vid seminarierna undervisades de blivande lärarna metodens tillämpning.⁹⁸ Från början utvecklad för att underlätta för en ensam lärare att undervisa ett stort antal elever, var den en metod som passade den fattiga svenska folkskolan. Metoden, som var formad av speciella yttre förhållanden, saknade egentligen förankring i någon speciell psykologisk eller pedagogisk teori. Ekendals och andras försök att ge den sådana förutsättningar, måste betraktas som efterhandskonstruktioner. Under första hälften av 1800-talet hade metoden många anhängare bland framsynta skolmän. Experimentskolan Nya Elementar byggde delvis på metoden.⁹⁹

Ekendal återgav i sin uppsats växelundervisningens historiska bakgrund och "skaplynne". Vid denna tid uppträdde han som en varm anhängare av metoden. Inte heller tycktes det bereda honom några svårigheter att förena den med hans pedagogiska älsklingsidé om askådning i undervisningen. Om växelundervisningen, som han senare kallade dödande och mekanisk sade han här, att den uppmuntrade självverksamhet.¹⁰⁰ Dessutom var den karaktärsdanande och i sin uppläggning en bild av samhället i stort.¹⁰¹ Den växelundervisningsmetod Ekendal här försvarade, var en högst förädlad variant. Själv sade han, att metoden av en del förkastats för sina bristers skull. "De brister, som märkligaste lågo i dagen hos metoden i sin första början, voro *försummad förståndsodling och förvänd sedebildning*. Man öfvade *minnet* på *förståndets* bekostnad och förblandade *sedlighet* med *yttre tukt*."¹⁰² Metodens innersta väsen var emellertid att öva kunskaps- och viljeförmågan.¹⁰³ För detta ändamål hade den förbättrats och blivit ett "pröfvadt vapen" med vilket man besegrade okunnighet och sedeslöshet bland folket.¹⁰⁴ I sin ursprungliga form hade metoden endast tilldelat läraren rollen av uppsynings- och ordningsman. Men nu hade läraren åter blivit lärare och eleven elev. Syftet var inte, att de yngre undervisades av de äldre, utan att alla lärde sig genom att lära andra. Metoden i sig själv var uppfostrande, menade Ekendal.¹⁰⁵

Ännu i sina rapporter från den första utländska resan försvarade Ekendal växelundervisningen. Han beklagade, att den blivit förbjuden i Danmark och Tyskland.¹⁰⁶ Det var alltså knappast troligt, att han influerats av Rudenschölds negativa inställning till metoden.¹⁰⁷ Flera år efter det han gjort bekantskap med grevens person och tankar, uttalade sig Ekendal påfallande positivt om metoden. Vändpunkten kom i stället med de svenska resorna. Då fick han på ett konkret sätt erfara metodens sätt att fungera i det verkliga livet. När han senare i "Den nya folkskolan" uttalade sin dom över det öronbedövande bullret och "den döda mekanismen" i en lancasterskola måste det ha väckt förundran, särskilt hos de folkskollärare, som tidigare tagit del av berömmet av samma metod i tidskriften.¹⁰⁸ I själva verket har han inte övergivit sina tidigare pedagogiska ideal utan endast funnit, att växelundervisningsmetoden inte motsvarat dessa förväntningar i praktiken. Den metod han tog avstånd från, var den, han förut bedömt som ett passerat stadium. Om man vill vara positiv kan man säga, att han tagit sina egna råd på allvar och låtit erfarenheten vara utslagsgivande.

Huruvida han verkligen trott på existensen av den idealiserade form han själv skildrat i sin uppsats eller om det endast var ett försök att påverka utvecklingen i önskvärd riktning, är det svårt att uttala sig om. Det är inte osannolikt, att Ekendal till en del styrts av sina ambitioner att påverka folkskollärarna och därför låtit metoden anta en sådan form, som bäst svarade mot denna målsättning. Tidskriftens målsättning att påverka folkskollärarna var knappast möjlig att kombinera med en mer kontroversiell debatt, som det inneburit att ta avstånd ifrån den officiellt sanktionerade pedagogiska metoden för folkskolan.

Det finns också skäl att anta, att Ekendal medvetet avstått från att öppet deklarerat en del av sina åsikter i tidskriften. Folkskolan som en politisk bildningsanstalt var säkert inte en idé som tilltalade flertalet av tidskriftens läsare och inte heller andra intressenter, vilkas stöd Ekendal hoppades på. En politiskt radikal profil hade antagligen inte mötts med samma välvilja och inte heller underlättat det ekonomiska stöd av allmänna medel, som kom tidskriften till del. 1848, året för det första häftets utgivande, var inte någon lämplig tidpunkt för framförandet av radikalare politiska idéer. Oro hade uttryckts både utomlands och här i Sverige för den roll folkundervisningen och folkskollärarna spelat i de upproriska tendenser samtiden fått bevittna. I Preussen, som spelat en stor roll som föredöme och varnande exempel för det svenska skolväsendet, uppträdde en reaktion mot folkupplysningen. Där hade riktlinjerna för folkundervisningen hämtat mycket av sin inspiration från Pestalozzi. Dennes pedagogiska idéer hade under en tid blivit normgivande för utbildningen vid seminarierna. Fredrik Wilhelm III gav också efter 1848 offentligt seminarierektorerna en del av skulden till det inträffade.¹⁰⁹ Ett uttalat motiv hos Pestalozzi hade ju varit, att i folkets händer sätta ett medel till självhjälp.¹¹⁰

Mycket lite har skrivits om den formella bildningens roll i folkundervisningen. Ett formellt bildningsideal har oftast satts i samband med nyhumanism och den lärda skolan. Dess pedagogiska och psykologiska förutsättningar har mestadels diskuterats i samband med den undervisning, som huvudsakligen berört överklassens behov. Den har varit ett ideal för en aristokratisk uppfostran. Men det finns ingenting i dess teoretiska förutsättningar, som binder den vid dessa begränsningar. Pestalozzis folkbildningsprogram har en utpräglad formell karaktär. Men långt ifrån att vara aristokratisk, vände han sig till de sämst ställda, de allra fattigaste och dem, som saknade tillgång till traditionella bildningsvägar. Hans pedagogiska mål var att genom att utveckla själens förmågor, särskilt förståndet, frigöra de andliga krafterna hos folket. Med tiden utvecklade han en metod vilken han betraktade som en vetenskaplig upptäckt och till vilken han fäste stor förhoppningar. Han hade funnit, att människan när hon kom i kontakt med något nytt alltid i sin identifiering frågade efter ljud, form och antal. Detta kom att ligga till grund för hans åskådningslära. De flesta kom senare att finna hans inställning alltför dogmatisk och stelt formalistisk. Ett exempel på hans dogmatism som ibland framhållits, var när Pestalozzi inte lät barnen gå ut i skogen för att lära känna olika slags träd. Där stod de nämligen inte i rätt ordning.¹¹¹

Om det fallit sig naturligt för Ekendal att inleda sin tidskrift med en presentation av den officiellt sanktionerade växelundervisningen, så var det lika naturligt, att han därefter introducerar tidens mest omhuldade folkbildningspedagog Pestalozzi. I två uppsatser "Pestalozzis och hans uppfostringsgrundsatser" och "Pestalozzis förtjänster och fel" presenterade Ekendal dennes idéer.¹¹² Pestalozzis grunder var riktiga, menade Ekendal, eftersom de var hämtade från naturen själv.¹¹³ Men som här tidigare påpekats fanns det för honom skäl att inte helt ansluta sig till Pestalozzis idéer. De kunde uppfattas som politiskt kontroversiella. Men allvarigare ur Ekendals synpunkt var, att Pestalozzi liksom Rousseau i sitt pedagogiska tänkande inte räknade med kristendomen. Ytterst såg Ekendal skillnaden i praktiska resultat mellan Pestalozzi och t ex den pietistiske pedagogen Francke som en fråga om att utgå från de kristna värderingarna eller inte. För Pestalozzi var "försonaren och försoningslära umbärlig" och hans verk hade därför inte blivit bestående. Francke hade genom att ställa sig på kristen grund skapat ett livsverk, som överlevde honom själv.¹¹⁴

F. KOMMENTAR OCH SAMMANFATTNING

I princip hade för Ekendal all bildning, som inte var yrkesinriktad, samma mål. Detta mål kunde beskrivas i politiska, moraliska eller religiösa termer, men var ändå detsamma: skapandet av en sedlig människa, genom att på kristen grund utveckla de andliga förmögenheterna förnuft

och fri vilja. Han utvecklade ingen självständig eller sammanhängande pedagogisk teori. På sitt typiska sätt lät han andras tankar bli utgångspunkter för egna funderingar och reflektioner.

Ekendals syn på människan och bildningen genomgick under 1840-talet vissa förändringar. I "Bref" hade funnits en stark övertygelse om förståndsodlingens betydelse för att skapa en sedlig människa. 1848 hade han kommit fram till, att det inte var förnuftet utan egoismen som styrde världen, trots att makten låg i händerna på de s k bildade.¹¹⁵ En förbättring av de lägre klassernas villkor ekonomiskt och politiskt hade varit ett av Ekendals huvudmotiv för förbättrad folkundervisning. Han hade trott, att detta kunde vinnas genom en formell undervisning, vars reala inslag var en hjälp för individen att förstå sin situation och plats i skapelsen.¹¹⁶ En till människa bildad människa var förutsättningen för ekonomisk och politisk frigörelse. Så trodde Ekendal i Aftonbladet 1840. Under sin första resa på kontinenten hade han kommit fram till att folket först måste ha "arbetsförtjänst och bröd", därefter upplysning parallellt med en förändrad ställning i samhället. Att bli och vara människa betydde för Ekendal i början av 1840-talet att utveckla och använda sitt förnuft och sin fria vilja. I slutet av samma årtionde var det att leva och bli behandlad som en människa, att slippa leva under djuriska förhållanden och att upptas som fullvärdig medborgare i samhället. Frihet att handla självständigt borde tillkomma alla, inte bara de bildade.

Ekendals tidigare syn på upplysningen och människan utgick från reflektioner av individuell psykologisk-pedagogisk art. Senare bedömde han samma fenomen utifrån ett socialt politiskt perspektiv. Individen uppfattades som mindre fristående och mer beroende av omvärlden.

3. STATSKYRKAN, PRÄSTERSKAPET OCH EN LEVANDE KRISTENDOM

A. ALLMÄNT

Det finns vissa namn man inte kan förbigå när man talar om 1800-talets teologi och kyrkohistoria. Till dessa hörde, F.D.E. Schleiermacher och G.W.F.Hegel. Nästan alla teologiska diskussioner inom den protestantiska världen kan sättas i samband med deras tänkande för eller emot, modifierat eller förvanskat.¹

Hegels filosofi stod i samband med den av många fruktade religiösa rationalismen. Hans filosofiska utgångspunkt, att allt verkligt var förnuftigt, förutsatte, att det också var begripligt. Om de religiösa sanningarna gjorde anspråk på att beskriva verkligheten, måste samma krav kunna ställas på dem, som på de världsliga. Det fanns här inte plats för några hänvisningar till uppenbarelsen eller Guds outgrundlighet. Även om Hegel själv inte dragit dessa slutsatser utgjorde hans filosofi ett hot mot traditionell kristen och kyrklig uppfattning. Hotet uppfattades inte

mindre, när rationalismen sattes i samband med den hegelska historiefilosofin. Antagandet om världsandens utveckling mot allt större fullkomlighet kunde förvisa kristendomen och även protestantismen till ett passerat utvecklingsstadium. Hegelianen Richard Rohte var inne på sådana tankegångar. Även om de kyrkliga institutionerna kunde tänkas överleva, skulle deras funktion och budskap ha förändrats.² Det fanns i förlängningen av den hegelska filosofin både en absolutifierande och en relativiserande tendens.

Efter Hegels död kom hans efterföljare att dela sig i en höger- och en vänsterflygel. Högerflygeln kom att stå för en konserverande teologi, som i den kyrkliga institutionen såg en garant för de kristna lärosatserna. De blev en del av det hegelska filosofiska systemet. Religionen såväl som filosofin stod för kunskap om sanningen. För den betydligt inflytelserikare vänstern var det endast filosofin och förnuftet, som kunde ge den kunskapen. Denna riktning hade i D.F.Strauss en uppmärksammas representant. I sin "Leben Jesu" ville han utifrån förnuftet och med historisk-kritisk metod visa, att evangelierna i bibeln inte återgav ett historiskt skeende utan en myt.³

Strauss' skrift blev för många beviset på att Hegels filosofi utgjorde ett hot mot kristendomen. Man tog då avstånd ifrån rationalismen och ibland även från filosofi överhuvudtaget. Andra menade, att ett sådant steg innebar ett isolerande av kristendomen från tidens bildning och kultur. Det låg en fara i att vetenskap och bildning kom att förknippas med ateism och hedendom, medan kristendomen kom att stå för barbari och vidskeplighet. Problemet utvecklade sig till en fråga om vetenskapens och kristendomens förhållande till varandra, en debatt som pågick under hela 1800-talet med stor intensitet. De flesta av tidens filosofer mynnade ut i ett till religionen positivt ställningstagande, även om de inte alltid stod i överensstämmelse med traditionell kristendom.⁴ Teologer, vilka såg positivt på möjligheten att förena en vetenskaplig hållning med kristen tro och inte såg någon skarp gräns mellan religiös och världslig bildning, företrädde vad man brukade kalla en förmedlingsteologi.⁵

Schleiermacher hade genom att hävda religionens självständighet gentemot filosofin gett problemet en annan lösning. Religionen hade för honom sin grund i en känsla av bereende, inte i förnuftet. Till detta anknöt en del av förmedlingsteologerna, som ville visa att det inte förelåg någon motsättning mellan förnuftet och den religiösa känslan. De var bägge en del av den mänskliga naturen. Men även Schleiermacher hade svårigheter med att förklara den positiva kristendomen med dess förankring i bestämda historiska skeenden, liksom bibelns roll som historiskt-religiöst dokument.⁶ Genom att hänvisa till en hos alla människor förankrad religiös känsla och naturlig gudskunskap tillförde inte kristendomen för Schleiermacher, lika lite som för Hegel, som historisk religion i princip något nytt.⁷ Religionen gestaltade endast på ett annat

sätt det, som också fanns inom vetenskapen. Schleiermachers idéer kom att spela en betydande roll vid de svenska teologiska fakulteterna till skillnad från de danska, där det hegelianska inflytandet varit mer dominerande.⁸

Den riktning inom förmedlingsteologin, som närmast anslöt sig till Schleiermacher, utvecklades till en humanistisk filosofi.⁹ Men det fanns även en annan linje, vilken visserligen hade ett nära samband med Schleiermachers idéer men främst med vissa av hans efterföljare. De betonade en kristendom, som hade sin grund i känslan och som tog sig påtagliga uttryck i det praktiska livet. Riktningen kan karakteriseras som kyrkligt-pietistisk.¹⁰ Den hade ett par framstående representanter i kyrkohistorikern August Neander och Halle-teologen August Tholuck. De var både kyrko- och universitetsteologer. De hade som utgångspunkt ett personligt kristet liv. Tidens vetenskapliga bildning var en väg till förståelse av kristendomen.¹¹ Ur denna kyrkligt-pietistiska förmedlingsteologi växte en akademisk väckelse fram, som syftade till att återföra de bildade till ett aktivt kristet liv och kyrkan till sitt apostoliska ursprung.¹² För dessa teologer var kristendomen ovillkorligen bunden till sin historia, den var en historisk uppenbarelsereligion.¹³

B. EKENDALS RELIGIÖSA OCH TEOLOGISKA BAKGRUND¹⁴

Under sin uppväxt kom Ekendal i kontakt med både pietistiskt färgad religiositet, representerad av modern, och genom fadern en mer prosaisk kristendom i upplysningens anda. Av J.J.Holmbergs minnesteckning framgår det, att föräldrarna hade skilda uppfattningar i fråga om sonens akademiska studier. Fadern önskade, att de utöver teologin även skulle omfatta andra vetenskaper. Modern oroade sig för att sådana studier kunde inverka menligt på troslivet. Till att börja med tog Ekendal hänsyn till moderns önskemål. Inte förrän senare och då med moderns medgivande togs det filosofiska studiet upp.

Ekendal prästvigdes vid tjugotre års ålder och biträdde därefter sin sjuklige fader i hans tjänsteåligganden under långa perioder. Liksom på skolans område var Ekendal, när det gällde kyrkan och teologin mest intresserad av verkningar och praktiska tillämpningar. Han visade inget intresse för principiell teoretisk diskussion, som inte kunde sättas i samband med tidens religiösa och kyrkliga liv. Det föll sig därför naturligt för honom att mer låta sig fångas av kyrkopolitiken än av teologin. Han saknade för den skull inte insikter i samtidens teologiska debatt och avstod inte heller från att ta ställning. Hans kyrkopolitiska agerande hade en klar förankring i en besfämd teologisk position.

Året efter stora uppfostringskommitténs betänkande 1829 avlade Ekendal sin studentexamen i Uppsala. Universitetslivet i Uppsala präglades av tidens romantiska andar Geijer och Atterbom. Ekendal, som prästvigdes 1832 måste ha varit bland det första på vilka de nya bestäm-

melserna från 1831 tillämpades i vilka det föreskrevs obligatorisk universitetsutbildning för blivande präster.¹⁵ När han 1834 återupptog sina akademiska studier föredrog han Lund framför romantikernas konservativa Uppsala.¹⁶ Holmberg har förklarat Ekendals val av Lund med att denne nåtts av ryktet, att där fanns "allvarliga" kristna och att det teologiska studiet fått "ett nytt lif". Med hjälp av en predikokondition hos prosten Jonas Ahnfelt i Knästorp finansierade Ekendal sina studier i Lund. Prosten var far till bröderna Oscar, Otto och Per Gabriel Ahnfelt, vilka gjort sig kända för sitt engagemang i väckelsen och för sina liberala sympatier. Under 1830-talet hade i Lund bildats en sammanslutning av präster och teologie studerande det s.k. utvecklingspartiet för att försöka åstadkomma en vitalisering av kyrkan, inspirerad av den politiska liberalismen. Ledande personligheter i denna rörelse var bl a P.G. Ahnfelt och Peter Wieselgren.¹⁷ Det var också denna kombination av väckelse och liberalism, vilken Ekendal kom att identifiera sig med under resten av sitt liv. Antagligen var de här ovan nämnda de "allvarliga kristna", som lockat honom till Lund. Ekendal fann sig väl till rätta i prostgården.

Till umgänget i Knästorp hörde den nyinstallerade professorn Johan Henrik Thomander och teologie adjunkten och universitetsbibliotekarien Henrik Reuterdahl, sedermera professor, ecklesiastikminister och ärkebiskop. De två kom med tiden att stå för helt skilda synsätt på kyrka och samhälle. Thomander drogs till liberalismen medan Reuterdahl blev en försvarare av konservativa ideal.¹⁸ En med Thomander likartad utveckling genomgick Ekendal. I samhälls-, kyrko- och skolfrågor formulerade han åsikter liknande Thomanders. Förhållandet till Reuterdahl kom att utveckla sig till ett klart avståndstagande i takt med den senares tilltagande politiska konservatism och framför allt negativa inställning till läseri och väckelse.¹⁹ Ekendals 1857 anonymt utgivna arbete "Svenska kyrkan och presterskapet" var ett angrepp på Reuterdahl och dennes kyrkopolitik. Denne blev för Ekendal symbolen för den hierarkiska andefattiga statskyrkan.²⁰ Men vid tiden för Ekendals vistelse i Lund hade Reuterdahl ännu inte genomgått denna förändring. Den var till stor del knuten till hans senare engagemang i kyrkopolitiken. På 1830-talet hade han fortfarande ett gott samarbete med Thomander. Till Reuterdahls insatser från denna tid hör introducerandet av Schleiermacher i Sverige.²¹

1839, året efter Geijers avfall, återvände Ekendal till Uppsala. Även i romantikernas konservativa Uppsala hade nu de liberala idéerna och det nya samhällsengagemanget vunnit insteg.²² Inom den teologiska fakulteten tog sig den nya andan uttryck i en större kyrklig medvetenhet. Utvecklingen inom teologin präglades av inflytande från Schleiermacher och uppgörelsen med den religiösa rationalismen i Strauss gestalt.²³ Ekendals dissertation från 1840 "Studier angående konstens samband med religionen" var tydligt influerad av Schellings och Atter-

boms romantiska filosofi.²⁴ Men större betydelse för Ekendal skulle den i början av 1840-talet uppblossande Straussdebatten få.²⁵ Strauss omnämns i nästan allt Ekendal skrivit under 1840-talets första år. Dissertationen markerade slutet på det akademiska livet och början på hans skriftställarverksamhet.

Under de år, som förflöt mellan dissertationen och den 1857 utgivna stridsskriften "Svenska kyrkan och presterskapet", hade Ekendal gått från romantisk harmoniserande religiositet till väckelsesteologi, en utveckling han delade med många av tidens präster och teologer. Övergången från romantisk idealistisk filosofi till kyrklig evangelisk väckelse tycks i regel inte ha skapat några större problem och var antagligen mer ett uttryck för en intresse- än en åsiktsförändring, från teologisk spekulativ till praktisk religion.²⁶ Inte heller Ekendals inlägg i den kyrkopolitiska debatten tydde på några dramatiska förändringar, på någon religiös eller intellektuell kris. Av det teologiska och filosofiska tanke-gods han gjort till sitt, hade han tillsammans med egna erfarenheter skapat sig en stabil grundåskådning.

C. ROMANTISK SPEKULATION

Redan i valet av ämne för sin avhandling 1840 "Studier angående konstens samband med religionen" visade Ekendal, att han tagit intryck av den romantiska estetiska diskussionen. I den romantiska föreställningen stod religion och konst i ett oupplösligt förhållande till varandra. Konsten uppfattades som religionens högsta uttrycksform, var det gudomliga uttolkare. Bakom den med våra yttre sinnen uppfattbara verkligheten fanns idéernas värld. Konstens och konstnärens mission var att skapa åskådliga symboler för de gudomliga idéerna. Mellan idén och den av konstnären skapade yttre formen fanns ett organiskt samband. Konsten var en väg till universell upplevelse av verkligheten, vilket inte den till förnuftet begränsade filosofin kunde ge. I konsten möttes det etiska och det estetiska.²⁷

Det fanns bland romantikerna en rörelse från en allmänt religiös panteistisk naturfilosofi mot en mer ortodox kristendom, en rörelse, som kan beskrivas som ett återvändande till moderkyrkan. Schelling, Schleiermacher och vår egen Atterbom illustrerade denna färdriktning.²⁸ Även Ekendals avhandling var ett uttryck för romantikens närmande och harmonierande med de kristna lärorna.

Synen på konstens väsen, mål och medel i avhandlingen bar en romantisk prägel. Det platoniserade draget var tydligt. Konstens föremål var främst de från det gudomliga emanerade idéerna i världen. Religionen och konsten uppfattade, var och en på sitt sätt, den universella harmonin. De härskade båda över själens förmågors harmoni och samklang. Den religiösa och den konstnärliga upplevelsen hade samma effekter på själslivet, men skilda uttrycksformer. Det religionen fattade med känslan, konkretiserade konsten i det sköna. Genom att klä det gudomliga i

en gestalt den "hämtat från materien och naturen" åskådliggjorde konsten idéerna. Det konstnärliga skapandet kunde liknas vid inkarnationen.²⁹

Kristendomen innehöll alltid element, som själen borde dyrka men som inte kunde framställas i konsten, nämligen den gudomliga treenigheten. Det var inte Gud själv utan Gud i mänsklig gestalt Kristus, som tagit plats i konstnärens själ. Det sköna var sammansatt av det gudomliga och det mänskliga, som förhöll sig till varandra som idén till formen.³⁰ Den kristna konsten var inte detsamma som gudsdyrkan utan endast "ett stöd för fromheten". Katolicismen hade bättre än protestantismen förstått att tillgodogöra sig de religiösa konstverken, "fattigmans böcker", i sin förkunnelse. I sin konst hade katolikerna uppnått en samstämmighet med religionen liksom protestanterna med sin filosofi. Med det bästa från katolicismen och protestantismen kunde "en enda skönhetens och fromhetens harmoni" bildas.³¹

Andra typiska uttryck för romantisk monism var Ekendals övertygelse, att religionen och konsten förmådde överbrygga motsägelserna i livet. Inte heller saknades det romantiska svärmeriet för "medeltidens enhetsskapande mystik".³² Även om Ekendal på latin var en god stilist, formulerade han inte några originella eller egna tankar i sin avhandling.³³ Bland det romantiska allmängodset kan man urskilja Schellings estetiska teorier. Dennes konstfilosofi kunde Ekendal ha tillägnat sig genom den dåvarande professorn i estetik P.D.A. Atterbom.³⁴ Någon renodlad romantiker var Ekendal aldrig, även om han i dissertationen iklätt sig denna roll. Men olika romantiska idéer har haft ett stort inflytande på hans tänkande. I "Bref ifrån Ferdinand" 1841 var de romantiska influenserna ännu tydliga. Men intresset för en praktisk och utåtriktad kristendom liksom skepsis gentemot filosofi och teoretiserande gjorde, att han aldrig helt uppslukades av romantikens idévärld. I stället drogs han till den kyrkligt-pietistiska förmedlingsteologin eller väckelsesteologin, som den också brukar kallas. Det var fortfarande "Lundaandan", som präglade honom både teologiskt och politiskt.³⁵

Det, som kanske mer än något annat förenade Ekendal med romantikerna och som också blev en bestående del av hans tänkande, var övertygelsen om existensen av ett samband mellan det yttre och det inre livet, antingen det gällde religion, konst eller politik. Det inre tog sig alltid uttryck i påtagliga yttre avläsbara former. Tillämpat på samhället betydde det, att reformer och lagstiftning måste vara förankrade i människors värderingar, verkliga och upplevda behov för att vara funktionella. Upplysningsförsök, som inte tog hänsyn till detta förhållande blev verkningslösa och var trots all välmening bortkastad möda. Politisk bildning, som inte kunde förväntas få en tillämpning i politiska handlingar, vände folket ryggen. På religionens område betydde det, att en yttre bekännelse utan någon inre motsvarighet var meningslös. Dess brist på inre samband skulle alltid lysa igenom. Försök att tvinga pietister och

läsare att anpassa sig till statskyrklighetens officiella kristendom var dömda att misslyckas, då kyrkans former inte motsvarade deras inre religiösa upplevelser. Ett yttre kristligt beteende påtvingat folket av myndigheterna i syfte att uppnå samhällslugn var utan värde.³⁶

Det är inte svårt att se, att det fanns många anknytningspunkter mellan den romantiska åskådningen och förmedlingsteologin och väckelsen. Den kyrkligt pietistiska förmedlingsteologin delade romantikernas syntetiska monism. Vetenskap, kultur och religion återspeglade alla samma verklighet. Själens olika vägar till kunskap gav inte upphov till några motsättningar. I stället kompletterade de varandra, skapade förutsättningar för en harmonisk helhetsupplevelse. Fantasin i den romantiska konsten motsvarades av den religiösa känslan hos väckelsen. Därför var äkta tro liksom sann konst alltid förankrad i enskildas sjäsliv, trots att religionens och konstens föremål hade en oberoende objektiv existens. Därför betonade väckelsesteologin behovet av mångfald i kulturen trots enhet i läran.³⁷ Det är mot denna bakgrund man bör betrakta Ekendals reaktioner på skilda religiösa rörelser i tiden.

D. "PÅ DERAS FRUKTER SKOLEN I KÄNNA DEM"³⁸

1841 utgav Lars Johan Hierta på sitt förlag på svenska en bearbetning av D.F.Strauss' "Leben Jesu". Då blev det, som tidigare endast rönt akademisk uppmärksamhet, en fråga av allmänt intresse. Skriften blev föremål för ett tryckfrihetsåtal, vilket dock ogillades. "Strauss och evangelierna eller Jesu lefnad af D.F.Strauss. För tänkande läsare af alla stånd av en evangelisk theolog" var en översättning av en redan på tyska gjord bearbetning och sammanfattning av Strauss' "Leben Jesu". Originalversionen utkom 1835 i två delar och gav upphov till en intensiv teologisk debatt i Tyskland.³⁹

Strauss ville med utgångspunkt i sin hegelianska filosofi visa, att allt det stöd, som bibeln antogs ge den kristna läran, kunde bevisas antingen strida mot förnuftet eller naturen eller kunde avvisas efter en historisk-kritisk granskning. Evangelierna, vilka sinsemellan innehöll motstridiga uppgifter hade aldrig avsett att återge ett historiskt skeende utan en myt. I mytens form symboliserades föreningen av det gudomliga och det mänskliga, ytterst mänskligheten i sig. Jesu kom på så skilda omständigheter att bli en sådan symbol. Det allmänna medvetandet var i behov av en konkretion för att rätt förstå mänsklighetens idé.⁴⁰

Ekendal bidrog till den svenska debatten med en mindre anonym skrift, vars fullständiga titel löd, "Det ädlaste och verksammaste sätt att strida i Religionsmål. Några gammaldagsord, i anledning af bullret om Strauss och Metodisterna utgifna af Författaren till "Tholucks predikosätt"⁴¹ 1840 hade Ekendal likaledes anonymt publicerat "Doctor A. Tholucks predikosätt eller konsten att återbringa de bildade samhällsklasserna till ett allmännare deltagande i den offentliga Gudstjensten. Förtryligt samtal i en adjunctkammare". Arbetet var till stor del en över-

sättning av Tholucks inledning till sin andra samling "Predigten in dem Akadem. Gottesdienste der Universität Halle".⁴² Ekendal hade låtit Tholucks text kommenteras i form av en dialog mellan två unga präster, Ferdinand och Fritz. Med denna publikation ansåg sig Ekendal ha gjort ett sådant intryck, att han även i sitt inlägg i Strauss debatten önskade framhålla att det här var fråga om samme författare.⁴³ Men med denna signatur talade han inte bara om att upphovsmannen var en och densamme i bägge fallen. Han markerade därmed även sin teologiska och kyrkopolitiska hemvist. Tholuck, som då nyligen besökt Sverige, var känd och uppskattad av präster och teologer, vilka såg positivt på pietism och väckelse. I Tyskland framträdde Tholuck, som en ledande gestalt för den kyrkligt-pietistiska förmedlingsteologin och den akademiska väckelsen.⁴⁴

Strauss idéer antogs i allmänhet ha störst inflytande på den bildade medelklassen, de vilka bar upp den svenska liberalismen. Metodisterna knöt an till folkligare grupper, till läseriets och pietismens anhängare, men även en del högre ståndspersoner. Engelsmannen Georg Scott var under 1830- och 1840-talen verksam i Sverige som en metodismens utsände.⁴⁵ Han nådde stora framgångar med sin mission och skaffade sig många vänner bland inflytelserika svenskar. Särskilt lyckades han få kontakt med en del skånska präster, däribland Thomander och Wieselgren.⁴⁶ Scotts aktiviteter motarbetades av den liberala pressen. Här gällde det motsatta förhållandet i jämförelse med Strauss-debatten, där de liberala tidningarna trädde fram till den svenska översättningens försvar. Motiven för liberalernas negativa inställning till Scott och metodismen var desamma som i fråga om läseriet och pietismen. Man såg i dessa rörelser försvarare av konservativa samhällsideal, intolerans och upplysningsfientlighet.⁴⁷ Scott blev också en bekräftelse på en del av dessa antaganden genom sina kontakter med inflytelserika konservativa kretsar i Sverige.⁴⁸

Ekendal inledde sin skrift om sättet att strida i religionsmål med ett flera sidor långt citat av Johan Arndt, en av pietismens föregångare.⁴⁹ Budskapet i dennes ord var, att man borde bemöta och bedöma olika teologiska riktningar och religiösa sekter med utgångspunkt i bibelordet "på deras frukter skolen I känna dem".⁵⁰ Detta betydde också, att andra skulle komma att bedöma ens lära efter hur man levde. Därför var alltid ett sant kristligt liv det bästa argumentet för de egna synsätten. Detta, menade nu Ekendal, kunde tillämpas på Strauss och metodisterna. Han fann då, att vad beträffade de senare ingav deras lära inga farhågor, möjligen missionsmetoderna.⁵¹ Orsaken till skället på metodisterna låg dels i bristande upplysning, dels i oförmåga att leva sig in i andra människors förutsättningar. "Vi försatte oss icke i den rad af tankar och föreställningar, under hvilka vår nästa handlar; vi besinne icke de för oss okända förhållanden, som föranledt dessa tankar: såsom uppfostran, omgifning, böcker, hälsa, temperament m.m." Om

hänsyn togs till alla dessa omständigheter skulle vi finna, ”att Metodismen för vissa sinnen kan vara en lika nödvändig uppenbarelseform av kristliga lifvet, som *Hernhutismen* och *Lutheranismen* för andra”.⁵²

I ett postscriptum utvecklade Ekendal ytterligare sina synpunkter på metodismens framträdande i Sverige. Ekendal förklarade sig med att framhålla: ”Sedan ofvanstående skrefs (hösten 1841), har det ifrågasättande ämnet betydligt utvecklats. Scott har blivit tafla för den offentliga smädelser, och Strauss’ skrift vederlägges genom talrikt utkommande skrifter.”⁵³ Tillägget är daterat i maj 1842.⁵⁴ Vad Ekendal här åsyftade var antagligen de anklagelser, som riktats mot Scott, att han brutit mot gällande bestämmelser i sin verksamhet. Det gällde bl a i det fall, där medlemmar av svenska statskyrkan förbjuds att bevista andra trosbekännares gudstjänster och för de senare att utvidga sin verksamhet utanför sin egen krets. Scott anklagades också för separatistiska strävanden. Men vad, som verkligen gjort, att Scott fått opinionen emot sig och tidigare positiva att dra sig undan, var en resa till Amerika.⁵⁵ Den hade han företagit för att insamla medel till sin verksamhet i Sverige bl a till bibel- och traktatspridning.⁵⁶ Under denna kampanj hade han skildrat det andliga tillståndet i Sverige i mycket mörka färger.⁵⁷

I sitt postscriptum fastslog Ekendal ännu en gång under återopande av en artikel av Reuterdahl att vad beträffade metodisternas lära och deras kristliga uppsåt, fanns ingen anmärkning att rikta. I stället gällde det här en principiell fråga om hur olika kristna samfund borde uppträda inom varandras revir. I det aktuella fallet bestod problemet i att avgöra, huruvida metodismen ”betraktad såsom en viss fraktion af den stora, allmänneliga kyrkan, härstädes öfverträdt gränserna för den ena kyrkofraktionens tillåtliga verksamhet på den andra eller enligt föregående, om den utsträckt sin verksamhet ifrån lifvets och kärlekens uppväckande i gestalten, som är, till rubbandet af denna gestalts yttre drag och bestämmande författningar”.⁵⁸ Vad Ekendal här gav uttryck för, kan härledas till vissa idéer om en naturlig religiös känsla och gudskunskap. Erkännandet av en sådan känsla och kunskap hos alla människor gav argument för, att det fanns någon sanning i alla religioner. Lade man till ett utvecklingshistoriskt perspektiv, kunde man komma att betrakta kristendomen som det högsta utvecklingstadiet, som den sannaste av religioner. Under dessa omständigheter uppfattades mission och ”proselytmakeri” inom andra kyrkors territorium som ett förnekande av likvärdigheten och hävdandet av en egen högre dignitet. Erkännandet av likvärdigheten resulterade i en relativ tolerans mot oliktankande av annan kristen bekännelse och historiskt betingade skillnader mellan kyrkor. Däremot sträckte sig toleransen inte utan vidare till accepterande av övergång från ett samfund till ett annat. Kyrkan som institution kom att uppfattas som förvaltare av bestämda kristna traditioner mer eller mindre oberoende av kyrkans medlemmar. Reuterdahl och den teologiska

fakulteten i Lund blev under 1850-talet företrädare för en med denna besläktad kyrkosyn. ⁵⁹ Trots att Reuterdaahl och Ekendal i början av 1840-talet tycks ha haft en likartad syn på saken, utvecklades de senare åt helt olika håll. Ekendal kom att ansluta sig till Schleiermachers församlings- och kyrkosyn som en sammanslutning av troende. ⁶⁰

I huvudtexten ansåg nu Ekendal, att även Strauss läror borde behandlas och bedömas på samma sätt som metodisterna dvs efter sina frukter. "Att Straussismen i sig således är oanvändbar i lifvets viktigaste ögonblick, d.ä., i döden för menniskor med kropp och själ, bör visserligen kunna anses som en afgjord sak; med det oakadt låtom oss icke strida emot honom med blotta ord, utan förnämligast med kraften af ett heligt lefverne och af ett rent hjerta i kärleken." ⁶¹ Ytterst menade Ekendal, att det var meningslöst att fördöma Strauss och hans idéer. Sådana lärors uppdykande vore endast konsekvent i en tid, där man börjat betrakta kristendomen som "en pöbelns tygel". ⁶²

Strauss största misstag var hans ensidiga teoretiska utgångspunkt, att han inte insett, att människan var både en sinnlig och en förnuftig varelse. ⁶³ Ekendal liknade Strauss', analysmetoder vid en dissektion. "Strauss har så länge och så noga anatomiserat Skriftens kropp, för att finna själen, att han dödat både kropp och själ. Det rena intet tittar ut genom de ihåliga ögongroparna af det förstörda benrangel, hvartill Strauss har gjort D.Hel.Skrift." Om man försökte befria kristendomen och bibeln från sin historiska gestalt blev ingenting kvar. ⁶⁴ Med Strauss metoder kunde man aldrig komma åt de kristna sanningarna, därför att det gudomliga alltid uppträdde i "individuell, concret form". ⁶⁵ Med hjälp av förnuftet kunde man varken bevisa eller motbevisa, att Kristus var Guds son. Det kunde vi endast göra genom det liv vi levde. "Historiskt d.ä., genom vår lefnad, genom vårt umgänge, genom vårt sätt att bemöta fiender, synnerligast dem, som tänka olika med oss, böre vi VI-SA, icke BEVISA, att Kristus är Guds son och att allehanda Gudomskraft är oss gifven genom honom." ⁶⁶

I konsekvens med sin uppfattning, att religionen hade sin grund i känslan, gick Ekendal inte in på någon vetenskaplig argumentering. ⁶⁷ Han förnekade inte, att förnuftsresonemang förde fram till den position, som Strauss hamnat i. Tvärtom var Strauss ett exmpel på vart det ledde, om man i religiösa frågor enbart lät sig styras av förnuftet, "ouppvärmadt av Kristi kärlek". ⁶⁸ På samma sätt bedömde han den religiösa rationalism, han kom i kontak tmed på kontinenten tio år senare. En kristendom byggd endast på förnuftet, gav inte menniskor någon grund att leva på. Den överdrivna tron på förnuftets förmåga att leda rätt i religionsfrågor, såg Ekendal som en avart speciell för protestantismen. Dess "begrepps-fordran" och dragning åt filosofin ledde till en bristande förståelse för känslans betydelse. ⁶⁹

E. LÄSARE OCH ROPARE

Redan tidigt intresserade sig Ekendal för den folkliga utomkyrkliga religiositeten. I sin Strauss-skrift påpekade han: "Få tilldragelser ur det inre lifvets verksamhet äro för allmänheten så okända och tillfölje deraf så misskända, som läseriet."⁷⁰ Det var också anledning till att läsarna fått rykte om sig att vara ett slags kristna farisäer och politiskt konservativa.⁷¹ Den enda anklagelse Ekendal fann befogad var den mot läsarnas tendens att dra sig undan från annat umgänge än med liktänkande, men "hvarföre förmäna läsarne, att äfven hålla sig till de sina d.ä. till dem hvilkas inre de bäst förstå och hvilka bäst förstå dem igen". Om detta vore något ont, då vore även den fosforistiska skolan och alla andra skolbildningar inom vetenskap, konst och kultur av ondo.⁷² Det rätta vore i stället att betrakta läseriet, "såsom ett af de många utvecklingsmomenten för Kristligt lif", så länge det inte antog "en för vårt kykoskick främmande gestalt".⁷³

Kunskaper och erfarenheter om de folkliga religiösa rörelserna inhämtade Ekendal under sommaren 1843. Rapporter därom publicerades i uppsalatidningen Thorgny under rubriken "Om bättringsroperiet i Råda socken i Vermland".⁷⁴ Under sitt besök i Råda hade Ekendal kommit i kontakt med s k bättringsropare, mestadels flickor i yngre tonåren. Flickorna manade under anfallsliknande tillstånd till allmän bättring och avståndstagande från allt syndigt. Särskilt riktade de sig mot spridandet av överklassens flärd och fåfänga livsstil. Så borde tex kvinnorna göra sig av med sina hårkammar och onödiga veck i klädedräkten.⁷⁵

Ekendal bedömde flickorna som både kroppsligt och själsligt sjuka. Men då kropp och själ stod i ett nära samband med varandra, vore det meningslöst att söka efterforska vilket, som varit det ursprungliga. Däremot skulle det behövas en undersökning för att utreda dess beröring med magnetism, andeskådning och teosofi. Men Ekendal var också övertygad om, att företeelsen kunde hänföras till med läseriet besläktade fenomen. Det var en protest "emot ljumheten och iskallheten i det kristliga lifvet".⁷⁶ Ytterst var det en fråga om otillfredsställda religiösa behov. Antingen kunde man som Strauss skjuta det ifrån sig och säga, att "det är falskt eller har sin grund i falska religiösa behov" eller acceptera företeelsen som verklig och försöka ta reda på dess orsaker. Därefter kunde man avgöra behandlingsmetod.⁷⁷

Uppkomsten av ropare var för Ekendal ett avslöjande av brist på levande kristendom. Den stora uppslutningen kring bättringsroparna visade, att dessa talade till folket på ett sätt som prästerna inte förmådde. "Begripa *vifolket*, och begriper *folket* oss? Det är frågan. Bättringsroparne begripa folket och folket begriper dem. Det är visst." Roparna engagerade sina lyssnare, därför att de hade gemensamma erfarenheter som utgångspunkt. Roparna använde ett rikt, om än ibland groteskt bildspråk. Att delta i en roparesammankomst var som att bli förflyttad

tusentals år tillbaka i tiden, "till epokerna af människoslägtets första äldsta kulturhistoria". Prästerna borde i sitt predikosätt ta hänsyn till folkets verkliga bildningsgrad, anpassa sig både till form och innehåll.⁷⁸ De kom ingen vart med att reagera som många bildade gjorde, avfärda det hela som vidskepelse och gripa till maktmedel. I stället måste prästerna inse, "att hvarje människa, så vida hon är en *mikrokosmos*, måste i sitt eget inre lif, liksom i ett kort sammandrag genomleva alla föregående seklers bildningsmomenter". Denna utveckling hade allmogen blivit förhindrad att genomgå p g a "omständigheterna och sin ställning i det borgerliga lifvet".⁷⁹

I sin skrift om Tholucks predikosätt ville Ekendal påverka prästerna att tillägna sig en predikostil, som fick de bildade klasserna att åter delta i gudstjänstlivet. Predikanten borde mer vädja till åhörarnas "sanningsskänsla och dolda medvetande af Gud".⁸⁰ Han skulle tala till sina åhörare "*icke såsom predikant, utan såsom människa*".⁸¹ Prästen var i regel en person med "*klassisk och human bildning*". Det måste få komma till uttryck även i predikan. En förmedling mellan kristendomen och tidens bildning var nödvändig för, att "man såsom kristen bildad medborgare icke skall känna sig ofullständig eller bruten".⁸² Samma språk, som användes till vardags, kunde också brukas i predikstolen. "Det är ju kristendomen, som skall helga människan, men icke sker detta igenom en vald församling af för tillfället heligt afrundade ord".⁸³ Känslösamt prat hade ersatt ett klart förstånd i predikan.⁸⁴ Innehållet borde i första hand vädja till förnuftet, medan språket talade till själens alla förmågor.⁸⁵ Det var också av vikt att predikan uppstod ut "*ur församlingen*", dvs var ett uttryck för de gemensamma erfarenheterna.⁸⁶

Ekendal förordade samma pedagogiska strategi för predikan, antingen det gällde den "bildade klassen" eller den "råa allmogen", en predikan som utgick från åhörarnas bildningsnivå och erfarenheter. Samma krav ställde han på prästen som på en bra skollärare, men med dessa utgångspunkter kunde prästen knappast tala till bägge kategorier samtidigt. Konsekvensen borde bli, fast Ekendal inte uttalade den, att det krävdes vissa präster för de bildade och andra för folket. På en punkt föreligger en motsägelse i rekommendationerna. Till den bildade klassen skulle prästen tala som den bildade människa han var, men till allmogen borde han anpassa sig på samma sätt som när man talade med ett barn. Ekendal var dock inte omedveten om problemen. Men i artiklarna i Thorgny till skillnad från "Tholucks predikosätt" tycks han delvis ha gett upp hoppet om de bildade. "Käre! der de bildade icke redan flytt, der bevisa de just genom sina kyrkobesök, att de icke ogera se, att vi hufvudsakligast rätta vår verksamhet på folket och de enfaldiga, genom hvilkas sedlighet och moraliska kraft samhället blir starkt, och bildningens fortgång möjlig; och der de redan flytt under det hittills begagnade predikosättet, der vinnes ju intet genom dess bibehållande."⁸⁷

De svårigheter kristendomen och kyrkan genom läseriet och rationalismen ställdes inför i början av 1840-talet, hade för Ekendal två sidor. Den ena var bristen på krisligt liv. Den andra var skillnader i bildning mellan präster och lekmän, och mellan olika samhällsklasser. I början av 1840-talet betonade han mer bildningens betydelse, såg svårigheterna främst som ett "kommunikationsproblem". Lösningen blev en förnyelse av predikan. Men efter hand skjuts bildningsaspekten åt sidan. Det viktiga var inte längre, vad prästen sade utan vad han gjorde. Kristenomens väsen uppfattade han som "en ur det inre lifvet sig uppenbarande kraft". Graden av kristlighet kunde endast avläsas "af verkningarna i det yttre".⁸⁸

F. "FIRMAN "CHRISTUS OCH FÖRSAMLINGEN""⁸⁹

Under 1840-talet sågs rationalism och spekulativ filosofi som de stora farorna för kristendomen och kyrkan. 1850-talets kyrka anade hotet från ett helt annat håll, det alltmer utbredda läseriet och den folkliga väckelsen. Under trycket av dessa rörelser kom den svenska statskyrkan som institution att ifrågasättas, vilket gjorde frågan till ett problem av stor allmänpolitisk betydelse.⁹⁰

1840-talets debatt kring motpolerna Strauss och Scott hade resulterat i en ökad tolerans. Bland många präster, teologer och vissa högre ståndspersoner växte en övertygelse fram, att både rationalism och separatistiskt läseri måste bemötas med en ny andlighet inom kyrkan. Organisatoriskt tog det sig uttryck i bildandet av Inre Missionen efter förebild från Tyskland.⁹¹ Språkrör för denna högre ståndsväckelse blev den 1854 startade Vaktaren. Tidning för kyrka och stat, politiskt konservativ men kyrkligt liberal.⁹²

Under intryck av Schleiermachers församlingssyn uppstod bland teologerna i Uppsala en riktning, som önskade behålla läsarna och väckelsen inom kyrkan. Motiven var förutom antagandet, att det i grunden inte förelåg någon skillnad i lära, även taktiska. Om kyrkans ledning agerade på ett sådant sätt, att läsare och andra kände, att de inte hade någon plats i kyrkan, då skulle religionsfrihetsfrågan bli akut. En religionsfrihetsdebatt måste oundvikligen komma att även beröra statskyrkans berättigande.⁹³

Den konservativa reaktionen efter 1848 hade också fått återverkningar på kyrkopolitiken. Stämningarna inom prästeståndet gynnade en konservativ kyrkopolitik och en stram hållning gentemot läsare och väckelserörelse.⁹⁴ Samtidigt skedde en omsvängning i attityd till pietister och läsare bland liberaler. Tidigare hade man i allmänhet varit negativ till dessa uttryck för folklig religiositet, vilka man uppfattat som politiskt konservativa och upplysningsfientliga. Men från att ha varit statskyrkans försvarare, började nu liberalerna med S.A.Hedlund i spetsen att ta läsarnas parti.⁹⁵ Rent konkret kom den kyrkopolitiska debatten att i första hand koncentrera sig på frågan om konventikelplakatets bevarande eller inte.

1857 utkom Ekendal anonymt med sitt arbete "Svenska kyrkan och presterskapet".⁹⁶ Den tillägnades svenska kyrkans målsmän. Skriften var ett skarpt och delvis känsloladdat angrepp på den kyrkopolitik, som förts i början 1850-talet under ledning av Reuterdahl som ecklesiastikminister. Det primära syftet med publikationen var att för-
må den sittande riksdagen att avskaffa konventikelplakatet och sakramentallagen. På sikt önskade Ekendal lossa på kyrkans band med staten, förändra kyrkans organisation, bryta ned den skarpa gränsen mellan präster och lekmän, och framför allt öka lekmännens inflytande.

"Betraktelser och samlingar" som Ekendal också kallade sin skrift hade ett mycket skiftande innehåll. Materialet bestod av egna och andras synpunkter på kyrkan, prästerskapet och religionsfriheten. Det var hämtat från olika tidningar, skrifter och officiella skrivelser. Stor uppmärksamhet ägnades också de utländska reaktionerna på den svenska behandlingen av oliktankande. Ekendals egna bidrag var dels nyskrivna, dels hämtade från hans tidigare publicistiska verksamhet.

Förordet är daterat den 1 augusti 1856. Ekendal var då sedan ett halvt år utnämnd men inte tillträd kyrkoherde i Flo i Skara stift, en utnämning, som låtit vänta på sig alldeles för länge enligt hans egen mening. Skriften var anonym och han ville att den skulle så förbli, vilket framgår av brev till S.A.Hedlund. I samma brev skrev han vidare: "Goda, vänliga till hjertat talande ord hjälpa icke. Bakom den kompakta opinionen af otro, vantro och öfvertro agerar biskopsdömet oantastadt, blickar fram med ett tillgjordt kristligt gladt och vänligt ansigte och drifver sedan bakom kulisserna sitt mörka spel, hvars olyckligaste karakter är en viss beskedlig välmenighet."⁹⁷ Några vänligheter var det inte heller Ekendal serverade i sin stridsskrift.

Som tack för hjälpen med insamlandet av material skickade Ekendal till Hedlund en artikel med anledning av de förestående biskopsvalet i Göteborg och Lund. Den var en kritik av de närmast föregående biskopstillsättningar, vilka bl a resulterat i att Reuterdahl hamnat i ärkestiftet. Om samma tendens gjorde sig gällande vid de kommande tillsättningar, skulle "äkt kyrkans män" få stå tillbaka för "beräknad inflytelse vid befordringar eller förmodad duglighet vid riksdagarne". Artikelnen kunde läsas i Handelstidningen som en uppsats från "en aktad insändare". I en redaktionell kommentar instämde tidningen helt i skribentens ord men betonade, att ingen förbättring var att vänta förrän hela episkopatet hade avskaffats.⁹⁸ Uppsatsen ingick senare i "Svenska kyrkan och presterskapet".⁹⁹

Så gott som alla missförhållanden inom kyrkan, ansåg Ekendal, kunde man leda tillbaka till den författning svenska kyrkan fått 1686. Den böjde kyrkan under staten och gjorde prästerna till statliga ämbetsmän och "*derigenom* ha lekmannaverksamhet och "andeliga rörelser" blifvit något misstänkt, *derigenom* hafva konventikel- och sakramental-lagar kunnat stiftas, samt "läsare", och kolportörer förföljas; och *der-*

igenom hafva ändtligen, såsom en ytterligare motvigt och protest mot dett statens ingripande i kyrkans rätt, *baptister, mormoner* och andra *separtistförsamlingar* kunnat uppstå”¹⁰⁰

Ekendal tog avstånd ifrån det folk- och landskyrkobegrepp, som omfattade ”hela massan af de inom landet boende innevånarne”.¹⁰¹ Kyrkan var för honom en församling av troende. Men han sade också, att varje ”samhälle har obestriddigen rätt att för religiösa ändamål göra hvilka anstalter det behagar; men icke rätt att kalla dessa anstalter *kyrka* i den mening, som Christus och apostlarne taga ordet, då de tala om ”församlingen”. ”Att sålunda under firman ”Christus och församlingen” i folkets öfvertygelse innästla anstalter af den beskaffenhet, som de på jorden nu upprättade *folk- eller landskyrkorna*, att tillägga dessa anstalter samma rättigheter och pligter, som tillhöra Christi kyrka; och att inom dessa med Christi namn stämplade anstalter styra och straffa med den *verldsliga maktens* svärd — detta är ett förfalskningsbrott, ett våld mot samveten och Guds uppenbarade ord af den gröfsta art, ett foster af lögnens Furste, som på den verldsliga kyrkans armar burit tusende sinom tusende själar till evigt förderf.”¹⁰²

De flesta i dessa kyrkor lekte kristna, på samma sätt som barn i leker soldater.¹⁰³ Så gjorde även prästerna, som endast tog sina inkomster på allvar.¹⁰⁴ Trots, att tusentals präster avlönades av statskyrkan var det inte från dem de andliga rörelserna utgick utan från helt annat håll.¹⁰⁵ Om man tänkte efter vad, som verkligen krävdes av en kristen, så insåg man, att det man bevittnade i kyrkan varje söndag, inte var uttryck för någon kristendom. ”På en viss timma en viss dag framträder en kostymerad man med kongl. eller konsistoriel fullmakt, deklamerar om evighetsstraff och räakenskap inför Guds domstol, skildrar med lefvande färger de pånyttföddas glädje och frid här i lifvet samt de utvaldas salighet efter lifvets slut...” Men så snart prästen lämnat predikstolen och knappt kommit ut ur kyrkan, uppslukas han av världsliga angelägenheter som om det han sagt varit meningslöst t o m för honom själv. Detta var, menade Ekendal, inte kristendom utan ”skrymteri”.¹⁰⁶ Men det verkliga ”gäckeriet” var när församlingen unisont läste trosbekännelsen.¹⁰⁷ Om man verkligen önskade ett kristet land med en kristen befolkning, måste man ta avstånd från den officiella skenkristendomen. Predikanter, som talade om hur det verkligen förhöll sig med kristendomen skapade ofta oro bland folket och motarbetades därför både av kyrkan och den världsliga myndigheten. Staten var mest intresserad av en kristendom, som gjorde medborgarna till ”stilla och tåliga samhällsmedlemmar” och inte hotade samhällets lugn. Men samma lugn har kunnat upprätthållas i stater långt innan det fanns någon kristendom. De själviska intressen hos de styrande och de styrda var tillräckliga garantier.¹⁰⁸ Om man bara kunde vara en aktad medborgare utan att vara kristen, så skulle hyckleriet försvinna. Det skulle skapa förutsättningar för ett rätt förhållande mellan kyrka och stat.¹⁰⁹

Tog den världsliga regeringen på sig uppgiften att vårda och tillfredsställa "den odödlige andens eviga behof", skedde det efter samma mönster som all annan statlig verksamhet, "för möjligaste bästa pris och till det bekvämaste bruk". När väl en statlig anstalt för detta ändamål blivit inrättat, tillåts inga klagor. "Vilja undersåtarne sedermera icke hörsamma dessa mina lagligen examinerade och anställde tjenstemän, vilja de tillfredsställa sina religiösa behof på annat sätt och genom andra medel, än jag föreskrifvit; så kan jag, för den världsliga ordningens skull, som jag är satt att upprätthålla, icke annat än mellankomma med svärdet, som Gud gifvit öfverheten i handen, att straffa missdådare och tukta den, som illa gör." ¹¹⁰

Staten var med sina ingripanden i kyrkan den, som bar en stor del av skulden till dess oandliga prästerskap. Med sitt grepp om prästernas utbildning och befordran styrde de världsliga myndigheterna, vilka som nådde ledande positioner inom kyrkan. Akademiska och politiska meriter hade belönats framför rent prästerliga. ¹¹¹ Men Ekendals angrepp på prästerna gällde inte bara deras brist på andlighet utan också, att de ansåg sig ha rätt att sätta sig till doms över andra, att de inte trodde sig ha något att lära av en lekman. ¹¹² Men mer än något annat upprörde det Ekendal, att denna kyrka med sitt oandliga prästerskap inte bara drev verkligt kristna ut ur kyrkan, utan att den dessutom med hjälp av den världsliga våldsmakten förföljde dem och behandlade dem som brottslingar. Det måste vara parodi på en kyrka, när "en länsman rusar, på sin högärevördiga Hr Pastors anstiftan, in på en hop kristna, som läsa Bibeln och Luthers förklaring, med sabeln i hand och erbjuder sig att göra dem saliga för 24 sk". ¹¹³

I kristendomens begynnelse fanns ingen rangskillnad bland prästerna och ingen skarp gräns mellan präst och lekman. ¹¹⁴ Uppkomsten av en särskild prästkast lade grunden till ett hierarkiskt episkopalsystem, vilket innebar ett förfall till den judiska ståndpunkten. ¹¹⁵ Samma missstag som den katolska kyrkan begick den protestantiska, när den på "en viss kast" lade det, som tillhörde alla kristna och sedan skyddade denna kast med speciella privilegier. ¹¹⁶ Från början hade de blivit präster, som därtill hade särskild fallenhet, men det hade inte givit dem rätt att härska över andra eller att hindra andra att uppträda som lärare. ¹¹⁷

I ett mindre förord till andra häftet av "Svenska kyrkan och prästerskapet" förklarade Ekendal, att Sverige under dåvarande förhållanden inte kunde undvara en statskyrka. ¹¹⁸ En sådan förklaring från hans sida var säkert befogad. Tonen i det första häftet kunde ha gett intrycket, att han var en avgjord motståndare till både statskyrka och episkopat. Nu sade Ekendal, att han inte ville avskaffa varken det ena eller det andra. Bortsett från kravet på konventikelplakatets och sakramentallagens avskaffande var hans förslag till konkreta förändringar vaga. "Något steg i konstitutionell riktning måste äfven kyrkan taga, om hon med alla olägenheterna vill bevara fördelarne af att vara en statskyr-

ka.”¹¹⁹ Störst vikt lade han vid att prästerskapet förnyades andligen och även rent personellt. Tillsättningsgrunderna och tjänsteförhållanden måste utformas så att endast de, som verkligen kände sig kallade till prästämbetet och önskade ägna sig åt församlingarna, blev präster.

Fullkomlig religionsfrihet stred enligt Ekendal varken mot förnuftet eller bibeln. Det hade den dansk-tyske teologen A.G.Rudelbach visat. Men den svenska allmänheten tycktes inte önska en sådan religionsfrihet. Mycket skulle vara vunnet på att få andakts- och samvetsfrihet.¹²⁰

Ernst Newman har om Ekendal sagt, att han i ”Svenska kyrkan och presterskapet” starkt påverkats av Sören Kierkegaards kyrkokritik.¹²¹ Det finns utan tvekan stora likheter med den kritik Kierkegaard formulerade. Gemensamt har de avståndstagandet från den officiella kristendomen, levebrödsprästerna och skenkristendomen. Ingetdera var egentligen något nytt hos Ekendal och behöver inte nödvändigtvis sättas i samband med Kierkegaard. Men både stilen och själva ordvalet har sådana likheter med danskens, att de inte kan förklaras som några tillfälligheter.¹²² Det är inte heller uteslutet att det faktiskt var Kierkegaards angrepp på den danska statskyrkan 1854-55, som inspirerat Ekendal till utgivandet av ”Svenska kyrkan och presterskapet” och att han i någon mån tänkt sig den som en svensk motsvarighet. Kierkegaards tidskrift Ögonblicket översattes och utgavs på svenska under 1855 på samma förlag som Ekendals skrift två år senare. För den som tagit del av Kierkegaards tankar måste sambandet ha varit uppenbart. Men det finns onekligen en motsättning mellan den i Kierkegaards anda skningslösa kritiken av kyrkan och prästerna och Ekendals vaga föga genomgripande förslag till förändringar. Kierkegaard hade helt sonika uppmanat var och en som ville vara kristen att vända kyrkan ryggen och inte delta i de offentliga gudstjänsterna.¹²³

En bland pietister och väckelse-teologer omhulad tanke var, att kyrkan förfallit från sin ursprungliga enhet och enkelhet. Förmedlings- och väckelse-teologen August Neander har utvecklat förfallsidén i sin kyrkohistoria. Uppkomsten av ett särskilt prästerskap skilt från lekmännen innebar ett förfall till den judiska och hedniska ståndpunkten. Det medförde också förlusten av det, som karakteriserat kristendomens första tid: frihet, jämlikhet och broderskap. Kyrkans institutionalisering frantog människorna deras inre direkta kontakt med det gudomliga.¹²⁴ Neander betonade liksom andra väckelse-teologer, att kristendom var liv och inte lära. Det betydde inte bara, att religionen hade sin grund i känslan och sinnelaget. Det betydde också, att kristendom var ett liv i historien. Kristendomen gav sig till känna genom individer och fick därför olika uttrycksformer. Det enhetliga historiska livet tog sig uttryck i en mångfald. Men det fanns enhet i mångfalden.¹²⁵ Att Ekendal i ”Svenska kyrkan och presterskapet” liksom tidigare anslutit sig till denna syn är tydligt. Neanders kyrkohistoria översattes till svenska 1828-32. I ett avsnitt kallat ”Lekmäns skriftenliga rätt till gagnade läro-

verksamhet i församlingen” har Ekendal till stora delar följt uppläggningsen av ett stycke hos Neander, vars rubrik i den svenska översättningen var ”De förändringar, hvilka den Christna Kyrkoförfattningen efter det Apostoliska tidehvarvet undergick”. I vissa delar var Ekendals text nästan ordagrant lånad från Neander, antagligen den svenska översättningen.¹²⁶

Ekendal medverkade i Vaktaren under 1850-talet. Tidningen var ett språkrör för Inre Mission och uppsalateologerna. I ”Svenska kyrkan och presterskapet” hämtade han från Vaktaren egna och andras inlägg i 1850-talets intensiva kyrkopolitiska debatt kring konventikelplakatets tillämpning och eventuella avskaffande. Särskilt vinnlade han sig om att dokumentera den omänskliga och okristliga behandling läsarna blivit utsatta för. Vaktaren verkade, om än inte för fullständig religionsfrihet så för en större andlig frihet inom kyrkan.¹²⁷ Kyrkopolitiskt anknytade Ekendal till deras moderata reformpolitik.¹²⁸

G. KOMMENTAR OCH SAMMANFATTNING

Vissa grundläggande värderingar i Ekendals förhållande till religion och kristendom förblev sig lika genom åren. Han uppfattade alltid religionen som grundad i känslan. Endast genom en personlig omvändelse eller pånyttfödelse kunde en människa nå fram till en kristen tro. Eftersom kristendom var liv och tog sig uttryck i det yttre livet, vore det otänkbart, att en omvändelse förblev omärkbar för den omvände eller hans omgivning. Det måste finnas ett före och efter. Detta var synsätt han delade med pietister och läsare. Religionens förankring i individuella själlsliv och kravet på en personlig omvändelse med konsekvenser i det praktiska livet skapade förståelse för variationer i de religiösa uttrycksmedlen, för mångfald i enhet. Dessa synsätt var utgångspunkten för Ekendals kritik av statskyrkan och prästerskapet.

Under början av 1840-talet, som vi inte fullt adekvat dock kalla Ekendals romantiska period, framhöll han den religiösa känslans särart i förhållande till själens övriga förmåga, men samtidigt tenderade i hans tänkande den estetiska känslan att inta en nästan likvärdig position. Under hela 1840-talet delade Ekendal förmedlingsteologins strävan att förena bildning och kristendom. Denna fråga hade aktualiserats av de bildade klassernas sekularisering. Prästens förmåga att kommunicera med de bildade stod i centrum för uppmärksamheten. Men efter hand var det inte prästens brist på bildning, som för Ekendal framstod som huvudproblemet utan snarare, att denne i regel endast var bildad och saknade andra nödvändiga kvaliteter. En präst måste både vara bildad och äga en inre kallelse. För att detta under de svenska förhållandena skulle bli möjligt måste präst- och lärarkarriären skiljas åt. Kyrkan skulle inte behöva gå till universitet eller skola för att få bildningen representerad inom sig.

Mot slutet av 1840-talet kan man hos Ekendal iakttaga, vad man kan

kalla en perspektivförskjutning. Bildningsproblematiken kom i skymundan. En av anledningarna var, att bildningsfrågorna inte intog samma plats i debatten, vilket i sin tur var en följd av att det allmänpolitiska intresset inte längre fokuserades kring medelklassens problem utan de lägre klassernas. Tilltron till bildningens och folkupplysningens förmåga att påverka det sedliga livet var inte heller lika stor. Kristendom, bildning och förnuft samverkade fortfarande i Ekendals föreställningsvärld. Men varken bildning eller ett utvecklat förnuft uppfattades av honom som någon garanti för en sedlig människa. Det var inte förnuftet, som styrde världen utan egoismen. Endast kristendomen kunde råda bot på självisheten.

En kristendom, så som Ekendal såg den, vilken med nödvändighet tog sig uttryck i handling, kunde inte stå främmande för deltagande i politik och reformarbete. Det var inte brist på upplysning eller kapital, som hindrade de lägre klassernas deltagande i representationen, utan de privilegierades brist på kristlighet. Urkristendomen framstod här som det utopiska idealet. Då hade rått frihet och jämlikhet. "Genom ståndens nedbrytande införes dock inte kristendomen i samhället; men när kristendomen en gång dit inkommer, då nedbrytas, bortfalla stånden av sig själva, och allmänna val grundade på personlighetsprincipen, som är kristendomens enda sanna, följa sjelfmant. " ¹²⁹ De slutsatser Ekendal dragit av den uteblivna representationsreformen var, att samhället inte byggde på kristna värderingar och att prästeståndet, som varit satt att föra kristendomens talan, dvs de fattigas och fötrycktas, hade svikit sin uppgift. Han kunde i slutet av 1840-talet konstatera, att varken kyrkan eller samhället byggde på kristendomen. Det var under intryck av denna erfarenhet, förstärkt av den kyrkopolitik som förts i början av 1850-talet, som "Svenska kyrkan och presterskapet" tillkommit. Samma krafter som förhindrade förändringar i samhället var verksamma i kyrkan. Varje förändring av de större sammanhangen måste börja med en omvändelse till kristendom hos enskilda individer.

Man kan också märka en förändring av attityden till katolicismen hos Ekendal under loppet av 1840-talet. I början av årtiondet representerade katolicismen vissa positiva värden. Känslan och fantasin hade fått större spelrum inom den katolska kyrkan än inom den protestantiska, som hyllade förnuftet och filosofin. Från slutet av 1840-talet var det andra drag inom katolicismen, vilka kom att avgöra bedömningen av dess värde. Ekendal anslöt sig till väckelseeteologins syn, att det katolska representerade ett förfall från den ursprungliga kristendomen. Kyrkans institutionalisering och uppkomsten av en förvärldsligad prästerlig hierarki var resultat av detta förfall. Strävan efter att förena det bästa hos de olika kristna riktningarna, katolicismen och protestantismen, var inte längre aktuell. På 1850-talet var det de katoliserande tendenserna, som måste bekämpas. Protestantismen, så vida den följde Luther, representerade urkristendomen. Ekendals attitydförändring var ett ut-

tryck för de ökade spänningar mellan katoliker och protestanter, som kännetecknade klimatet särskilt i Tyskland vid denna tid. Paradoxalt nog var de resultat av den ökade religionsfriheten. Den hade framför allt betytt en expansion för den katolska kyrkan, vilket gjorde att protestanterna började känna sig trängda.¹³⁰

I "Den nya folkskolan" hade Ekendal rekommenderat det yngre obefordrade prästerskapet som lämpliga lärarkrafter för folkskolans medborgerliga undervisning. Han hade också föreslagit, att den första undervisningen förlades till hemmen under prästerskapets tillsyn. Dessa förslag tolkades av en del som en önskan att öka prästernas makt och inflytande. Sådana slutsatser måste bedömas som osannolika med tanke på Ekendals syn för övrigt på förhållandet mellan lekmän och präster. Fördelen med att utnyttja präster i medborgarundervisningen låg i, att dessa genom sin utbildning var bättre rustade för uppgiften än de seminarieutbildade folkskollärarna. I egenskap av präster hade de redan ett ansvar för folkupplysningen. Det borde alltså inte vara någon främmande tanke att ansvaret utvidgades ytterligare. Om förslaget att befria folkskolan från kristendomsundervisningen kan sägas, att Ekendal i första hand vände sig mot metoden som användes där. Den inskränktes i stort sett till att lära ut en mekanisk utanläsning av katekesen. En sådan kristendomsundervisning var han motståndare till både i folkskolan och i den lärda skolan. Religionsundervisningens mål var att fästa kristendomen i "sinnet", inte bara i "minnet". En undervisning, som motsvarade dessa krav skedde enligt Ekendal bäst i en miljö med nära personlig kontakt mellan lärare och elev. Det ideala förhållandet var, när en moder undervisade sitt barn. Både hans religionspedagogiska ideal och hans syn på folkskolans uppgift talade för hemundervisningens bibehållande.¹³¹

Teologiskt och kyrkopolitiskt kan konstateras, att Ekendal anslutit sig till de politiskt liberala teologerna och prästerna. I sak gav han den radikalare falangen av religionsfriheteskämparna rätt, men i praktiken förordade han en försiktigare reformpolitik i uppsalateologernas anda. Precis som i samhället trodde han endast den rätta kristliga andan om att kunna åstadkomma radikala förändringar i kyrkan. Även om han i sin kritik av statskyrkan satte den i motsats till sina utopiska ideal, hade han här liksom på skolans område, när det kom till praktisk politik, en klar pragmatisk inställning.

SAMMANFATTNING

Föremålet för denna avhandling, prästen och seminarieföreståndaren J.H.Ekendal, inledde med sin skrift "Den nya folkskolan i Sverige" den under 1850-talet på nytt uppvaknande folkskoledebatten. Han sade sig ha kommit fram till, att folkskolans huvudsakligaste uppgift var meddelandet av de allmänt medborgerliga ämnena. Syftet med den 1842 inrättade svenska folkskolan var att ge den förmögnare allmogens barn en undervisning ungefärligen motsvarande den som medelklassen erbjöds i städernas lägre apologistkolor. Man hade önskat höja bondeståndets bildningsgrad och göra det mer oberoende av de övriga stånden. Den nya folkskolestadgan hade en viss politisk mening och uttryckte ett begär efter större medborgerlig frihet och självständighet. Ekendal slog fast att för att kunna fylla denna uppgift måste religionsundervisningen förläggas till hemmen under prästerskapets tillsyn, och folkskolan endast ägna sig åt de allmänt bildande medborgerliga kunskapsämnena. Den senare undervisningen skulle fritt få begagnas av de förmögnare och mer begåvade av allmogens barn. Men innan Ekendal i "Den nya folkskolan" presenterade sina slutsatser, hade han redogjort för de inblickar i den svenska folkskolans vardag, som han fått under resor på landsbygden. Sina erfarenheter summerade han med att konstatera, att folkskolan inte var älskad av folket, att de flesta var missnöjda med skolan och att det hela blivit mer eller mindre förfelat. Ekendal jämförde också svenska förhållanden med sin intryck från resor han företagit i Tyskland, Schweiz och Danmark både före och efter publiceringen av "Den nya folkskolan". Resorna hade företagits med statsunderstöd och haft till syfte att studera folkskoleväsendets inflytande på folkens moraliska, religiösa och ekonomiska liv. Dessa rapporterade han om i en mängd tidningsartiklar och senare i bokform.

Ekendals kritiska granskning av folkskolan och dess lärare, har det sagts, väckte en storm av indignation, särskilt bland landets folkskollärare. Man frågade sig vems ärenden han gick, radikala rabulisters eller reaktionärers, som ville stjälpa folkskolan? Inget av alternativen syntes troligt med tanke på Ekendals egenskap av präst och föreståndare för ett folkskoleseminarium. Något tillfredsställande svar gavs inte av samtiden. Fortfarande vid folkskolans hundraårsjubileum 1942 har man problem med att ge besked. Mot denna bakgrund har det tett sig som en intressant uppgift att söka fånga Ekendal i hans idémässiga, politiska och sociala sammanhang före och efter publicerandet av "Den nya folkskolan".

Ekendal hade i "Den nya folkskolan" hävdatt, att syftet med folkskolan var att skapa en politisk bildningsanstalt för det fjärdeståndet i första hand. Detta förnekades av en del i samtiden, men också av senare bedömare. Nu torde det inte vara möjligt att utpeka något bestämt syfte med den 1842 inrättade folkskolan. Beslutet i riksdagen var en kompromiss och inte uttryck för någon enhetlig vilja. Ekendals tolkning var en,

kanske inte den till hands närmast liggande, av flera möjliga. Sin bedömning av folkskolans målsättning hade han främst satt i samband med de argument, som framförts av Per Sahlström före folkskolestadgans tillkomst. Förslaget från Ekendals sida att förlägga den första undervisningen till hemmen under prästerskapets tillsyn stod inte i strid med hans önskan om en medborgarskola. Det fanns en allmän strävan att stimulera hemundervisningen för att lätta på folkskolans börda.

Den äldre formen för folkundervisning hade Ekendal kallat "den gamla folkskolan" och för dess bevarande och kompletterande med "den nya folkskolan" hade han tillåtits argumentera utan motsägelser i det liberala Aftonbladet 1840. Det kan inte ur liberal synpunkt ha varit någon uppseendeväckande ståndpunkt. Förslaget att begränsa elevunderlaget i den nya folkskolan till den förmögnare och mer begåvade delen av allmogens barn måste ses som en pragmatisk anpassning och inte uttryck för någon ideologisk bedömning, ett antagande, som stöds av det positiva mottagande "Den nya folkskolan" fick i liberala tidningar.

Tidpunkten för publicerandet av "Den nya folkskolan" kan ur politisk synpunkt bäst karakteriseras med, att det var efter 1848. På kontinenten hade reaktionen satt in, som till en del just gällde folkundervisningen. Även Sverige hade fått kännning av de sociala oroligheterna och den politiska klimatförändringen. Liberalerna var åter i opposition och hade sin storhetstid bakom sig. Deras radikalitet hade bleknat. Folkskolan hade ännu inte fått någon fast form och dess egentliga funktion var fortfarande oklar. Någon höjning av folkundervisningens nivå hade skolan knappast åstadkommit. Dessutom hade ett visst folkskolläraryverskott börjat skönjas. Det var i denna instabila situation, som Ekendal offentliggjorde sina anteckningar och tankar om den nya folkskolan i Sverige.

I "Svenska folkskolans historia" har de reaktioner Ekendals skrift gav upphov till beskrivits som en indignationsstorm bland folkskollärarna mot ett reaktionärt skolprogram. Om denna "storm" kan det konstateras, att den i folkskollärarnas tidskrifter var begränsad till ett mindre antal aktiva folkskollärare. Det har sagts att opinionen bland folkskollärarna vid det allmänna läarmötet i Stockholm 1852 varit kompakt mot Ekendal. Mötet bevistades inte av något stort antal folkskollärare och ledande bland dem tillhörde samma kategori, som framträdde i debatten. Det kan ifrågasättas om folkskollärarnas tidskrifter, som för övrigt inte tycktes ha någon större spridning, verkligen speglar opinionen inom kåren. Reaktionerna i dessa tidskrifter var främst ett uttryck för en "facklig" kamp. Med rätta uppfattades Ekendals förslag som ett hot mot folkskollärarna som yrkeskategori sådan den då såg ut. Det fanns i debatten också inslag av religiösa motiv och prästfientlighet både från sekulariserat och pietistiskt håll. Men viktigare var, att Ekendal tilldelades rollen som den yttre fienden. Kring hans bekämpande

försökte de kårmedvetna folkskollärarna att samla sina yrkesbröder. Detta arbete underlättades av att "Den nya folkskolan" i tiden sammanföll med en försämrad arbetsmarknad för lärarna. Folkskollärarna framträdde nu för första gången på allvar i opinionsbildningen. Debatten i folkskollärarnas tidskrifter pågick under hela 1850-talet och kan efter hand sägas övergå i historieskrivning. Konturerna av folkskolans första årtiondens historia började framträda.

I övrig press begränsades debatten i stort sett till tiden mellan november 1851 och mitten av april 1853, med början med anmälan i Jönköpingsbladet och avslutad med Ekendals eget inlägg i Svenska Tidningen. Den här genomförda undersökningen av pressreaktionerna har visat på flera betydelsefulla förhållanden, som inte uppmärksammats tidigare. Till dem hör att de första reaktionerna på "Den nya folkskolan" var positiva och härrörde sig från liberal press. Av dessa första anmälningar haren författare "identifierats" som S.A.Hedlund, vid tidpunkten känd liberal skribent. Inte heller har det uppmärksammats, att anmälaren i Svenska Tidningen var Georg Swederus, något av en svensk utopist. Han skrev visserligen i de konservativas huvudorgan men medverkade även i liberal press. Ekendals eget inlägg i Svenska Tidningen har inte omnämnts någonstans. G.Kaleens påstående i det allra senaste bidraget till synpunkter på fallet Ekendal, att varken Ekendal eller hans försvarare tagit till orda i debatten, har visats vara felaktigt.

Under första halvåret av 1852 tillkom två negativa anmälningar i politiskt obestämda tidningar. Mottagandet av det första häftet av "Den nya folkskolan" var övervägande positivt, bortsett från folkskollärarnas tidskrifter. De konservativa tidningarna reagerade inte med några anmälningar förrän i samband med det andra häftet. Vändpunkten kom i och med greve Torsten Rudenschölds artikel i Svenska Tidningen med anledning av den insändardebatt, som där förts. Rudenschölds inlägg publicerades den 5 juni 1852 endast två veckor före det allmänna lärarmötet i Stockholm. Därefter följde enbart kritiska kommentarer med undantag av anmälningarna i de konservativa Svenska Tidningen och Post- och Inrikes Tidningar. De senare föranledde Rudenschöld att åter gripa in i debatten. Han tog ånyo avstånd ifrån Ekendals förslag och förklarade dem oförenliga med och motsatta hans egna. På detta svarade Ekendal, att han för sin del inte kunde se, att olikheterna var så stora och att han inte var någon motståndare till Rudenschölds idéer, tvärtom. Därmed var debatten i stort sett avslutad utanför folkskollärarnas tidskrifter.

Flera "yttre" drag i pressdebatten talar emot att Ekendals skrift åtminstone till att börja med uppfattades som konservativ. Studerar man närmare de liberala attityderna till folkskolan, folkskollärarna och prästerna framgår det, att "Den nya folkskolan" även idémässigt var förenlig med liberala ståndpunkter. De konservativa tidningarna uppträdde inte till Ekendals försvar förrän den liberala pressen börjat kritisera

hans skrift. Förändringen av inställningen i Aftonbladet hade antligen samband med nya ägarförhållanden och det allmänna lärarmötet i Stockholm. Den hade inte sin grund i någon politisk radikaliserings. Aftonbladet hade snarare med de nya ägarna antagit en "gråare" ton än förut. Det fanns inslag i "Den nya folkskolan", som kunde uppskattas av konservativa grupper. Förhållandet att de konservativa tidningarna inte tog till orda förrän i samband med det andra häftet kan förklaras med att skriften tidigare uppfattats som liberal. Ett annat alternativ kunde vara, att det andra häftet mer tilltalade de konservativa än det första. De finns dock inte något i pressdebatten, som tyder på, att man uppfattat det andra häftet annorlunda än det första.

Vi har här snarare att göra med ungefär samma förhållande som gällde Rudenschöld. Greven var gångbar både bland liberaler och konservativa. Det berodde inte på, att man hade samma åsikter i folkskolefrågan utan på, att de såg olika saker hos honom. Liberalerna såg en företrädare för en demokratisk bottenskola, de konservativa en förnyare av hemundervisningen och ett medel mot revolutionen. Utvecklingen av pressdebatten hade inte mycket med "idéernas kamp" att göra. Det var helt andra saker som varit avgörande. En inte obetydlig detalj var antagligen omständigheten, att grevens blivande svärson var S.A.Hedlund. Han kunde inte rimligen ha tagit Ekendal i försvar, när Rudenschöld tydligt klartgjort, att han uppfattade denne som ett hot mot sitt eget livsverk.

Två personer har mer än andra påverkat debatten och senare historieskrivningen, folkskolläraren Sven Rosenberg och Torsten Rudenschöld, den förre med sitt flitiga skrivande i olika folkskollärartidskrifter, den senare genom sitt definitiva avståndstagande. Utan Rudenschölds ingripande hade antagligen Ekendals förslag kunnat fortsätta att diskuteras som ett alternativ besläktat med hans eget. Grevens upplevelse av att Ekendal utgjorde ett hot kan ha varit realistisk. Rudenschöld hade haft svårt att vinna förtroende för sina planer på högsta ort. Ekendals skrift hade fått ett välvilligt mottagande i regeringsorganet Post- och Inrikes Tidningar trots, att greven gett sin uppfattning till känna.

Historieskrivningen har liksom samtidens tidningsskriverier till stor del präglats av jämförelsen med Rudenschöld. Omdömena över Ekendal i historieskrivningen var liksom i samtidens till att börja med varierande. De utgick i stort sett från den bild av honom, som framträtt mot slutet av pressdebatten, kritiserad av liberaler och folkskollärare, försvarad av konservativa.

Man kan skönja två linjer i historieskrivningen, en företrädesvis konservativ och en liberal. De konservativa representerades av seminariepersonal och de liberala av kåraktiva folkskollärare. De förstnämnda intog i stort sett en positiv attityd till Ekendal och fann i jämförelsen med Rudenschöld framför allt likheter. Denna "linje" upphörde i och med B.Rud.Halls omnämnande av Ekendal i sin pedagogikhistorias första upplaga 1911. I den andra betydligt omarbetade var Ekendal uteslu-

ten. Den andra linjen går tillbaka på Sven Rosenberg och dennes elev Per Paulsson. Deras bild av Ekendal, kompletterad med minnestecknaren J.J.Holmbergs utlåtande om dennes moraliska kvalitéer, har trade-rats fram till våra dagar. Ekendal tecknas som en konservativ men hederlig prästman. I jämförelsen med Rudenschöld finner man visserligen likheter men framhåller särskilt skillnaderna. Rudenschöld talade för en bottenskola men en sådan önskade inte Ekendal. Författaren till "Den nya folkskolan" hade en pessimistisk handlingsförlamande attityd till folkskolans möjligheter till skillnad från grevens framtidstro.

Återgivandet och man skulle nästan kunna säga skapandet av bilden av den svenska folkskolan i historieskrivningen har till stor del fallit på folkskollärarnas lott. Historieskrivningen i slutet av 1800-talet och början av 1900-talet var präglad av den aktuella skolpolitiska debatten. Som en förhållandevis obetydlig del ingick Ekendal och "Den nya folkskolan". Bedömningen av Ekendal har inte utgått från någon ideologisk granskning av hans tänkande. Men han har tillsammans med en rad andra namn utnyttjats i de ideologiska striderna kring folkskolan. Det har inte förelegat något intresse från någondera av parterna att ta reda på vad Ekendal verkligen stod för. Han var bara ett exempel och som sådant inte tillräckligt betydelsefullt för att föranleda en mer omfattande granskning. I egenskap av representant för ett övervunnet stadium i folkskolans utveckling mot fullkomlighet framstod det inte som en fruktbar uppgift att ta sig an.

En bidragande orsak till, att Ekendal fått behålla sin roll som konservativ har antagligen att göra med förändringar i synsätt och värderingar sedan 1850-talet hos dem som kallade sig liberaler. I mitten av århundradet hade de befunnit sig i opposition och var mer benägna för politiska kompromisser än de föregående årtiondena. Jämfört med liberaler mot slutet av 1800-talet hade de också andra åsikter beträffande folkskolan i flera avseenden. Men var t ex motståndare till folkskollärarnas strävanden att få monopol på undervisningen i folkskolan och skolplikt var inte någon självklarhet. Skolan sågs mer som en rättighet för individen och en skyldighet för samhället. Det fanns inte heller något motstånd mot hemundervisningen. Dessa ställningstaganden gjorde det svårt för den kände liberale politikern Fridtjuv Berg och hans meningsfränder att igenkänna och identifiera sig med vissa liberala drag i 1850-talets folkskoledebatt.

Men Ekendal har inte bara varit exempel på tillbakahållande krafter. Han har också framhållits som den, som "rivit regn" som någon uttryckte det. Flera författare har pekat på "Den nya folkskolan" som impuls-givare till 1850-talets folkskoledebatt. Det var inte bara tillfälligheter, som tilldelade Ekendal denna roll. Inte utan betydelse var det, att han var en person som kunde yttra sig med en viss tyngd i dessa frågor. Han accepterades av samtiden som auktoritet på området. Men också själva uppläggnen av "Den nya folkskolan" bidrog antagligen till att

debatten kom igång. Ekendal hade i sin skrift lyckats identifiera och formulera flertalet av de problem folkskolan hade att brottas med. Genom sin dokumentation av folkskolans vardag har han lämnat betydande bidrag till vår kunskap om dess första tid.

Konturerna av pressdebatten tydde på, att "Den nya folkskolan" ideologiskt var förenlig med en liberal position. En närmare undersökning av de liberala ståndpunkterna i folkskoledebatten har också visat, att skriften inte stod i strid med utan till stora delar sammanföll med samtida liberala idéer. Även som en del av Ekendals totala åskådning förefaller det inte rimligt att anta, att "Den nya folkskolan" var ett uttryck för en förändrad syn i konservativ eller reaktionär riktning.

I den politiska debatten kan Ekendal karakteriseras med, att han serverade folket "beskedligheter" och överhetspersoner "kulor och krut", lugnade nedåt och hotade uppåt. Därför kunde han det oroliga året 1848 ställa sig på de radikala liberalernas sida i representationsdebatten och ändå predika "förmöjsamhet" i sin tidskrift för folkskollärare. Det var de privilegierades skyldighet att ge arbetarna lika rätt och frihet. Men det betydde inte, att de lägre klasserna hade rätt att med våld ta sig sina rättigheter.

På en avgörande punkt ändrade Ekendal uppfattning med åren. Hans människosyn förändrades och det fick konsekvenser för hans syn på bildning och samhällsreformer. I början av 1840-talet sade han, "att människan är så bunden af sanningens makt, att hon icke en gång vågar, eller ens kan göra, en ond gerning, utan att stödja den på en skenbar grund af sanning"¹³² Vid denna tid uppfattade Ekendal till stor del både samhällets och kyrkans problem som en fråga om bildning och förståelse över klassgränserna. Det gällde att överbygga bildningsklyftorna. Upplysning skulle göra folket till fullvärdiga och accepterade medborgare. Medelklassen skulle hållas kvar i kristendomen med en predikan som stod i samklang med tidens bildning. Till folket skulle prästen tala utifrån deras bildningsnivå. Att bli och vara människa betydde för Ekendal då att få en bildning så att man kunde bruka sitt förnuft och sin fria vilja.

1848 hade han kommit fram till, att det var inte förnuftet utan egoismen, som styrde världen. De privilegierades själviskhet utgjorde ett hinder för de lägre klasserna att uppnå en mänsklig tillvaro. De hölls kvar i ett djuriskt både kroppsligt och andligt tillstånd. För att bli och vara en människa förutsattes hon nu leva under drägliga materiella villkor och bli behandlad som en individ med förnuft och fri vilja. Uppfylldes dessa villkor, skulle folket skaffa sig den bildning det behövde och fick tillfälle att utnyttja, om det bara gavs möjligheten. Själviskheten hos de privilegierade kunde endast brytas med kristendom.

I någon mån kan Ekendals syn på mänskligt beteende sägas avvika från en traditionell upplysningsoptimistisk liberal människosyn. Tan-

ken, att världen styrdes av egoism, var inte oförenlig med föreställningar inom samtida liberalism. Men Ekendal trodde inte, att egenintresset styrde till allas bästa eller ens till de flestas utan till ett fåtals. Trots sin modifierade människouppfattning förblev hans bild av det ideala samhället densamma, men vad som utgjorde hindren och medlen dit fick han ett nytt sätt att se på. Det är mot denna bakgrund "Den nya folkskolan" skall ses.

Om de privilegierades själviskhet utgjorde hindret för samhällets förändring och kristendomen var botemedlet, var det konsekvent, att Ekendal koncentrerade sitt intresse på kyrkan och prästerna. De senare, som haft till uppgift att företräda kristendomens värderingar, hade svikit sin uppgift och blivit en del av det världsliga samhället. I vissa ögonblick tycktes Ekendal mena, att allt ont i samhället och kyrkan hade sin rot i tillsättnings- och befordringsgrunderna för prästerskapet. En klart demokratisk tendens präglade Ekendals författarskap antingen det gällde samhället eller kyrkan. Individerna var målet och måste befrias från överhetens förtryck. Staten eller kyrkan i någon överindividuell mening hade inte något särskilt värde. Traditionellt konservativt organismtänkande fanns det mycket lite av hos Ekendal. Men han hade ett organiskt betraktelsesätt av annat slag. Andan i samhället och i kyrkan var beroende av individerna. Den kom alltid till uttryck i det yttre livet och kunde inte döljas med några utifrån påtvingade lagar eller bruk av maktmedel.

I Ekendals tänkande utgjorde verklighetsuppfattning och livsåskådning en enhet. Religion och politik stod i ett nära samband. Till att börja med uppfattade han folkskolan som ett medel att påverka, senare endast som ett uttryck för rådande förhållanden. I bägge fallen var den en del av ett större sammahang. Ekendals syn på folkskolan måste därför bedömas utifrån detta. Politiskt, i kyrko- och skolpolitiska frågor, sympatiserade han med liberala och reformvänliga krafter. Både i samhället och i kyrkan önskade han mer demokratiska förhållanden. Mot denna bakgrund kan det inte vara rimligt att anta, vilket har gjorts, att Ekendals ställningstaganden i "Den nya folkskolan" var utslag av reaktionära eller konservativa värderingar. Vill man söka efter några själsfränder i samtiden, faller tankarna närmast på Erik Gustaf Geijer och Georg Swederus. Med dem delade Ekendal en av kristen grundsyn präglad liberalt färgad politisk uppfattning.

ZUSAMMENFASSUNG

Der Pfarrer und Seminarleiter J.H.Ekendal, der den Gegenstand dieser Abhandlung bildet, gab mit seiner Schrift "Den nya folkskolan i Sverge" den Anstoss zu der in den fünfziger Jahren des vorigen Jahrhundert erneut aufflackernden Volksschuldebatte. Er erklärte zu der Ansicht gelangt zu sein, dass es die Hauptaufgabe der Volksschule sei, allgemeine staatsbürgerliche Kenntnisse zu vermitteln. Die 1842 eingerichtete schwedische Volksschule bezweckte, den Kindern der besser gestellten Landbevölkerung einen Unterricht zu erteilen, der in etwa dem entsprach, was die städtischen unteren sogenannten Apologistenschulen dem Mittelstand anboten. Man hatte gewünscht, den Bildungsgrad des Bauernstandes zu heben und diesen weniger abhängig von den übrigen Ständen zu machen. Die neue Volksschulverordnung hatte eine gewisse politische Tendenz und verlieh einem Verlangen nach grösserer bürgerlicher Freiheit und Selbständigkeit Ausdruck. Ekendal vertrat die Ansicht, diese Aufgabe liesse sich nur erfüllen, wenn der Religionsunterricht unter der Aufsicht der Geistlichkeit in die Familien verlegt würde und die Volksschule sich lediglich mit den allgemeinbildenden staatsbürgerlichen Lehrfächern befasste. Dieser letztere Unterricht sollte den besser gestellten und begabteren Kindern der Landbevölkerung zur Wahl offenstehen. Aber bevor Ekendal in seiner Schrift seine Schlussfolgerungen darlegte, hatte er die Einblicke in den Alltag der schwedischen Volksschule geschildert, die er bei Reisen in den ländlichen Gebieten gesammelt hatte. Seine Erfahrungen fasste er in der Feststellung zusammen, die Volksschule sei bei der Bevölkerung nicht beliebt, die meisten Menschen seien mit der Schule unzufrieden und die ganze Sache sei mehr oder weniger verfehlt. Ekendal verglich auch die schwedischen Verhältnisse mit seinen Eindrücken von Reisen, die er vor und nach der Veröffentlichung von "Den nya folkskolan" in Deutschland, der Schweiz und Dänemark unternommen hatte. Zu diesen Reisen hatte er staatliche Zuschüsse erhalten. Sie sollten dem Zweck dienen, den Einfluss des Volksschulwesens auf das moralische, religiöse und wirtschaftliche Leben der Bevölkerungen zu studieren. Über diese Reisen berichtet er in einer Menge Zeitungsartikel und später in Buchform.

Ekendals kritische Untersuchung der Volksschule und ihrer Lehrer weckte angeblich einen Sturm der Entrüstung, besonders unter den Volksschullehrern des Landes. Man frage sich, in wessen Auftrag er agiere, welche Kreise er vertrete, radikale Radaumacher oder Reaktionäre, die die Volksschule zu Fall bringen wollten? Keine dieser Alternativen erschien glaubwürdig in Anbetracht der Tatsache, dass Ekendal Geistlicher und Leiter eines Volksschulseminars war. Seine Zeitgenossen fanden keine befriedigende Antwort auf diese Frage. Und noch beim hundertjährigen Jubiläum der Volksschule 1942 tat man sich schwer damit, einen Bescheid zu geben. Vor diesem Hintergrund erschien es als eine interessante Aufgabe, Ekendal in seinen geistigen, politischen und sozialen Zusammenhängen vor und nach der Veröffentlichung von "Den nya folkskolan" einzukreisen.

Ekendal hatte in "Den nya folkskolan" behauptet, der Zweck der Volksschule sei, die politische Bildungsanstalt für in erster Linie den vierten Stand zu sein. Dies bestritten viele seiner Zeitgenossen, aber auch spätere Beurteiler. Nun dürfte es wohl kaum möglich sein, eine bestimmte Absicht hinter der 1842 eingerichteten Volksschule aufzuzeigen. Der Reichtagsbeschluss stellte einen Kompromiss dar und nicht den Ausdruck eines einheitlichen Willens. Ekendals Auffassung war eine, und vielleicht nicht die am nächsten liegende, von mehreren möglichen. Sein Urteil über die Zielsetzung der Volksschule gründete er vornehmlich auf die Argumente,

die Per Sahlström vor der Entstehung der Volksschulverordnung vorgebracht hatte. Der Vorschlag von seiten Ekendals, den ersten Unterricht unter der Aufsicht der Geistlichkeit in die Familien zu verlegen, widersprach nicht seinem Wunsch nach einer Bürgerschule. Es gab allgemeine Bestrebungen, den Hausunterricht zu ermuntern, um die Volksschule zu entlasten. Die ältere Form des Volksunterrichts hatte Ekendal "die alte Volksschule" genannt, und für ihre Erhaltung und Ergänzung durch "die neue Volksschule" hatte er 1840 unwidersprochen in der liberalen Zeitung Aftonbladet argumentieren können. Sein Standpunkt kann aus liberaler Sicht nicht aufsehenerregend gewesen sein. Der Vorschlag, die Schülerschaft für die neue Volksschule auf den besser gestellten und/oder begabteren Teil der Kinder der ländlichen Bevölkerung zu beschränken, dürfte als eine pragmatische Anpassung zu verstehen sein und nicht als Ausdruck für eine ideologische Beurteilung. Diese Annahme findet eine Stütze in dem positiven Echo, das "Den nya folkskolan" in den liberalen Zeitungen auslöste.

Der Zeitpunkt des Erscheinens von "Den nya folkskolan" lässt sich aus politischer Sicht am besten durch die Feststellung charakterisieren, dass er nach 1848 lag. Auf dem Kontinent hatte die Reaktion eingesetzt, die sich zu einem Teil gerade mit dem Volksunterricht auseinandersetzte. Auch in Schweden waren die sozialen Unruhe und der politische Klimawechsel spürbar gewesen. Die Liberalen bildeten wieder die Opposition und hatten ihre grosse Zeit hinter sich. Ihre Radikalität war verblasst. Die Volksschule hatte noch keine feste Form erhalten, und ihre eigentliche Funktion war nach wie vor unklar. Eine Hebung des Niveaus der Volksunterweisung hatte die Schule kaum bewirkt. Zudem begann sich ein gewisser Überschuss an Volksschullehrern bemerkbar zu machen. In dieser instabilen Situation veröffentlichte Ekendal seine Aufzeichnungen und Gedanken über die neue Volksschule in Schweden.

In "Svenska folkskolans historia" wurden die Reaktionen, die Ekendals Schrift auslöste, als ein Sturm der Entrüstung seitens der Volksschullehrer gegen ein reaktionäres Schulprogramm beschrieben. Von diesem "Sturm" lässt sich konstatieren, dass er sich auf die Beiträge einer kleinen Zahl aktiver Volksschullehrer in ihren Fachzeitschriften beschränkte. Es wurde behauptet, dass bei der allgemeinen Lehrertagung in Stockholm 1852 der Widerstand gegen Ekendal unter den Volksschullehrern kompakt gewesen sei. An der Tagung nahmen nicht sehr viele Volksschullehrer teil und die führenden unter ihnen gehörten zu derselben Kategorie wie diejenigen, die in der Debatte hervortraten. Es ist fraglich, ob die Zeitschriften der Volksschullehrer, die im übrigen allem Anschein nach keine sonderlich grosse Verbreitung hatten, wirklich die in der Berufsgruppe herrschende Meinung spiegelten. Die Reaktionen in diesen Zeitschriften waren vornehmlich ein Ausdruck eines "gewerkschaftlichen" Kampfes. Ekendals Vorschlag wurde zu Recht als eine Gefahr für die Volksschullehrer als Berufskategorie in deren damaliger Gestalt aufgefasst. In die Debatte spielten auch religiöse Motive und Feindseligkeit gegenüber der Geistlichkeit von säkularisierter wie von pietistischer Seite hinein. Wichtiger aber war, dass Ekendal die Rolle des äusseren Feindes zugeteilt wurde. Die berufsgruppenbewussten Volksschullehrer versuchten ihre Kollegen zum Kampf gegen Ekendal zu sammeln. Die Bemühungen wurden dadurch begünstigt, dass "Den nya folkskolan" zu einem Zeitpunkt erschien, als sich der Arbeitsmarkt für Lehrer verschlechtert hatte. Die Volksschullehrer traten nun ernstlich in der Meinungsbildung hervor. Die Debatte in den Zeitschriften der Volksschullehrer hielt während der ganzen fünfziger Jahre an und ging dann sozusagen allmählich in Geschichtsschreibung über.

Nun begannen sich die Konturen der Geschichte der ersten Jahrzehnte der Volksschule abzuzeichnen.

In der übrigen Presse beschränkte sich die Debatte im grossen ganzen auf die Zeit zwischen November 1851 und Mitte April 1853. An ihrem Anfang stand eine Rezension in Jönköpingsbladet, und ihren Abschluss bildete Ekendals eigene Erwiderung in Svenska Tidningen. Die hier durchgeführte Untersuchung der Reaktionen in der Presse hat mehrere wichtige Umstände aufgezeigt, die bisher unbeachtet waren. Dazu gehört, dass die ersten Reaktionen auf "Den nya folkskolan" positiv waren und aus der liberalen Presse kamen. Unter diesen ersten Rezensenten wurde einer als S.A.Hedlund "identifiziert", der zu jenem Zeitpunkt ein bekannter liberaler Schriftsteller war. Ebenso wenig wurde bemerkt, dass die Besprechung in Svenska Tidningen von Georg Swederus stammte, der so etwas wie ein schwedischer Utopist war. Er schrieb zwar in dem Hauptorgan der Konservativen, war aber auch Mitarbeiter der liberalen Presse. Ekendals eigene Äusserungen in Svenska Tidningen wurden nirgends erwähnt. G.Kaleens Behauptung in dem allerletzten Beitrag zu Gesichtspunkten im Falle Ekendal, dass weder dieser selbst noch seine Verteidiger das Wort in der Debatte ergriffen hätten, hat sich als falsch erwiesen.

Im ersten Halbjahr 1852 erschienen zwei negative Rezensionen in politisch unbestimmten Zeitungen. Die Reaktion auf das erste Heft von "Den nya folkskolan" war überwiegend positiv, wenn man von den Zeitschriften der Volksschullehrer abieht. Die konservativen Zeitungen reagierten mit Besprechungen erst nach Erscheinen des Zweiten Heftes. Der Wendepunkt trat mit Graf Torsten Rudenschölds Artikel in Svenska Tidningen anlässlich der Leserbrief-Debatte ein, die dort geführt worden war. Rudenschölds Beitrag wurde am 5. Juni 1852 veröffentlicht, nur zwei Wochen vor der allgemeinen Lehrertagung in Stockholm. Danach erschienen lediglich kritische Kommentare mit Ausnahme der Rezensionen in den konservativen Blättern Svenska Tidningen und Post- och Inrikes Tidningar. Die letzteren veranlassten Rudenschöld, nochmals in die Debatte einzugreifen. Er lehnte aufs neue Ekendals Vorschläge ab, die er als mit den seinigen unvereinbar und im Widerspruch stehend bezeichnete. Darauf entgegnete Ekendal, er seinerseits sehe keine so grossen Unterschiede und sei kein Gegner von Rudenschölds Ideen, ganz im Gegenteil. Damit war die Debatte ausserhalb der Zeitschriften der Volksschullehrer im grossen ganzen beendet.

Mehrere "äussere" Züge der Debatte in der Presse sprechen dagegen, dass Ekendals Schrift zumindest anfänglich als konservativ aufgefasst wurde. Untersucht man nämlich die liberale Haltung gegenüber Volksschule, Volksschullehrern und Geistlichen zeigt es sich, dass "Den nya folkskolan" sich auch in bezug auf Ideen mit liberalen Standpunkten vereinen liess. Die konservativen Zeitungen verteidigten Ekendal erst, als die liberale Presse seine Schrift zu kritisieren begonnen hatte. Die veränderte Einstellung von Aftonbladet hing vermutlich mit neuen Besitzverhältnissen und mit der allgemeinen Lehrertagung in Stockholm zusammen und war nicht durch eine politische Radikalisierung veranlasst. Aftonbladet hatte in der Hand seiner neuen Besitzer eher einen "graueren" Ton angenommen als zuvor. "Den nya folkskolan" enthielt Punkte, die konservative Gruppen schätzen konnten. Der Umstand, dass die konservativen Zeitungen sich erst nach Erscheinen des zweiten Heftes zum Wort meldeten, lässt sich dadurch erklären, dass die Schrift zuvor als liberal aufgefasst worden war. Eine andere Alternative könnte sein, dass das zweite Heft die Konservativen mehr ansprach als das erste. Die Debatte in der

Presse enthält jedoch keine Andeutungen, dass man das zweite Heft anders aufgefasst hätte als das erste. Es verhielt sich hier eher auf dieselbe Weise wie in bezug auf Rudenschöld. Der Graf wurde sowohl bei Liberalen wie bei Konservativen anerkannt. Das kam nicht daher, dass beide in der Volksschulfrage die gleichen Ansichten vertraten, sondern daher, dass sie verschiedene Seiten an ihm bejahten. Die Liberalen sahen in ihm den Vertreter einer demokratischen Grundschule, die Konservativen einen Erneuerer des Hausunterrichts und ein Mittel gegen die Revolution. Die Entwicklung der Pressedebatte hatte nicht viel mit einem "Kampf der Ideen" zu tun. Ganz andere Dinge waren entscheidend gewesen. Eine nicht unerhebliche Einzelheit war sicher der Umstand, dass der künftige Schwiegersohn des Grafen S.A.Hedlund war. Dieser hätte Ekendal kaum verteidigen können, nachdem Rudenschöld deutlich erklärt hatte, dass er ihn als eine Gefahr für sein eigenes Lebenswerk betrachtete.

Zwei Personen haben vor anderen die Debatte und die spätere Geschichtsschreibung beeinflusst: der Volksschullehrer Sven Rosenberg und Torsten Rudenschöld; der erstere durch seine zahlreichen Beiträge in verschiedenen Volksschullehrerzeitschriften und der letztere durch seine definitive Ablehnung. Ohne Rudenschölds Eingreifen hätte man fortfahren können, Ekendals Vorschlag als eine dem des Grafen verwandte Alternative zu erörtern. Dass der Graf in Ekendal eine Bedrohung sah, kann realistische Gründe gehabt haben. Es war Rudenschöld schwergefallen, an höchster Stelle Zutrauen zu seinen Plänen zu finden. Ekendals Schrift war von dem Regierungsorgan Post- och Inrikes Tidningar wohlwollend aufgenommen worden, obschon der Graf seine Auffassung bekannt gegeben hatte.

Ebenso wie die zeitgenössischen Zeitungsbeiträge war auch die Geschichtsschreibung grossenteils von dem Vergleich mit Rudenschöld geprägt. Die Beurteilung Ekendals von seiten der Historiker war wie schon seitens seiner Zeitgenossen anfangs wechselnd. Jene gingen im grossen ganzen von dem Bild aus, das sich gegen Ende der Debatte in der Presse von ihm abgezeichnet hatte – kritisiert von Liberalen und Volksschullehrern, verteidigt von den Konservativen.

In der Geschichtsschreibung lassen sich zwei Linien erkennen, eine vorzugsweise konservative und eine liberale. Repräsentanten der konservativen Linie waren das Seminarpersonal und der liberalen in ihrer Berufsgruppe aktive Volksschullehrer. Die ersteren standen Ekendal im grossen ganzen positiv gegenüber und sahen bei einem Vergleich mit Rudenschöld vor allem Ähnlichkeiten. Diese "Linie" hörte auf, nachdem der spätere Schulhistoriker B.Rud.Hall Ekendal in der ersten Auflage seiner Geschichte der Pädagogik erwähnt hatte. In der zweiten, erheblich umgearbeiteten, hatte er Ekendal ausgeschlossen. Die zweite Linie geht auf Sven Rosenberg und dessen Schüler Per Paulsson zurück. Deren Bild von Ekendal, ergänzt durch die Äusserungen seines Biographen J.J.Holmberg über seine moralischen Qualitäten, wurde bis in unsere Tage hinein weiter überliefert. Ekendal wird als ein konservativer aber rechtschaffener Geistlicher beschrieben. Im Vergleich zu Rudenschöld sieht man zwar Ähnlichkeiten, betont aber besonders die Unterschiede. Rudenschöld sprach sich für eine Grundschule aus, aber eine solche entsprach nicht Ekendals Wünschen. Der Verfasser von "Den nya folkskolan" nahm gegenüber den Möglichkeiten der Volksschule eine pessimistisch-passivisierende Haltung ein im Gegensatz zu dem Zukunftsglauben des Grafen.

Das Bild der schwedischen Volksschule, das uns in der Geschichtsschreibung vorgestellt wird, wurde zum grossen Teil von Volksschullehrern gezeichnet, ja man möchte beinahe sagen, geschaffen. Die Geschichtsschreibung zu Ende des 19. und

Anfang des 20. Jahrhunderts war von der aktuellen schulpolitischen Debatte geprägt. Einen verhältnismässig unbedeutenden Anteil daran hatten Ekendal und "Den nya folkskolan". Der Beurteilung Ekendals lag keine ideologische Untersuchung seiner Denkweise zugrunde. Aber sein Name wurde mit einer Reihe anderer zusammen in den ideologischen Streitigkeiten um die Volksschule ausgenutzt. Keine der streitenden Parteien zeigte Interesse daran herauszufinden, wofür Ekendal eigentlich eintrat. Er war nur ein Beispiel und als solches nicht wichtig genug, um eine umfassendere Untersuchung zu veranlassen. Da man ihn nur als Repräsentanten eines überwundenen Stadiums in der Entwicklung der Volksschule in Richtung auf Vollkommenheit betrachtete, sah man darin keine fruchtbare Arbeit, die anzugreifen es sich lohnte.

Dass Ekendal als konservativ abgestempelt verblieb, hat vermutlich auch mit Veränderungen in der Sichtweise und den Wertungen derjenigen zu tun, die sich seit den 1850er Jahren als Liberale bezeichneten. Um die Mitte des Jahrhunderts hatten sie sich in Oppositionsstellung befunden und waren eher zu politischen Kompromissen geneigt gewesen als in den vorhergehenden Jahrzehnten. Ihre Ansichten in bezug auf die Volksschule unterschieden sich auch in mancher Hinsicht von denen der Liberalen am Ende des 19. Jahrhunderts. Man war z.B. gegen die Bestrebungen der Volksschullehrer, den Unterricht an der Volksschule zu monopolisieren, und Schulpflicht war keine Selbstverständlichkeit. Die Schule wurde eher als ein Recht des Individuums und eine Pflicht der Gesellschaft betrachtet. Es gab auch keinen Widerstand gegen den Hausunterricht. Diese Stellungnahmen machten es dem bekannten liberalen Schulpolitiker Fridtjov Berg und seinen Gesinnungsgenossen schwer, in gewissen liberalen Zügen der Volksschuldebatte ihre eigene Auffassung zu erkennen und sich mit ihnen zu identifizieren.

Aber Ekendal galt nicht nur als ein Beispiel der zurückhaltenden Kräfte. Er wurde auch als derjenige dargestellt, der "Regen gemacht" hatte, wie jemand es ausdrückte. Die meisten Autoren haben darauf hingewiesen, dass "Den nya folkskolan" den Anstoss zu der Volksschuldebatte der 1850er Jahre gegeben hatte. Diese Rolle fiel Ekendal nicht nur zufällig zu. Es war nicht unwichtig, dass er eine Persönlichkeit war, die sich mit einem gewissen Nachruck zu diesen Fragen äussern konnte. Bei seinen Zeitgenossen galt er als Autorität auf diesem Gebiet. Aber auch die Disposition von "Den nya folkskolan" als solche trug sicher dazu bei, dass die Debatte in Gang kam. Es war Ekendal in seiner Schrift gelungen, die meisten der Probleme, mit denen die Volksschule zu ringen hatte, zu identifizieren und zu formulieren. Durch seine Dokumentation des Alltags der Volksschule hat er einen bedeutenden Beitrag zu unserer Kenntnis ihrer ersten Zeit geliefert.

Die Konturen der Debatte in der Presse deuteten darauf hin, dass die neue Volksschule sich ideologisch mit einer liberalen Position vereinen liess. Eine nähere Untersuchung der liberalen Standpunkte in der Volksschuldebatte hat auch gezeigt, dass die Schrift zeitgenössischen liberalen Ideen nicht widersprach, sondern sich zum grossen Teil mit ihnen deckte. Auch wenn man "Den nya folkskolan" nur als einen Teil von Ekendals Gesamtanschauung betrachtet, dürfte kein Grund dazu vorliegen, in ihr einen Ausdruck einer veränderten Sicht in konservativer oder reaktionärer Richtung zu sehen.

In der politischen Debatte konnte man Ekendal folgendermassen charakterisieren: er servierte dem Volk "Bescheidenheiten" unter den Obrigkeitspersonen "Kugeln und Pulver", er beruhigte nach unten und drohte nach oben. Daher konnte er sich in dem unruhigen Jahr 1848 in der Repräsentationsdebatte auf die Seite der

radikalen Liberalen stellen und trotzdem in seiner Zeitschrift für Volksschullehrer "Genügsamkeit" predigen. Er betrachtete es als die Pflicht der Privilegierten, den Arbeitern gleiches Recht und gleiche Freiheit zuzubilligen. Das verlieh aber den unteren Schichten keine Berechtigung, sich ihre Rechte mit Gewalt zu nehmen.

In einem entscheidenden Punkt änderte Ekendal mit der Zeit seine Auffassung. Sein Menschenbild wurde ein anderes, und das erhielt Konsequenzen für seine Sicht im Hinblick auf Bildung und Gesellschaftsreformen. Anfang der 1840er Jahre sagte er: "Die Wahrheit hat eine solche Macht über den Menschen, dass er keine schlechte Tat zu begehen wagt oder überhaupt begehen kann, ohne sie auf eine scheinbare Grundlage von Wahrheit zu stützen". Zu dieser Zeit fasste Ekendal die Probleme der Gesellschaft wie auch der Kirche grossenteils als eine Frage von Bildung und Klassengrenzen überwindendem Verständnis auf. Es galt, die Bildungskluft zu überbrücken. Aufklärung sollte die Menschen zu vollwertigen und akzeptierten Bürgern machen. Durch eine Predigt, die mit der Bildung der Zeit in Einklang stand, sollte die Mittelschicht beim Christentum gehalten werden. Zum Volk sollte der Geistliche von dessen Bildungsebene ausgehend sprechen. Mensch zu werden und zu sein bedeutete für Ekendal, eine Bildung zu erwerben, damit man seine Vernunft und seinen freien Willen gebrauchen konnte.

1848 war er zu der Einsicht gelangt, dass nicht die Vernunft, sondern der Egoismus die Welt lenkt. Die Selbstsucht der privilegierten Schichten hinderte die unteren Klassen daran, ein menschliches Dasein zu erreichen. Man belies sie in einem körperlich und geistig tierischen Zustand. Er meinte nun, um ein Mensch zu werden und zu sein müsse man unter erträglichen materiellen Bedingungen leben und als ein Individuum mit Vernunft und freiem Willen behandelt werden. Wären diese Bedingungen erfüllt, würde sich das Volk die Bildung verschaffen, die es brauchte und verwenden konnte, vorausgesetzt, dass man ihm dies ermöglichte. Die Selbstsucht der Privilegierten vermöge nur das Christentum zu brechen.

In einigem Umfang lässt sich von Ekendals Auffassung menschlichen Verhaltens sagen, dass sie von einer traditionellen aufklärungsoptimistischen liberalen Menschensicht abweicht. Der Gedanke, dass die Welt von Egoismus beherrscht werde, war nicht unvereinbar mit Vorstellungen innerhalb des zeitgenössischen Liberalismus. Aber Ekendal glaubte nicht, dass das Eigeninteresse die Dinge zum allgemeinen Besten lenkte, nicht einmal zu dem einer Vielzahl, sondern nur einer kleinen Minderheit. Seine modifizierte Auffassung des Menschen änderte nichts an seinem Bild von der idealen Gesellschaft, nur sah er die Hindernisse auf dem Weg dorthin zu gelangen, jetzt in einem neuen Licht. Von diesem Hintergrund haben wir "Den nya folkskolan" zu beurteilen.

Verhinderte die Selbstsucht der privilegierten Schicht die Veränderung der Gesellschaft und war das Christentum das Heilmittel, so erschien es konsequent, dass Ekendal sein Interesse auf die Kirche und die Geistlichkeit konzentrierte. Die letztere, deren Aufgabe es war, die Wertvorstellungen des Christentums zu vertreten, hatte darin versagt und war zu einem Teil der weltlichen Gesellschaft geworden. Zeitweise schien Ekendal zu meinen, dass die Wurzel allen Übels in Gesellschaft und Kirche in den Regeln für die Anstellung und Beförderung innerhalb der Geistlichkeit zu suchen sei. Ekendals schriftstellerische Tätigkeit ist von einer klar demokratischen Tendenz geprägt, sowohl in bezug auf die Gesellschaft wie die Kirche. Das Individuum stand im Mittelpunkt und es musste von der Unterdrückung durch die Obrigkeit befreit werden. Staat und Kirche in einem überindividuellen Sinn hatten keinen besonderen Wert. Von traditionell konservativem Organismus-

denken war bei Ekendal sehr wenig zu spüren. Aber er verfügte über eine organische Betrachtungsweise anderer Art. Der Geist in Kirche und Gesellschaft hing von den Individuen ab. Er fand seinen Ausdruck immer in dem äusseren Leben und liess sich nicht durch irgendwelche von aussen aufgezwungenen Gesetze oder die Anwendung von Machtmitteln verbergen.

In Ekendals Denkgebäude bildeten Wirklichkeitsauffassung und Lebensanschauung eine Einheit. Religion und Politik standen in enger Beziehung zueinander. Anfänglich betrachtete er die Volksschule als ein Mittel zur Beeinflussung, später nur als einen Ausdruck für herrschende Verhältnisse. In beiden Fällen war sie ein Teil eines grösseren Zusammenhanges. Ekendals Sicht der Volksschule muss deshalb von dieser Anschauung her beurteilt werden. Politisch sympathisierte er in kirchen- und schulpolitischen Fragen mit liberalen und reformfreundlichen Kräften. Er wünschte sich sowohl für Kirche wie Gesellschaft stärkere demokratische Verhältnisse. Vor diesem Hintergrund ist es nicht plausibel anzunehmen — wie es geschehen ist — dass Ekendals Stellungnahme in "Den nya folkskolan" ein Ausfluss reaktionärer oder konservativer Wertvorstellungen war. Auf der Suche nach Geistesverwandten unter seinen Zeitgenossen denkt man am ehesten an Erik Gustaf Geijer und Georg Swederus. Mit ihnen teilte Ekendal eine von einer christlichen Grundeinstellung geprägte politische Auffassung.

(Übersetzung: Christiane B. Sjöberg)

NOTER

KAP. I

1. Kongl. förnyade reglementet den 1 dec. 1865 för folkskoleseminarierna i riket, 1868 s 5.
2. Om undervisningen i pedagogikens historia vid seminarierna se Kaleen, G., Fackundervisningen vid våra seminarier 1865-1914, 1979 s 106-129.
3. Om folkskollärarnas föreningar och tidskrifter se SFH bd 2 1942 s 478-492.
4. Om föreningens tillkomst och tidiga kamp för folkskolan som bottenkola se Franzén, J., Sveriges allmänna folkskollärarförening 1880-1930, 1930 s 64-105.
5. SFH bd 1-4 1940-1942. Svensk bokkatalog 1941-1950 innehåller cirka 120 titlar angående folkskolans historia (s 64-67).
6. Se kap. VIII.
7. Framställningen bygger på Jägerskiöld, S., Från prästskola till enhetsskola, 1959 s 8-43 samt Thunander, G., Fattigskola - medborgarskola, 1946 s 24-30, 45-55. 72-76. Med en civiltisk syn på folkundervisningen avses en av staten reglerad undervisning vars främsta syfte var skapandet av lojala och nyttiga medborgare till gagn för statens utveckling och fortbestånd. Se Jägerskiöld 1959 s 12-18.
8. Brohed, I., Stat-religion-kyrka, 1973 s 69ff, 90.
9. Se not 7.
10. Om den nya synen på folkundervisningen på 1700-talet se Löfberg, D., Det nationalekonomiska motivet i svensk pedagogik, 1949 s 268-277.
11. Heckscher, E.F., Svenskt arbete och liv, 1941 s 205-214.
12. Se not 10.
13. Westling, G., Hufvuddragen af den svenska folkundervisningens historia, 1900 s 268f.
14. Petersson, B., "Den farliga underklassen", 1983 s 33ff.
15. Lindstedt, G., Öfversikt af den svenska fattigvårdens historia, 1915 s 60.
16. Lindstedt 1915 s 74.
17. Holmberg, N., Medelklassen och proletariet, 1934 s 229.
18. Folkskolan som ett kommunalt åtagande tilltalade inte endast konservativa, vilka ville se den som en fattigvårdsfråga utan även liberaler. De senare önskade förstärka den kommunala självstyrelsen och inskränka statens infly-

tande. (Jägerskiöld 1959 s 27).

19. SFH bd 2 s 312-317.
20. Thunander 1946 s 243.
21. SFH bd 2 s 319, 420-425.
22. Ekendal, J.H., Den nya folkskolan i Sverige; Tankar och anteckningar under en resa sommaren 1851, 1851 (DNF1). Den nya folkskolan i Sverige under resor vinterhalfåret 1851-1852 (DNF2).
23. Salqvist, B., Torsten Rudenschöld, 1938 s 245.
24. DNF 1 s 4f.
25. DNF 1 s 44f.
26. DNF 1 s 43.
27. Se kap. IV.
28. AB 8 mars 1852.
29. Holmberg, J.J., Minnesteckning öfver seminariiföreståndaren Jonas Herman Ekendal, 1870 s 30f.
30. SFH bd 2 s 383.
31. Kaleen, G., Sveriges första folkskollärarförening, 1966 s 76-78.
32. Se kap. VIII. Holmbergs bekantskap med Ekendal inskränkte sig i stort sett till deras mångåriga brevväxling. De sammanträffade inte personligen förrän tio år efter den första brevkontakten. (Holmberg, J.J., Anteckningar af händelser, 1980 s 94).
33. Holmberg 1870 s 28.
34. SFH bd 2 s 383.

KAP. II

1. Biografen är sammanställd av uppgifter från Holmberg, J.J., Minnesteckning öfver seminariiföreståndaren Jonas Herman Ekendal, 1870 samt artikeln i Svenskt biografiskt lexikon bd 12, 1946-49, där inte annat uppges.
2. Thorgny 4 jan. 1844.
3. Strängnäs stifts herdaminne, 1901 s 239 f.
4. Br t P.A.Huldborg f J.H.E. 29 nov. 1841. KB.
5. Sjöstrand W., Pedagogikens historia I, 1954 s 278, 281f.
6. AB 23 juli 1840.
7. I Holmbergs minnesteckning (s 6) uppges att Ekendal rest till Lund i september 1834. I SBL uppges att Ekendal varit pastorsadjunkt i Knästorp redan 1833, vilket också stämmer bättre med uppgiften att han den 31 december 1833 försvarat en avhandling "Om de

- fordna skandinavers näringsfång och hushållning" under överinseende av prof. E.S.Bring.
8. Om bröderna Ahnfelt s SBL bd 1, 1918.
 9. Bl.a. besökt rektor A. med vilken får förstås C.J.L.Almqvist, då rektor vid Nya elementar i Stockholm. Om denne skrev Ekendal: "Han var i sitt yttre motsatsen af hvad jag föreställde mig. Jag föreställde mig honom begåfvad med svart yvigt hår; skarpa anletsdrag; skarpblickand ögon; dunkel och outgrundlig i sitt väsende. Men han var tvärtom blond, ljus, mild, intagande, i åthävor precis som en annan älskvärd människovarelse."
 10. Br t G.Andersson f J.H.E. 24 feb. 1837. LUB.
 11. Br t G.A. f J.H.E. 12 feb., 20 aug. 1838. LUB.
 12. Br t G.A. f J.H.E. 5 sept. 1840. LUB.
 13. Översättningen består av en sammanställning av predikningar över ämnena "Fader vår" och "Apostoliska tron" hämtade från Tholucks "Predigten in dem akademischen Gottesdienste der Universität Halle" 1837. (Tholuck 1839 s 2).
 14. Newman. E., Nordskånska väckelserörelser, 1925 s 23.
 15. Svenska Biet 23 dec. 1841, Det ädlaste och verksamaste sätt att strida i religionsmål, 1842.
 16. Studier, kritiker och notiser 13 feb. 1841. Se kap. IX 3d.
 17. Lundstedt, B., Sveriges periodiska litteratur III, 1902 s 240.
 18. Skånska Correspondenten 28 dec. 1840.
 19. Om Wieselgren se Lunds stifts herdaminne bd 8, 1961 s 291-301.
 20. Samlaren 1 feb. 1841.
 21. Samlaren 1841.
 22. Rektor vid skolan var O.J.Gumaelius grundare av Nerikes Allehanda 1843. Han var förespråkare för ett ämneslärarsystem och en sammanslagning av apologist- och lärdomsskolorna med gymnasierna till ett läroverk. Samma ståndpunkter intog Ekendal. (Warne, A., Läroverksfrågan i vårt land under 1840-talet, 1959 s 273ff, Ekendal, J.H., Bref ifrån Ferdinand till Fredrika, 1841 s 35-47). Om Gumaelius se SBL bd 17 1969.
 23. Nerikes Allehanda 1 apr. 1843.
 24. Karlsson, K.F., Blad ur Örebro skolas äldsta historia H 5, 1900 s CCLXXXI.
 25. Warne, A., Ett Örebroförslag till läroverksreform 1845, 1962 s 10f.
 26. AB 3,16,17,24 juni. Se kap. VII: 4.
 27. Svenska Biet 12,13,17,19,20,22,27 juni, 4 juli m.fl.
 28. Samlaren 4 mars, 14 okt., 22 nov. 1843.
 29. Tidskr. f folkskoll. årg. 1 s 60.
 30. Sockenstämmans protokoll Flo Skaraborgslän 1852-1862, maj 1859. LA Gbg.
 31. Tidskr. f folkskoll. årg. 2 s 112f. Warne 1959 s 344.
 32. Tidskr. f folkskoll. årg. 2 s 111. Om Ekendals syn på pedagogiken för övrigt se kap. IX:2.
 33. Br t P.A.H. f J.H.E. 29 nov. 1841, 13 jan 1842. KB.
 34. Thorgny 27,31 juli, 3,21,24,28 aug., 14,18,21 sept. 1843. Se kap. IX: 3e.
 35. Pedagogisk Tidskr. 1953 s 11.
 36. Warne 1962 s 9. Tidskr. f lärare och uppfostrare årg. 1 s 37f.
 37. AB mars 1848.
 38. AB 9,16 apr. 1846. DA 30,31 dec. 1845. Frey 1844 s 213-228.
 39. Jönköpingsbladet 10,28 aug. 1847.
 40. Om greve Torsten Rudenschöld se Salqvist, B., Torsten Rudenschöld, 1938.
 41. Se kap. IV:4.
 42. Om Hedlund se SBL bd 18, 1971.
 43. Br t N.M.Lindh f J.H.E. 25 nov. 1847. KB.
 44. Lundstedt 1902 s 69f, 71.
 45. Jönköpingsbladet 9,23 okt., 6,9,16 nov. 23 dec. 1847, 4,8,15,18 jan., 15 feb., 8,11,29 juli, 12,19,30 sept. 1848.
 46. DA 5,6,8,22 jan. 1848.
 47. Br t S.A.H. f J.H.E. 24 nov 1847. GUB. Om Ekendals politiska uppfattning se kap. IX:1.
 48. Om föreningen se Kaleen, G., Sveriges första folkskolläraryörening, 1966.
 49. Br. t. J.H.E. f J.J.H. Nov. 1847. Domkap. Strängnäs ark.
 50. Br. t. N.M.L. f J.H.E. 20 dec 1847. KB. Se kap XI:2e.
 51. Strengnäsbladet 3 nov. 1949.
 52. GHT 26 nov., 6,10,29,31 dec. 1849, 2,3,4,7,8,9,17 jan., 6,7,8,26,28 mars 8,9,18,30 apr., 2 maj, 6,7,12,13 juni, 23,25 juli, 9,24,27 aug. 1850.
 53. GHT 26 nov. 1849.
 54. Br. t S.A.H. f J.H.E. 18 dec. 1849. GUB. Resa I s 33.
 55. AB 27,31 juli, 2,4,14,18 aug., 1852. Post- och Inrikes Tidningar 25,27,28 aug., 3,10,14 sept. 1852. Svenska Tidningen 21 maj, 8,9,11 juli, 6 sept

1853. Ekendal, J.H., Resa genom Danmark, Tyskland och Schweiz I-III, 1852-1855.
56. Om Ekendals utländska resor och intryck av dessa se kap. V.
57. Br t S.A.H. f J.H.E. 9 nov. 1851. GUB.
58. Se kap. IV:3,4.
59. Tidskr. f folkskoll. årg. 3 s 41.
60. Resa II s 101.
61. Se kap. V not 32.
62. Göransson, S. Kyrkohist. 3 1976 s 298ff.
63. Resa II s 62, III s 191f, 330. Se kap. IX:3f.
64. Kaleen 1966 s 114ff.
65. Zeller, C.H., Läran om själen grundad på den heliga skrift och erfarenheten 1852. Ekendals översättning inleddes med ett förord innehållande en levnadsteckning och beskrivning av Zellers person och familj. (jmf. även Resa III 239-247). Detta förord har sedan i långa stycken utnyttjats av Fredrik Sandberg utan att uppge ursprung i dennes översättning av en annan av Zellers skrifter, Pedagogiska anvisningar grundade på den heliga skrift och erfarenheten 1868.
66. Schlatter, W., Geschichte der Basler Mission 1815-1915, 1916 s 24. Resa III s 386f.
67. Resa III s 382.
68. Se kap. V.
69. Ekendal, J.H., Svenska kyrkan och presterskapet, 1857 s 5.
70. Skara stifts herdaminne I, 1871 s 255.

KAP. III

1. Franzén 1930 s 34.
2. DNF 2 s Xf.
3. Se kap. VIII.
4. DNF 2 s 130, DNF 1 s 5. Det andra häftet av "Den nya folkskolan" var ursprungligen antagligen inte tillkommet i syfte att försvara Ekendal mot kritiken av det första. De nya resorna påbörjades redan i oktober 1851, då hade ännu inte det första häftet anmälts i pressen. (DNF 2 s 124). Däremot är det klart att framställningen i det andra häftet påverkats av den tidigare kritiken.
5. DNF 1 s 1ff. I de fall originaltexten är tryckt med gammal svensk stil har i citaten "w" ersatts med "v". Detta gäller hela avhandlingen.
6. Se kap. VIII.
7. DNF 1 s 4f.
8. DNF 1 s 2f.
9. DNF 1 s 1.
10. DNF 1 s 3,4.
11. DNF 1 s 4. Ekendals slutsats måste betecknas som tvivelaktig.
12. DNF s XIII, 133, 134.
13. Sahlström, P., Om folkundervisningen, 1836 s 3,4,43,45.
14. DNF 2 s 135.
15. DNF 2 s VI.
16. DNF 2 s VII.
17. DNF 1 s 5.
18. DNF 2 s 2-15.
19. DNF 2 s 15f.
20. DNF 1 s 5f.
21. DNF 1 s 6f.
22. AB 22 nov. 1851.
23. Br t J.H.E. f O.Holm dec. 1851. Domkap. Strängnäs ark.
24. DNF 1 s 20.
25. DNF 2 s XIII f.
26. DNF 2 s 125f.
27. DNF 2 s 7.
28. Salqvist 1938 s 239.
29. DNF 1 s 6.
30. DNF 2 s 131.
31. DNF 2 s 126f.
32. DNF 2 s 130.
33. DNF 1 s 43.
34. DNF 1 s 44.
35. DNF 2 s VI.
36. DNF 2 s 128f, 158. DNF 1 s 56f.
37. DNF 2 s 137-146.
38. DNF 1 s 43.
39. DNF 1 s 43f.
40. DNF 2 s 137.
41. DNF 2 s 142f, 159.
42. DNF 2 s 143.
43. DNF 2 s 144.
44. DNF 2 s 145.
45. DNF 2 s 146.
46. DNF 2 s 144f.
47. DNF 2 s 145.
48. DNF 1 s 44f. Ekendal tycks med detta inte ha menat att man kunde välja den ena eller den andra indelningsgrunden. Uteslagna från den fasta skolan skulle bli alla mindre begåvade och flertalet av de fattiga, vilket tycks betyda, att endast de verkligt begåvade bland de fattiga skulle få tillgång till den medborgerliga undervisningen. "Det är sant: under förutsättning af denna folkskolans reorganisation blefve många, hvilka aldrig den fasta skolans högre kunskapsmått kom till godo, nemligen 1:o alla för kunskapers inhemtande mindre begåfvade, de vare rika eller fattiga, 2: o flertalet af de

fattigas barn, hvilka ej egde tid och råd att i skolan uppehålla sig." (DNF 1 s 54).

49. DNF 1 s 45.
50. DNF 1 s 46.
51. DNF 1 s 49f.
52. DNF 2 s 150ff.
53. DNF 1 s 54.
54. DNF 1 s 56.
55. DNF 1 s 57f.
56. DNF 1 s 60f.
57. DNF 1 s VI, 170.
58. DNF 2 s 147,153ff,160,167ff.
59. DNF 2 s XII.
60. DNF 2 s 171.
61. Se kap. IV och VIII.
62. Rudenschöld, T., Tankar om vår tids samhällsfrågor, 1850 s 70.
- 63.. Rudenschöld, T., Svenska folkskolans praktiska ordnande, 1856 s 60.
64. Jönköpingsbladet 10,28 aug. 1847.
65. Se kap. IV:3.
66. Rudenschöld 1856 s 3-7.
67. Rudenschöld 1850 s 69.
68. Rudenschöld 1856 s 68-77.
69. Rudenschöld 1856 s 4,8.
70. DNF 1 s 45,49.
71. Rudenschöld 1850 s 65,71.
72. Rudenschöld, T., Tankar om vår tids samhällsfrågor, 1848 s 17ff.
73. Sv.Tidn. 5 juni 1852.
74. SFH bd 2 s 375.
75. Sv.Tidn. 15 feb. 1853.
76. Rudenschöld 1850 s 100.
77. DNF 2 s VI.
78. Sv.Tidn. 27 apr. 1853.

KAP. IV

1. SFH bd 2 s 382.
2. Kaleen 1966 s 80ff. Westling, G., Svenska folkskolan efter 1842, 1911 s 13ff. Salqvist 1938 s 242ff. Salqvist omnämner i not anmälan i Svenska Tidningen.
3. Franzén 1930 s 31, Westling 1911 s 47.
4. Sv.Tidn. 12,14 maj 1852. Prästeståndets protokoll 1851-1853 bd 1 s 427.
5. AB 13 sept. 1852.
6. SFH bd 2 s 478-485, Isling 1980 s 131f. Till följd av debatten och kritiken av folkskollärarna uppstod under 1850-talet en brist på examinerade lärare (Westling, 1911 s 283).
7. SFH bd 2 s 489.
8. Se not 12 och 14.
9. Jönköpingsbladet 10 aug. 1847.

10. DA 8,22 jan 1848.
11. AB 9,16 apr. 1846. Se kap. VII:4.
12. Jönköpingsbladet 4,8,11 nov. 1851. Bore 15,17 nov. 1851.
13. Br t S.A.H. f J.H.E. 9 nov. 1851. När Hedhunc' fick brevet var anmälan i Jönköpingsbladet redan publicerad.
14. AB 20,22 nov. 1851.
15. Bonnier, I.A., Anteckningar om svenska bokhandlare, 1920 s 136f.
16. Jönköpingsbladet 4 nov. 1851.
17. Se not 12.
18. AB 20 nov. 1851.
19. AB 20 nov. 1851, Bore 17 nov. 1851.
20. AB 20 nov. 1851.
21. Bore 15 nov. 1851.
22. AB 20 nov. 1851.
23. AB 22 nov. 1851.
24. AB 8 mars 1852.
25. Calmar-Posten 17,20 nov. 1852.
26. Om O.E.L.Dahm se SBL bd 9, 1931.
27. Mercurius 15 juni, 31 aug., 23 nov., 1850.
28. Dahm,O.E.L., Skolmästarkonst, 1846 s 158.
29. Calmar-Posten 17 nov. 1852.
30. Calmar-Posten 20 nov. 1852.
31. DNF 2 s 125.
32. Om C.J.Landgren se Upsala ärkestifts herdaminne 3, 1845 s 288, ny följd 4 1893 s 514.
33. Tidskr. f litt. 1852:3 s 167-179.
34. Fredriksson, G., Lars Johan Hierta, Aftonbladet och den liberala pressideologin, s 118ff i Aftonbladet — en svensk historia, 1980.
35. Tidskr. f litt. 1852:3 s 166.
36. Tidskr. f litt. 1852:3 s 178.
37. Tidskr. f litt. 1852:3 s 170.
38. Tidskr. f litt. 1852:3 s 168f.
39. Tidskr. f litt. 1852:3 s 175f.
40. Tidskr. f litt. 1852:3 s 178. Calmar-Posten 20 nov. 1852.
41. Tidskr. f litt. 1852:3 s 177.
42. Tidskr. f litt. 1852:3 s 172f.
43. Hudiksvalls Veckoblad 10,17,31 jan. 1852.
44. Hudiksvalls Veckoblad 10 jan. 1852.
45. Hudiksvalls Veckoblad 17 jan. 1852.
46. Hudiksvalls Veckoblad 17, 31 jan. 1852.
47. Skånska Posten 3,14,28,31 jan. 1952. Skribenten i Skånska Posten är den som tydligast företräder en vad man kallar civistisk ståndpunkt i debatten. Det är genom denna recension J.J. Holmberg får sin första kännedom om "Den nya folkskolan". (Br t J.H.E. f J.J.H. 24 juni 1852. Domkap. Sträng-

näs ark.). Skånska Posten 1844 karakteriseras av Borell som varande opolitisk. (Borell 1848 s 126).

48. Skånska Posten 3 jan 1852.
49. Skånska Posten 14, 28 jan. 1852.
50. Skånska Posten 14, 31 jan. 1852.
51. SFH bd 2 s 489.
52. Mercurius 15 juni 1850.
53. Tidskr. f folkskoll. årg. 1 s 60f.
54. Mercurius 24 dec. 1851.
55. Se kap. VII not 5.
56. SFH bd 2 s 490f.
57. Br t J.H.E. f S.Rosenberg 11 mars 1852. Domkap. Strängnäs ark.
58. Sv.Folkskole-Tidn. 1852: 7,18,19,21, 22, 1853: 2. Kaleen 1966 s 80.
59. Sv.Folkskole-Tidn. 1852: 7.
60. Sv.Folkskole-Tidn. 1852: 22.
61. Sv.Folkskole-Tidn. 1852: 18.
62. Sv.Folkskole-Tidn. 1852: 19.
63. Sv.Folkskole-Tidn. 1852: 21.
64. Triaden 19 jan., 21,28 maj, 11 juni, 2,16,30 juli, 3,10 sept., 24 dec. 1853.
65. Sv.Folkskole-Tidn. 1852: 8.
- 65a. Br.t.J.H.E. f J.J.H. jun 1852 Domkap. Strängnäs.
66. Sv.Tidn. 12 maj 1852.
67. Sv.Tidn. 14 maj 1852.
68. Sv.Tidn 5 juni 1852.
69. Sv.Tidn 6 juni 1852. Se Kap. III: 7.
70. Salqvist 1938 s 208f, 212f.
71. SLT 1898: 10.
72. Sv.Tidn. 5 juni 1852.
73. Vid det allmänna lärarmötet 1852 sammanträdde också ett särskilt organistkantor- och folkskollärarmöte. Då de pedagogiska frågorna behandlats på det allmänna mötet ägnades det senare enbart "fackliga" frågor. Närvarande var bl.a. F.A.Ekström (Föreningens blivande redaktör), C.J.Eriksson (först Mercurius sedan Triadens utgivare, sekreterare vid mötet), P.Paulsson (författare till "Historisk öfver folkundervisningen i Sverige" se kap. VIII: 1b) S.P.Rosenberg (flitig medarbetare i Svensk Folkskole-Tidning och Triaden) samt Anders Berg (Fridtjuv Bergs far se kap. VIII: 1d). Tillsammans förfogade de över 50 av cirka 220 röster. Förhandlingar vid allmänna organist-, kantor - och folkskolläraremötet 1852, s 1ff.
4. Triaden 21 aug., 4,11 sept., 6 nov 1852. Denna artikelserie utgör med sin positiva inställning till "Den nya folkskolan" ett undantag i folkskolepressen. Antagligen gav den också upphov till den kritik, som kom att riktas mot Triaden för dess hovsamma behandling av Ekendal. Se kap. IV: 4.
75. Triaden 21 aug. 1852.
76. Triaden 4 sept. 1852.
77. Triaden 11 sept. 1852.
78. Sv.Folkskole-Tidn. 1852: 22.
79. Triaden 18 sept. 1852, AB sept. 1852.
80. Fredriksson 1980 s 120.
81. Salqvist 1938 s 211f.
82. Se kap. VIII: 1d.
83. AB 10,13 sept. 1852. Skånska Posten 2 okt. 1852. Sv.Tidn. 29 nov., 1 dec. 1852. Post- och Inrikes Tidningar 24 nov. 1852.
84. AB 10 sept. 1852.
85. AB 13 sept. 1852.
86. AB 10 sept. 1852.
87. AB 13 sept. 1852, DNF 2 s 160.
88. Skånska Posten 2 okt. 1852.
89. Post- och Inrikes Tidningar 24 nov. 1852.
90. Sv.Tidn. 29 nov. 1 dec. 1852.
91. Kristensen, N., Anteckningar om abbreviationsSignaturer i svensk litteratur, 1893 s 86.
92. Borell, B., De svenska liberalerna och representationsfrågan, 1948 s 124, 261.
93. Om Swederus se Svenska män och kvinnor bd 7, 1954.
94. Sv.Tidn. 20 nov. 1852.
95. Sv.Tidn. 1 dec. 1852.
96. Sv.Tidn. 7 jan., 15 feb. 1853. Den senare var Torsten Rudenschölds.
97. DNF 2 s V-XV.
98. Br t J.H.E. f J.J.H. juni 1852. Domkap. Strängnäs ark.
99. Sv.Folkskole-Tidn. 1852: 5.
100. Holmberg 1870 s 39.
101. Holmberg 1870 s 38.
102. Tidskr. f folkskoll. årg. 3 s 41f.
103. Sv.Tidn 27 apr. 1853.
104. Se not 1.
105. SFH bd 2 s 490. Kaleen 1966 s 13,80.
106. Se kap. IX: 3.
107. Se kap. VIII: 1d.
108. Nilsson, G., Självstyrelsens problematik, 1967 s 2.
109. Calmar Posten 17 nov. 1852.
110. Sv.Folkskole-Tidn. 1852: 22.
111. DNF 2 s 136.
112. Tidskr. f litt. 1852: 3 s 169. Calmar-Posten 17 nov. 1852.
113. Hudiksvalls Veckoblad 10 jan. 1852. Tidskr. f litt. 1852: 3 s 178.
114. Isling, Å., Kampen för och emot en demokratisk skola, 1980 s 95f..
115. Berg, F., Huru Folkskolestadgan tillkom, 1892 s 235f.
116. Bore 15 nov. 1851, AB 20 nov. 1851. Skånska Posten 3 jan 1852.
117. SFH bd 2 s 287.
118. Rodhe, E., Den religiösa liberalismen,

1935 s 13f.

119. Dahlbom, F. Den svenska folkskolans kristendomsundervisning 1842-1919, 1927 s 294-299.
120. Rodhe 1935 s 54.
121. Göransson, S., Folkrepresentationen och kyrka 1809-1847, 1959 s 6f, 13ff.
122. Göransson 1959 s 13f.
123. Göransson 1959 s 31f.
124. Ahren, P.O., Kyrkomöte och synodal-författning, 1956 s 56f.
125. Salqvist 1938 s 277ff, 286.
126. Salqvist 1938 s 249ff.
127. Husén, T., Anders Berg under folkskolans pionjärår, 1949 s 30.
128. Sv.Tidn. 5 juni 1852.
129. DNF 2 s VI, 135. Aftonbladet anmälde det andra häftet av "Den nya folkskolan" 10 sept. 1852.

KAP. V

1. Resa I s 1. Tidskr. f folkskoll. årg. 1 s 248 årg. 2 s 117.
2. Se kap. II not 52.
3. Tidskr. f folkskoll. årg 2 s 66-109, 117-138, 153-174, 193-225, årg. 3 s 31-38, 57-64. Stora delar av Resa I och II trycktes samtidigt för tidskriften årg. 2 och 3. (Resa III s 412). Till den senare som trycktes efter 1851 hänvisas ej.
4. Ekendal, J.H., Resa genom Danmark, Tyskland och Schweiz I-III. 1852, 1854, 1855.
5. DNF 2 s 130.
6. GHT 3 jan. 1850, Resa I s 149.
7. GHT 3 jan. 1850, Resa I s 149.
8. GHT 8 jan. 1850. Tidskr. f folkskoll. årg. 2 s 91. Citatet uteslutet i "Resa" liksom nedan.
9. GHT 9 jan. 1850. Tidskr. f folkskoll. årg. 2 s 101f.
10. Skovmand, R., Folkestyrets Fødsel, s 271, 282-287. Danmarks historie bd 11, 1964.
11. Den Nord. Folkeskole spt 47-53, 73-79 1850.
12. Larsen, J., Bidrag till den danske folkeskoles historie 1818-1898, 1899 s 307ff.
13. Nord. Folkeskole spt 48 not, 1850. Med anledning av sin kritik av den danska folkskolan hänvisade Ekendal till ett uttalande av seminarieföreståndaren L.Ch.Müller publicerat i Rugaards tidskrift. Om Rugaard och Ekendal se kap. IX:d.
14. DNF 1 s 45.
15. GHT 10 dec. 1849. Resa I s 18f, 96-

81 (Pga två arks dubbelpaginering finns det två uppsättningar av sidorna 81-96. Sidhänvisningen 96-81 gäller övergången från det ena arket till det andra, varför sidorna 96 och 81 följer på varandra).

16. Tidskr. f folkskoll. årg 2 s 123. Resa 1 s 4.
17. Se not 2.
18. GHT 18 apr. 1850. Resa II s 239. (Slutsatsen utesluten, i stället har tillagts "men nu 1853 har all fråga om emancipation upphört).
19. DNF 2 s VI.
20. GHT 18 apr. 1850. Resa II s 239 (Citaten något förändrat).
21. GHT 12 juni 1850. Resa III s 27 (Citaten något förändrade. "Ställning" ändrat till "hela samhällsställning"). Jmfr. även Svenska Tidningen 9 juli 1853.
22. DNF 1 s 54.
23. Resa II s 145.
24. GHT 18 apr. 1850. Resa II s 240f (Det senare citatet något förändrat).
25. DNF 1 43f.
26. GHT 18 apr. 1850. Resa II s 240, 242 (Det första citatet något förändrat, det senare uteslutet).
27. DNF 1 s 45f.
28. GHT 18 apr. 1850. Resa II s 243.
29. Se not 10.
30. GHT 26 nov. 1849.
31. Se not 15.
32. Resa II s 71, 105, 123, 139f, 181. Resa III s 138f, 147, 172, 206 m.fl.
33. GHT 6 mars 1850. En liknande tolkning av stämningsslaget ges av L.B. Namier 1848: The revolution of the intellectuals (s 7ff).
34. AB 10 mars 1853.
35. Se kap. II not 55.
36. Resa II s 105, 129, 139f, 156, 178, 181f. Resa III 147, 172, 203, 206f.
37. Se not 21.
38. Resa II s 145.
39. DNF 2 s 136, jmfr. Jönköpingsbladet 21 dec. 1847.
40. Resa III s 413ff.
41. Resa II s 138f.
42. Resa III 413f.
43. Resa II s 119, 129.
44. Resa II s 105.
45. Svenska Tidningen 1 juli 1853. Resa II s 108 (Här framgår inte att synpunkterna är hämtade från ett dokument av F.W.Krummacher).
46. Resa II s 139f. Om Diesterweg se Sjöstrand, 1954 s 283ff.

47. Resa III s 371.
48. Resa III s 370.
49. Resa II s 155.
50. Resa II s 75.
51. Resa III s 371 jmf. not 21.
52. Sv.Tidn. 9 juli 1853. Resa II s 306 (Citatet något förändrat).
53. Resa II s 305.
54. Resa III s 415f.
55. Resa III s 417f.
56. Resa III s 413ff.
57. GHT 12,13,16,18 feb., 19 mars, 2,8, 11,18 apr., m.fl. mindre notiser under maj 1857. Väktaren 21,28 apr., 22,26, 31 maj, 26,30 juni, m.fl. under juli och aug. 1857.
58. Brev t S.A.H. f J.H.E. 12 feb. 1854 GUB. Till Hedlund skrev Ekendal: "Hvad tycks om embetsbrodern Väktaren. Denna och det gamla ABC (möjligen står det något annat. HH) håller jag ihop med några andra." Vilken tidsskrift som åsyftas med "det gamla ABC" har det inte varit möjligt att få någon klarhet i. I ett brev den 30 dec. 1857 vädjade Ekendal till Hedlund att införa en artikel till stöd för Väktaren vars "aktier stå dåligt". Hedlund tillmötesgick önskemålet. (GHT 4 jan. 1858).
59. GHT 3, 1852. Forts. 4 nov.
60. Sv.Tidn. 5 juni 1852.
61. GHT 15 nov. 1852.
62. Resa I s 9.
63. GHT 28,29,30 jan. 1857.
64. GHT 28 jan. 1857.
65. GHT 29 jan. 1857.
66. GHT 11 apr. 1857.
67. Väktaren 17 mars 1857.
68. Väktaren 13 mars 1857.
69. Väktaren 21,28 apr., 24,26,31 maj. 9,22,26 juni 1857.
70. Se not 69.
71. Sjöstrand, 1954 s 285f.
72. Väktaren 21 apr. 1857.
73. Väktaren 28 apr. 1857.
74. Väktaren 30 maj 1857.
75. Väktaren 24 sept. 1857.
76. Om Ekendals artiklar i AB 1840, se kap. VI:4.
77. Se kap. IX:1c.
78. DNF 2 s 129.
79. DNF 2 s 132.
80. DNF 2 s XIII.
81. DNF 2 s 167.
82. Väktaren 21 apr. 1857 not 2.
83. Det ädlaste s 13. Resa II s 76,139.
84. Resa III s 306.
85. Se kap. VIII:1c.
86. Resa II s 306.

87. Om Ekendals politiska synsätt för övrigt se kap. IX:1.

KAP. VI

1. AB 8 juli 1848. Bore 8 apr. 1851. Frey 1849: LIV s 120. GHT 15 mars, 3 juli 1848 m.fl.
2. Mercurius 15 juni 1850.
3. Samlaren 22 mars 1845.
4. Tidskr. f folkskoll. årg 1 s 132. Ekendals uttalande skulle kunna tolkas som han var en anhängare av de konservativas fattigskola. Längre fram formulerar han folkskolans målsättning i ordalag liknande dem han 1840 använt i AB. (Se kap. VII:4). "Men meningen är, att göra honom som kör plogen mera tänkande och medveten af sig sjelf, än de som draga plogen. Meningen är att väcka och odla bondens själsförmögenheter så, att de med hopp om större nytta och framgång kunna användas inom den verkningskrets, dit han hör; meningen är, att göra honom fri äfven till det inre så som han, åtminstone i vårt land, mera än i mångt annat, är till det yttre." (s 136).
5. Tidskr. f folkskoll. årg. 1 s 138f.
6. Mercurius 26 okt. 1850.
7. Arboga Tidning 28 mars 1851.
8. SFH bd 2 s 489ff.
9. Prästståndets protokoll 1851-1853 bd 1 s 427, jämf. även Sv. Tidn. 12, 14 maj 1852.
10. Kaleen 1966 s 104ff.
11. AB 20 nov. 1851, 8 mars 1852.
12. SLT 1891:35, 1898:10.
13. Salqvist 1938 s 256.
14. SLT 1898: 10. Om meningsutbytet mellan Rudenschöld och Ekendal i början av 1853 s kap. IV:4.
15. SFH bd 2 s 338f. Sammankoppling mellan Runsten och Ekendal gjordes redan av F.A.Ekström i Föreningen 1864 s 77.
16. Se kap. VI:4.
17. Se kap. V:1,2.
18. AB 14 feb. 1853. Den åsyftade skriften var Siljeström, P.A., Resa i Förenta staterna, 1854.
19. Triaden 6 apr. 1853.
20. AB 10 mars 1853.
21. Sv.Tidn. 10 mars 1853.
22. AB 10 mars 1853. Resa I s 80.
23. AB 13 nov. 1853. Det uppges att artikeln skulle varit resultatet av en resa sommaren 1851. Ekendal gjorde efter vad det är bekant ingen resa utomlands denna sommar, som han ju ägnade den

- svenska folkskolan. Artikeln är i långa stycken identisk med en skildring i Resa III s 313-326. Denna uppges här-
röra sig från en resa i juni 1850.
24. Sv.Tidn. 11 mars 1853.
 25. Triaden 21 aug. -6 nov. 1852.
 26. Triaden 8 okt. 1853. 22 okt.
 27. Triaden 8 feb. 1854.
 28. Triaden 23 juni 1854.
 29. Triaden 25 nov. 1854.
 30. Triaden 28 juli, 4,11 aug. 1855.
 31. Triaden 23 dec. 1854.
 32. Triaden 8 mars 1856.
 33. Brev till J.H.E. f F.A.E. 18 jan. 1852. Domkap. Strängnäs ark. Om Ekström se SBL bd 13, 1949-50.
 34. Föreningen 1864 s 76. AB 20 mars 1852.
 35. Föreningen 1864 s 76f.
 36. Föreningen 1857 s 219, 1858 s 167, 186.
 37. Föreningen 1858 s 43f.
 38. Föreningen 1857 s 74f.
 39. Föreningen 1857 s 76.
 40. Föreningen 1851 s 77.
 41. Föreningen 1858 s 79.
 42. Föreningen 1858 s 77.
 43. Föreningen 1858 s 78.
 44. Föreningen 1858 s 77,78.
 45. Föreningen 1858 s 82.
 46. Föreningen 1858 s 83.
 47. Föreningen 1858 s 80ff.
 48. Föreningen 1858 s 44.
 49. Föreningen 1858 s 75.
 50. Föreningen 1858 s 83.
 51. Föreningen 1865 s 4.
 52. Föreningen 1865 s 5.
 53. Föreningen 1865 s 4.
 54. Salqvist 1938 s 274.
 55. Salqvist 1938 s 250ff.
 56. Eneroth,O., Om folkskolan i Sverige, 1863 s 92f.
 57. Isling 1980 s 120-124.
 58. Se kap. IX:3f.
 59. Se kap. IV:4.
 60. Se kap. V:4.
 61. Se kap. VI:3.

KAP. VII

1. Witzell,H., Minnesteckning över initiativtagarna till Sveriges första folkskol-läraryörening, 1929 s 22.
2. Witzell 1929 s 33,45.
3. Lundstedt III 1902 s 138.
5. Holmberg 1870 s 31.
5. Lundstedt 1902 s 138. Utgivningsbe-vis utfärdades 22 dec. 1851.
6. Holmberg 1980 s 12,116.

7. Br f J.O.Rosenberg 16 maj 1906. Villinska fattigfriskolans ark. LA Gbg.
8. Kaleen 1966 s 20.
9. Witzell 1929 s 11.
10. Lundstedt III 1902 s 87.
11. Br t J.H.E. f J.J.H. nov. 1847, Domkap. Strängnäs ark..
12. Se kap VIII:1b.
13. Paulsson 1866 s 459.
14. Skolvännen 1866:20-21 s 332.
15. Br. t J.H.E. f J.J.H. 10 dec. 1852. Domkap. Strängnäs ark..
16. Kaleen 1966 s 14ff.
17. Br. t G.O.W. f J.J.H. 1 okt. 1849. Domkap. Strängnäs ark.. Hur detta brev till Wikander hamnat bland folk-skoleseminariet i Strängnäs handlingar framgår inte.
18. Witzell 1929 s 35.
19. Se kap. VI:3, VIII:1b.
20. Tidskr. f folkskoll. årg. 1 s 85-, årg 2 s 26-34,40-50,174f. Kaleen 1966 s 57.
21. Se not 11.
22. Borrby folkskolläreförenings hand-lingar bd 1 Nr 8. LUB.
23. Protokoll 2 aug. 1847 §4. Borrby folk-skoll. LUB.
24. Br. t J.H.E. f J.J.H. 30 nov. 1847. Domkap. Strängnäs ark.
25. Protokoll 7 apr. 1849 §9. Borrby folk-skoll. LUB.
26. Protokoll 10 mars 1850 §10. Borrby folkskoll. LUB.
27. Protokoll 18 maj 1850 §9. Här finns stora likheter mellan Holmbergs åsik-ter och dem, som Ekendal formulerat i Aftonbladet 1840 (Kap VII:4).
28. Protokoll 18 maj §4. Borrby folkskoll. LUB.
29. Protokoll 10 apr. 1851 §6. Borrby folk-skoll. LUB.
30. Protokoll 7,23 juni, 1 sept. 1851 §9, 4 okt. 1852 §6, 29 maj 1852 §8. Borrby folkskoll. LUB.
31. Sv.Folkskole-Tidning 1852.
32. Se kap. VIII:1a.
33. Br t J.H.E. f J.J.H. 24 juni 1852, Domkap. Strängnäs ark..
34. Br t J.H.E. f J.J.H. juni 1852, Domkap. Strängnäs ark.. Se kap. IV:4.
35. Br t J.H.E. f J.J.H. juni 1852, Domkap. Strängnäs ark..
36. Kaleen antar att debatten varit mer kri-tisk än vad som framgick av protokol-len p.g.a. Holmbergs inflytande på de-ras utformning. (Kaleen 1966 s 85).
37. Protokoll 27 dec. 1851 §3. Borrby folkskoll. LUB.
38. Protokoll 28 dec. 1852 §4. Borrby folkskol. LUB.

39. Br t J.H.E. f J.J.H. 24 juni 1852. Domkap. Strängnäs ark..
40. Skolvännen 1866:20.
41. Holmberg 1870 s 8.
42. Holmberg 1870 s 28.
43. Eventuellt kan Holmberg här ha syftat på ett ställe i det andra häftet av "Den nya folkskolan" där Ekendal om sina erfarenheter säger: "Konsten är sedan, att icke gifva allt förloradt, utan med ledning af erfarenhet och historisk verklighet söka realisera så mycket, som *kan ske*, af ungdomens drömmar; konsten är, att för sina idealer söka ett nytt stöd...". (DNF 2 s 130) Men vad han här säger är, att han håller fast vid sina ideal. Se kap. VIII:1a.
44. Skolvännen 1866:20.
45. Holmberg 1870 s 11.
46. Holmberg 1870 s 28.
47. Holmberg 1870 s 30.
48. AB 3,6,16,17,25 juni 1840.
49. Svenska Biet 12,13,17,19 juni 1840.
50. AB 19 juni 1840.
51. Svenska Biet 20 juni 1840.
52. AB 3 juni 1840.
53. AB 3 juni 1840.
54. AB 6 juni 1840.
55. AB 17 juni 1840.
56. AB 16 juni 1840.
57. AB 17 juni 1840.
58. AB 24 juni 1840.
59. AB 3 juni 1840.
60. DNF 1 s 58.
61. AB 3 juni 1840.
62. DNF 1 s 54.
63. AB 3 juni 1840.
64. Se kap. VIII.

KAP VIII

1. SLT 1891:19.
2. Thunander 1946 s 257.
3. Sjöstrand,W., Pedagogikens historia 3:2, 1965 s 220.
4. SLT 1890:49.
5. Sjöstrand 1965 s 201. Thunander 1946 s 253.
6. J.J.H. t T.R. våren 1853 GUB.
7. Holmberg 1853 s 83-92.
8. Holmberg 1853 s 84f.
9. Holmberg 1853 s 86.
10. Holmberg 1853 s 85f.
11. Holmberg 1870 s 28.
12. Holmberg 1853 s 91f.

13. SFH bd 2 s 478ff. Se kap VII:1.
14. Paulsson 1866 s 484.
15. Paulsson 1866 s 485.
16. Paulsson 1866 s 484f.
17. Paulsson 1866 s 485.
18. Sv.Folkskole-Tidn. 1852:7, 18,18,21.
19. Paulsson 1866 s 485.
20. Paulsson 1866 s 461.
21. SFH bd 2 s 383.
22. Kaleen 1979 s 106-129.
23. Kaleen 1979 s 110.
24. SLT 1901:8.
25. SLT 1896:45.
26. SFH bd 3 s 257ff.
27. SFH bd 3 s 257ff. Bröms 1964 s 98, 100f.
28. Norlén W., Pedagogikens historia, 1886 s 75.
29. Norlén 1886 s 79.
30. SLT 1896:45.
31. DNF 2 s 147f.
32. Holmberg 1870 s 29.
33. Norlén 1886 s 75-78, 78-80.
34. Norlén 1886 s 80.
35. Franzén 1930 s 78.
36. Franzén 1930 s 441f. Om Hammarlund se SBL bd 18, 1969-71.
37. Veckoblad för folkundervisning 1884:13.
38. Franzén 1930 s 444.
39. Franzén 1930 s 442.
40. Om Bergs insatser som ecklesiastikminister se Franzén 1930 s 172-187, 223-242. För övrigt se SBL bd.
41. Salqvist 1938 s 7.
42. SLT 1891:34.
43. SLT 1891:35.
44. SLT 1898:10.
45. SLT 1898:10.
46. Berättelser om de allmänna svenska läraremötena 1852, 1854 och 1863, 1972 s 287, 288.
47. Sv.Tidn. 27 apr. 1853.
48. SLT 1891:35.
49. SLT 1898:10 1891:34.
50. SLT 1891:22.
51. SLT 1898:10.
52. Föreningen 1867 s 77.
53. SLT 1891:35. Avslaget beklagades av Ekendal i ett anonymt brev i GHT. Se kap. V:4.
54. Triaden 8 mars 1856.
55. Holmqvist 1980 s 238.
56. Se kap. IX:3b.
57. SLT 1891:35.
58. SFH bd 2 s 383.

59. Husén 1948 s 17.
60. Bröms 1964 s 140.
61. DNF 2 s 143ff.
62. Sv.Tidn. 27 apr. 1853.
63. Sv.Tidn. 16 feb. 1853.
64. Westling 1911 s 146,407,282,350.
65. Bröms 1964 s 212-235.
66. SFH bd 3 s 326f. Om Kastman och Anjou se SBL bd 1 1918 och bd 20 1973-75.
67. Bröms 1964 s 98,100.
68. SFH bd 3 s 340f.
69. Om Westling se Sv. män och kv. bd 8, 1955.
70. Westling 1900 s, Westling 1911 s IV.
71. Westling 1900 s 371ff,
72. Westling 1911 s 9.
73. Westling 1911 s 11.
74. Westling 1911 s 12.
75. Westling 1911 s 13.
76. Westling 1911 s 13f.
77. Westling 1911 s 15,18.
78. Tidskrift för Folkundervisning 1914.
79. Om Hall se SBL bd 17, 1967-69.
80. Hall,B.R., Pedagogikens historia, 1915 s 109.
81. Hall,B.R., Pedagogikens historia, 1921 s 150. Den andra upplagan är betydligt omarbetad. Möjligen har Hall påverkats till att utesluta Ekendal av Paulssons Historik. Den upptas i den senare skriften bland använd litteratur, men inte i den tidigare. s 4.
82. Seminarieminnen 1936 s 75.
83. Om Franzén se Sv. män och kv. bd 2, 1944.
84. Franzén 1930 s 32f.
85. Franzén 1930 s 33f. Franzén är här påtagligt influerad av Paulssons framställning. Se Paulsson 1866 s 484f.
86. Franzén 1930 s 34.
87. Franzén 1930 s 34f.
88. Franzén 1930 s 37f.
89. Salqvist 1938 s 8.
90. Salqvist 1938 s 236-245.
91. Salqvist 1938 s 238f.
92. Salqvist 1938 s 239f. Not.
93. Salqvist 1938 s 240f.
94. Salqvist 1938 s 241f.
95. Salqvist 1938 s 242f.
96. Salqvist 1938 s 244f.
97. Salqvist 1938 s 241.
98. SFH bd 1-4 1940-1942.
99. Lärarmatrikel 1946, 1946.
100. SBL bd 2 1946-49.
101. SFH bd 2 s s 381,428,488.
102. SFH bd 2 s 349-388.
103. SFH bd 2 s 381.
104. SFH bd 2 s 373.
105. SFH bd 2 s 381f.
106. Se kap. VIII: 1a.
107. SFH bd 2 s 382f.
108. SFH bd 2 s 383.
109. SFH bd 2 s 338.
110. Sv.folkskolans märkesmän, 1942.
111. Sv.folkskolans märkesmän, 1942 s 2f.
112. Sv.folkskolans märkesmän, 1942 s 3.
113. Sv.folkskolans märkesmän, 1942 s 3.
114. DNF 2 s 151f.
115. Sv.folkskolans märkesmän, 1942 s 1.
116. Sjöstrand 1965 s 129,140f.
117. Sjöstrand 1965 s 173f.
118. Sjöstrand 1965 s 174.
119. Sjöstrand 1965 s 174.
120. SFH bd 2 s 373.
121. Kaleen 1966 s 76f.
122. Kaleen 1966 s 79.
123. Thunander 1946 s 55. Thunander uppger dessutom att Sahlströms folkskoleprogram av biskop Hedrén karakteriserats som en "apologisti på landsbygden" vilket kan jämföras med Ekendals "såsom en på landsbygden nedflyttad och efter bondeståndets behof afpassad mindre *realskola*". (s 239, DNF 1 s 53). Vid riksdagen 1844-45 motionerade Olof Larsson för att den fasta skolans undervisning borde göras frivillig och vara till för barn med större anlag för inhämtande av den medborgerliga bildningen. Bondens behov av kunskaper, för att kunna hävda sig politiskt, skulle tillgodose i hemmen eller deras närhet. (s 247). Thunander anser att både Rudenschöld och Ekendal varit inne på samma tankegångar. Ur social synpunkt skilde de sig dock Ekendal från de andra. Den lägre skolformen var hos honom till för de fattiga och den högre för de förmögnare. Rudenschöld och Ekendal menade båda, att de som fått del av den högre skolans undervisning en dag skulle ta över skötseln av det allmänna. För övrigt hänvisar Thunander angående Ekendal till Westling och Aquilonius. (s 248).
124. Se t.ex. Siljeström i Dagens Häfder 1855: 3 (Siljeström instämmer i stort sett allt i "Den nya folkskolan" utom den "tröstlösa åsigt" att folkundervisningen i Sverige inte skulle kunna höjas väsentligt) och Thunander i "Fattigskola - medborgarskola" 1946 s 237-240.
125. Kaleen 1966 s 79.
126. Westling 1911 s 9.
127. DNF 1 s 5. DNF 2 s 124.
128. Se kap. VII:4.
129. Se kap. V:2.
130. Br. t. S.A.H. f J.H.E. 9 nov, 1851, 11 jan. 1854, 12 feb. 1854. GUB.

Br. t P.Wieselgren f J.H.E. 24 okt.

1849, 14 dec. 1850, LUB.

131. Se kap. V:4
132. Se kap. IX:3f.
133. Sv.Tidn. 27 apr. 1853.
134. Se kap. 1:4.
135. Thunander 1946 s 237-240.
136. Se kap. IX:1d.
137. DNF 2 s 137.
138. Isling 1980 s 312ff.
139. Se kap. III: 7.
140. Resa I s 84 första arket.
141. Resa III s 27.
142. Se kap. IX: 2f.
143. Se kap. V not 33.
144. Se kap. IX:2c.
145. SFH bd 2 s 461. Perényi,H., Revolutionsuppfattningens anatomi, 1979 s 96f. Perioden 1856-1866 var en högkonjunktur för liberala reformer (Se den sv.hist. bd 8 1968 s 278-283).
146. SFH bd 3 s 1ff. Den sv. hist. bd 8, 1968 s 15. Om liberalernas radikalisering under 1880-talet se bd 9 s 234f.
147. Wennäs O., Striden om latinväldet, 1966 s 249.
148. Husén 1949 s 81.
149. Isling 1980 s 90.
150. Se även kap. IX: 1 not 10.

KAP. IX:1

1. Br. t. G.A. f J.H.E. sept. 1837. LUB..
Br. t. S.A.H. f J.H.E. 9 sept. 1847.
GUB.
2. Br. t. S.A.H. f J.H.E. 15 jan. 1848.
GUB.
3. Se kap. III:2.
4. DNF 1 s 3.
5. DNF 1 s 4.
6. DNF 1 s 4f.
7. Sv.Tidn. 27 apr. 1853.
8. Se kap. III:6.
9. Ekendal,J.H. Svenska kyrkan och pressterskapet, förra delen, 1857 s 10.
10. P.A.Siljeström framhålls ofta som exempel på en radikal liberal skolpolitiker. Törsten Husén har karakteriserat dennes samhällsuppfattning som "extremt liberal". (Husén 1949 s 58). Vid det allmänna lärarmötet 1852 yttrade Siljeström följande om hemundervisningen: "Öfverflyttande af hemmets skyldigheter på skolan vore högst beklagansvärdt, och i samma mån vore hvarje bemödande för åstadkommande af samverkan mellan hemmet och skolan önskvärd." "Vigten af modrens deltagande i barnundervisningen kan också af ingen förbises. Om man äf-

ven måste tillstå att mödrarna vore för närvarande föga skickliga, hade man dock anledning för framtiden hoppas något bättre." (Berättelser om de allmänna svenska läraremötena, 1972 s 46,52).

11. Se kap. VII:4.
12. Jönköpingsbladet 21 dec. 1847.
13. Jönköpingsbladet 18 jan. 1848.
14. Jönköpingsbladet 4 jan. 1848.
15. AB 16 juni 1840.
16. Jönköpingsbladet 6 nov. 1847, 15 jan. 1848.
17. Jönköpingsbladet 15 jan. 1848.
18. Jönköpingsbladet 6 nov. 1847.
19. Jönköpingsbladet 9 nov. 1847.
20. Jönköpingsbladet 18 jan. 1848.
21. Jönköpingsbladet 9 nov. 1847.
22. Jönköpingsbladet 9 okt. 1847.
23. Jönköpingsbladet 9 okt. 1847.
24. Jönköpingsbladet 23 okt. 1847.
25. Jönköpingsbladet 18 jan. 1848.
26. Se kap. IX:3a.
27. Jönköpingsbladet 6 nov. 1847.
28. Jönköpingsbladet 6 nov. 1847.
29. DA 6 jan. 1848.
30. DA 5 jan. 1848. Jmfr. även Jönköpingsbladet 15 feb. 1848.
31. Geijer,E.G., Svar till professor Fryxell, 1846 s 88ff,101.
32. Borell 1848 s 161.
33. AB 16 apr. 1846.
34. AB 9 apr. 1846.
35. AB 16 apr. 1846.
36. DA 8 jan. 1848.
37. DA 8 jan. 1848.
38. DA 22 jan. 1848.
39. Se kap. VIII:1d.
40. DNF 1 s 4,58.
41. GHT 3 jan. 1850.
42. SFH bd 2 s 330. Larsen 1899 s 205ff.
43. Den Nord. Folkeskole 1850: spt 47 ff. I en not säger Rugaard att han redan 1840 uttalat sig mot skoltvånget.
44. Den Nord. Folkesk. 1850 spt. 47ff.
Rugaard har antagligen personligen träffat Ekendal. I en artikel hämtad från Ekendals Tidskrift för folkskollärare kompletterar Rugaard med uppgifter svensken lämnat muntligen. (Den Nord. Folkesk. 1851 spt. 96). Möjligen har Rugaard också av Ekendal inspirerats till en undersökning av "Hvordan ser det egentligen ud med Almue-Skolevaesenet?" Rapporteringen har stora likheter med Ekendals. (Den Nord. Folkesk. 1851 spt. 217ff). Om Rugaard för övrigt se Dansk biografiskt leksikon bd XX, 1941.
45. Resa I s 18,19,81, första arket.

46. DBL bd XX 1941 s 301.
47. Resa I s 86 första arket.
48. Resa II s 108.
49. Jönköpingsbladet 11 juli 1848.
50. Den Nord.Folkesk. 1854 spt. 292.
"En paedagogisk Rejse gennem Armodens af Dunster fyldte Hytter" skulle övertyga lärarna om att upplysning inte var medlet mot de fattigas djuriskhet.
51. AB 6 juni 1840.
52. Se kap. IV: 3.
- 52a. Holmberg, Å., Skandinavismen i Sverige, 1946 s 164f.
53. Jönköpingsbladet 11 juli 1848.
54. Resa II s 233.
55. Resa II s 305, Jönköpingsbladet 18 jan. 1848.
56. Borell 1848 s 78.
57. Jönköpingsbladet 9 okt. 1847, 29 juli 1848.
58. Jönköpingsbladet 15 feb. 1848.
59. Borell 1948 s 14.
60. Bref. s 4f.

KAP. IX:2

1. Br. t. G.A. f. J.H.E. sept. 1837. LUB.
2. Resa I s 84 första arket. Resa II s 198.
3. AB 3 juni 1840.
4. Tidskr. f folkskoll. årg. 1 s 123.
5. Tidskr. f folkskoll. årg. 2 s 150.
6. Resa III s 197.
7. Br. t. S.A.H. f J.H.E. 13 jun. 1849. GUB.
8. Bref s 4.
9. Tidskr. f folkskoll. årg. 1 s 14.
10. Bref s 4f. Se rättelser i slutet av skriften.
11. Nerikes Allehanda 1 apr. 1843.
12. Det ädlaste s 13.
13. AB 3,16 jun. 1840.
14. Bref s 18f,25.
15. Se kap. VII:4.
16. Bref s 20.
17. AB 3 jun. 1840.
18. AB 6 jun. 1840.
19. AB 16 jun. 1840.
20. Om förmögenhetspsykologiska idéer i samtiden se Nilehn,L., Nyhumanism och medborgarfostran, 1975 s 34-41.
21. Zeller 1852 s V.
22. Zeller 1852 s XIf.
23. Bref s 1,22.
24. Bref s 25.
25. Bref s 26.
26. Resa III s 371.
27. Samlaren 1 feb. 1841.
28. Skånska Correspondenten 28 dec. 1840.

29. Samlaren 1841.
30. Se kap. XI:2d.
31. Sjöstrand 1965 s 129.
32. Tidiga enhetsskoletankar 1931.
33. Bref s 19f.
34. Bref s 18.
35. Bref s 19. Jmfr. Lönnbeck,G.F., Om "äskådningen" hos Pestalozzi, 1886 s 3.
36. Bref s 20f.
37. Se kap. III:2.
38. Bref s 20f.
39. Westling 1911 s 11.
40. DNF 2 s 135.
41. Bref s 73.
42. Se Petzäll,E., Straussdebatten i Sverige.
43. Petzäll 1936 s 130.
44. Bref s 71.
45. Bref s 72.
46. Bref s 47.
47. Bref s 47f. Svea hft 13 s 120f.
48. Bref s 47.
49. Bref s 49.
50. Bref s 52.
51. Bref s 47.
52. Bref s 59.
53. Se kap. XI:3c.
54. Bref s 4.
55. Pestalozzis pedagogiska angreppssätt präglar stora delar av skriften även om hans namn aldrig nämns.
56. Lönnbeck 1886 s G 10.
57. Bref s 25-35.
58. Bref s 26f.
59. Ekendal,J.H., Det ädlaste och verksamaste sätt att strida i religionsmål, 1842 s 14.
60. Bref s 33,34. Jmfr. Lönnbeck 1886 s 38,40.
61. Samlaren 18 feb. 1841.
62. Se kap. IX:3f.
63. Bref s 30.
64. Samlaren 18 feb. 1841.
65. Bref s 28.
66. Bref s 9f.
67. Se kap. IX:3e.
68. Andersson,N., 1878 års katekes, 1973 s 126.
69. AB 10 mars 1853.
70. DA 7 jan. 1848.
71. Tidskr.f folkskoll. årg. 1 s 114.
72. Det ädlaste s 16.
73. DNF s 125.
74. Resa III s 413.
75. Nilehn 1975 s 87.
76. Se ovan.
77. Nilehn 1975 s 149.
78. Ziegler,T., Pedagogikens historia, 1900 s 275.
79. Sjöstrand 1954 s 280ff.

80. Ziegler 1900 s 275. Jmfr. Lönnbeck 1886 s 3.
81. AB 6 jun. 1840.
82. Ped.Tidskr. 1853 s 11.
83. Warne,A., Läroverksfrågan i vårt land under 1840-talet. 1959.
84. Warne,A., Ett Örebroförslag till läroverksreform 1845. (Samfundet Örebro stads- och länsbiblioteks vänner 1962:29).
85. Tidskr. f lärare och uppfostrare årg. 1 s 37f.
86. AB 23 mars 1848.
87. Bref s 17-25. Warne 1962 s 13ff.
88. Cit. ef. Warne 1962 s 21.
89. Warne 1962 s 20.
90. Warne 1959 s 273-277.
91. DA 30,31 dec. 1845. AB 9,16 apr. 1846.
92. AB 9 apr. 1846.
93. Frey 1844:18.
94. SBL bd 12 1946-49 s 682.
95. Holmberg 1870 s 20.
96. Kaleen 1966 s 76ff.
97. Tidskr. f folkskoll. årg. 1 s 1-16.
98. Kaleen 1979. s. 218ff.
99. Warne 1959 s 318.
100. Tidskr. f folkskoll. årg. 1 s 10.
101. Tidskr. f folkskoll. årg. 1 s 12.
102. Tidskr. f folkskoll. årg. 1 s 7.
103. Tidskr. f folkskoll. årg. 1 s 9.
104. Tidskr. f folkskoll. årg. s 13f.
105. Tidskr. f folkskoll. årg. 1 s 8.
106. GHT 9 jan. 1849, 18 apr. 1850. AB 13 nov. 1851.
107. Salqvist 1938 s 136-139.
108. DNF 1 s 45f.
109. Ziegler 1900 s 399.
110. Sjöstrand 1954 s 282.
111. Sjöstrand 1954 s 282.
112. Tidskr. f folkskoll. årg. 1 s 199-206, 263-275.
113. Tidskr. f folkskoll. årg. 1 s 206.
114. Tidskr. f folkskoll. årg. 1 s 275.

KAP. IX:3

1. Wallgren,E., Individens och samfundet, 1959 s 13.
2. Kähler,M., Geschichte der protestantischen Dogmatik im 19.Jahrhundert, 1962 s 96f Kähler 1962 s 112f.
3. Radler,A., Handbuch der Theologie- und Dogmengeschichte (manuskript 1984). Se även kap. IX:3d.
4. Hansson 1980 s 17-21.
5. Kähler 1962 s 87f.

6. Hägglund 1956 s 314f.
7. Kähler 1962 s 117.
8. Hansson,S., Uppsalateologerna och svenska kyrkan 1840-1855, 1980 s 41. Grane,L. Det teologiske Fakultet 1830-1925, s 362. Københavns Universitet 1479-1979 bd v 1980. Den hegelska filosofin var dock inte utan inflytande på svenska teologer, vilket var en av anledningarna till den oro vissa akademiska lärare kände för mottagandet av Strauss idéer bland de yngre teologerna. (Hansson 1980 s 21).
9. Kähler 1962 s 141. Begreppet "förmedling" för tankarna till Hegels filosofi men har här en något annorlunda innebörd. (Wallgren 1959 s 14).
10. Kähler 1962 s 118ff.
11. Kähler 1962 s 130.
12. Österlin,L., Thomanders kyrkogärning, 1960 s 43,71.
13. Kähler 1962 s 120f,141.
14. Angående biografiska uppgifter om Ekendal se kap. II.
15. Österlin 1960 s 114.
16. Lindroth,S., Uppsala universitet 1477-1977, 1976 s 178.
17. Newman,E., Nordskånska väckelserörelser under 1800-talet, 1925 s 353f.
18. Österlin 1960 s 101f.
19. Aulén,G., H.Reuterdahls teologiska åskådning, 1907 s 254. Radler,A., Religion und kirchliche Wirklichkeit, 1977 s 38.
20. Br. t. S.A.Hedlund f J.H.E. 25 feb, 9 mars 1856. GUB.
21. Wallgren 1959 s 87. Om Reuterdahls förhållande till Schleiermachers filosofi se Radler 1977 s 38-61.
22. Lindroth s 178.
23. Hansson 1980 s 21-28.
24. Se kap. IX:3c.
25. Se kap. IX:3d.
26. Österlin 1960 s 24,72f.
27. Lunding,E., Tysklands litteratur 1770-1832 i Bonniers allm. litteraturhist. Romantiken. 1961 .
28. Lunding 1961 s 183. Österlin 1960 s 72.
29. Ekendal,J.H., De artis cum religione nexu meditamenta, 1840, "ex materia vel natura desumpto" s 2. Citaten är efter en av doc. Rolf Lindborg gjord översättning från latinet. Angående författarskapet till avhandlingen uppges i Holmbergs minnesteckning (s 8) att Ekendal var upphovsmannen. På titelbladet till avhandlingen står att den är framlagd av "Mag.

- I.Herman Ekendal et Casparus Strömbeck". Antagligen har Ekendal presiderat vid disputationen, vilket han hade rätt till i egenskap av magister. Han hade också vid tidpunkten anhängit om intyg om detta från Lund. (Br. t. G.A. f. J.H.E. 1 apr. 1839. LUB). I K.F.Karlssons "Blad ur Örebro skolas äldsta historia", 1900 (s CCLXXXI) uppges att Ekendal presiderade vid fil.fak. i Uppsala 1840. Avhandlingen finns inte upptagen bland Kaspar Strömbecks skrifter.
30. De artis s 6,3.
 31. De artis "adjumentum... pietatis" s 6, s 7, "unam... pulchritudinis et sanctimoniae harmoniam" s 8.
 32. De artis s 2,10.
 33. Enligt doc. Lindborg en riktig "latinsnobb".
 34. Frykenstedt,H., Atterbom och romantiken, s 70 i Ny ill. sv.litt.hist. bd 3 1956.
 35. Lindroth 1976 s 152.
 36. Se kap. IX:3f.
 37. Kähler 1962 s 119f.
 38. Det ädlaste s 8.
 39. Petzäll,E., Straussdebatten i Sverige, 1936 s 1-4, Hansson 1980 s 21.
 40. Petzäll 1936 s 5-8.
 41. Ekendal,J.H., Det ädlaste och verksamaste sätt att strida i religionsmål, 1842. Petzäll räknar Ekendals skrift som en av "folkskrifterna" i Straussdebatten (s 325). Ekendal har också ett kort anonymt inlägg i Straussdebatten i Samlaren 11 nov. 1841. (Petzäll 1936 s 158).
 42. Ekendal,J.H., Docktor A.Tholucks predikosätt, 1840 s 4.
 43. Det ädlaste s 1.
 44. Kähler 1962 s 131f, Newman s 23.
 45. Om Georg Scott i Sverige se Westin,G., Georg Scott och hans verksamhet i Sverige, 1929.
 46. Westin 1929 s 450f.
 47. Hansson 1980 s 118f.
 48. Westin 1929 s 399,594.
 49. Det ädlaste s 3-10.
 50. Det ädlaste s 8.
 51. Det ädlaste s 10.
 52. Det ädlaste s 11.
 53. Det ädlaste s 19.
 54. Det ädlaste s 31.
 55. Westin 1929 s 572f.
 56. Westin 1929 s 618f.
 57. Westin 1929 s 606ff.
 58. Det ädlaste s 22.
 59. Österlin 1960 s 407ff.
 60. Ekendal,J.H., Svenska kyrkan och presterskapet, förra delen 1857 s 1.
 61. Det ädlaste s 12f, jmf., även Resa II s 175.
 62. Det ädlaste s 13.
 63. Det ädlaste s 12.
 64. Det ädlaste s 15.
 65. Det ädlaste s 16.
 66. Det ädlaste s 17.
 67. Det ädlaste s 14.
 68. Det ädlaste s 13.
 69. Det ädlaste s 14.
 70. Det ädlaste s 27.
 71. Det ädlaste s 28.
 72. Det ädlaste s 29f.
 73. Det ädlaste s 30,31.
 74. Thorgny 27,31 juli, 3,21,24,28 aug., 14,18,21 sept. 1843. Artiklarna publicerades även i Svenska Biet 7,8,9 aug., 4,12 okt. 1843 och Samlaren 21,25 okt. 1843.
 74. Den anonymt 1849 utgivna "Bidrag till läseriets historia" brukar tillskrivas Ekendal. På vilka grunder anges inte. Materialet uppges insamlat under början av 1840-talet. Förläggaren och bokhandlaren P.A.Huldborg utgav 1838 en samling läsarbrev "Bref i andeliga ämnen från så kallade läsare, särskildt bland allmogen i Norrland". Materialet hade Huldborg själv insamlat under en resa. Han planerade även utgivande av en tidskrift som skulle utreda sanningen om läseriet. (Westin 1929 s 507ff). Eventuellt kan Huldborg vara författare till "Bidrag till läseriets historia". Ekendal anspelar aldrig i sitt författarskap till några erfarenheter om läseriet i Norrland däremot ofta till sitt besök i Råda socken i Värmland. (Se t.ex. Resa III s 235 och Sv.kyrkan s 1-11). P.g.a. dessa omständigheter har jag inte här behandlat skriften då författarskapet är tveksamt. Den innehåller inte heller något som skulle kunna ge en förändrad syn på Ekendals uppfattningar om läseriet. Anledningen till att det nästan tio år gamla materialet publicerades 1849 kan ha varit att läseriet fått en förnyad aktualitet vid tidpunkten. Norrlandsläsarna hade börjat visa upp separatistiska tendenser (Hansson 1980 s 120).
 75. Thorgny 31 juli 1843.
 76. Thorgny 3 aug. 1843.
 77. Thorgny 24 aug. 1843.
 78. Thorgny 24 aug. 1843.
 79. Thorgny 21 sept. 1843.
 80. Tholucks predikosätt s 16.
 81. Tholucks predikosätt s 21.

82. Tholucks predikosätt s 22.
83. Tholucks predikosätt s 25.
84. Tholucks predikosätt s 31.
85. Tholucks predikosätt s 43ff.
86. Tholucks predikosätt s 52.
87. Thorgny 24 aug. 1843.
88. Tauler, J., Predikningar, 1843 not s 397.
89. Svenska kyrkan 1 s 2.
90. Hansson 1980 s 28f.
91. Christensen, T., Göransson, S. Kyrko-historia 3, 1976 s 299f. Hansson 1980 s 131f.
92. Hansson 1980 s 168, Gustafsson, P.E., Hans Henrik von Essen på Tidaholm, 1974 s 176-184.
93. Hansson 1980 s 40ff, 120, 151f.
94. Hansson 1980 s 148f.
95. Hansson 1980 s 118f. Wallgren 1959 s 142.
96. Ekendal, J.H., Svenska kyrkan och pres-terkapet, 1857. Arbetet utkom i två delar samma år.
97. Br. t. S.A.H. f J.H.E. 9 mars 1856. GUB.
98. GHT 15 mars 1856.
99. Sv.kyrkan 2 s 95-99.
100. Sv.kyrkan 1 s IV.
101. Sv.kyrkan 1 s 1f.
102. Sv.kyrkan 1 s 2.
103. Sv.kyrkan 1 s 3. Jmfr. Kierkegaard, S., Hvad Kristus dömmar om officiell kris-tendom, 1855 s 4.
104. Sv.kyrkan 1 s 4.
105. Sv.kyrkan 1 s 5.
106. Sv.kyrkan 1 s 7.
107. Sv.kyrkan 1 s 8. Jmfr. Ögonblicket No 1 1855 s 12.
108. Sv.kyrkan 1 s 9.
109. Sv.kyrkan 1 s 10.
110. Sv.kyrkan 1 s 10f. Jmfr. Ögonblicket No 2 1855 s 6.
111. Sv.kyrkan 1 s 62f, 2 s 95-99.
112. Sv.kyrkan 1 s 106f.
113. Sv.kyrkan 1 s 184.
114. Sv.kyrkan 1 s 104.
115. Sv.kyrkan 1 s 115f.
116. Sv.kyrkan 1 s 108.
117. Sv.kyrkan 1 s 110.
118. Sv.kyrkan 2 förord.
119. Sv.kyrkan 1 s V.
120. Sv.kyrkan 2 s 129f. Med Rudelbach hade Ekendal sammanträffat personli-gen, (Resa I s 99).
121. Newman, E., Gemenskaps- och frihets-strävanden i svenskt fromhetsliv, 1939 s 153.
122. Se not 103, 107, 110.
123. Kierkegaard, S., Detta skall sägas, så vare det sagdt, 1855 s 3-6.
124. Gustafsson, S., Nyeangelismens kyrko-kritik, 1962 s 17-21.
125. Kähler 1962 s 119f.
126. Sv.kyrkan 2 s 109-115, Neander A., Den christna religionens och kyrkan allmänna historia bd 1:1, 1828 s 219-223..
127. Hansson 1980 s 168.
128. Hansson 1980 s 160.
129. Jönköpingsbladet 6 nov. 1847. Jmfr. Neander, A., Den christna religionens och kyrkans allmänna historia bd 1:2, 1829.
130. Christensen, Göransson, 1976 s 270.
131. I första årgången av Tidskrift för folk-skollärare trodde Ekendal emellertid, att hemmens förfall i religiöst avseende även i de svenska allmogehemmen redan gått för långt. (s 131). Här är åter ett exempel på att han inte ändrat inställning i princip utan endast gjort en omvärdering av de yttre förutsätt-ningarna.
132. Bref. s 5.

ANGÅENDE FÖRFATTARSKAP TILL VISSA TIDNINGSARTIKLAR:

AB 23 jul. 1840. Rec. av Rabulisten och Landtpresten av Fr.M.Franzén. Sign. ——. 1. Ekendals artiklar i juni 1840 Om folkupp-lysningen i Sverge hade samma signatur. Det bör alltså vara Ekendal som är författaren även i detta fall. Innehållet är också konge-nialt med hans syn på rationalismen och Strauss.

AB 9, 16 apr. 1846. Läroverksfrågan. Gymna-siernas betydelse i vårt land. Utan sign. De-lar av innehållet i artikeln den 16 apr. sam-manfaller i stort sett ordagrant med ett av-snitt i Svenska kyrkan och presterskapet andra häftet, Svenska presterskapets poli-tiska ställning: det felaktiga deri och de skadliga följderna deraf. (s 82-86). Någon källa har inte angivits, varför jag antagit att Ekendal själv varit författaren.

DA 5, 6, jan. 1848. Om Adeln och Prelater-na såsom ett särskildt politiskt medelstånd mellan Konungen och Folket i Sverige. Sign.

E.. Det är känt att Ekendal medarbetade i *Dagligt Allehanda* både genom med namn signerade artiklar (30,31 dec. 1845, 28,30 jan., 3 feb. 1846) och uppgifter i minnes-teckningen (Holmberg 1870 s 22). Där uppges också att Ekendal skulle ha medverkat med artiklar om "folkuppfostran och kyrkan". Jag har därför antagit att Ekendal är författaren till de ovan nämnda artiklarna liksom de med rubrik *Folkuppfostran 8, och 22 jan. 1848*. Även de senare är signerade E..

Jönköpingsbladet 1847-1848. En antal smärre och större bidrag till representationsfrågan, de flesta under rubriken *Åsigtet om folket*. Samtliga är signerade E.. Det är känt att Ekendal tidigare genom sin presentation av Rudenschölds skola på Leckö medverkat i tidningen (10 aug. 1847), då under eget namn, I *Jönköpingsbladet* finns ett antal sentenser under rubrik *Satser om uppfostran* signerade även de E. (19 sept., 1848). Samma satser finns införda i *Tidskrift för folkskollärare* (årg. 1 s 296). I ett brev till S.A. Hedlund omtalar Ekendal också några satser om skolan av honom, som eventuellt skulle behandlas vid ett kommande läraremöte. (Br. t. S.A.H. f. J.H.E., 13 jun. 1849 GUB). Jag har därför antagit att Ekendal varit författare till de med signaturen E. försedda artiklarna i *Jönköpingsbladet* åren 1847 och 1848. För detta talar också att han under motsvarande period antagligen använde samma signatur i *Dagligt Allehanda*. (Se ovan).

Jönköpingsbladet innehåller också ett *Bref till Bonaventura undertecknat Herman (10 juli 1847, 8 jul. 1848)* vilka jag också antagit vara av Ekendal författade.

GHT 3,4 nov. 1852. Ett brev. Utan sign. I brevet anspelas på ett besök på Leckö fem år tidigare. 1847 gjorde Ekendal ett besök. Brevets redogörelse för Rudenschölds skola talar också för att Ekendal varit avsändaren.

GHT 28,29,30 jan. 1857. Några fakta från utlandet, som talar för att allmänare införande af den s.k. Rudenschöldska skolmetoden. Sign. -1.. I en redaktionell kommentar sägs att uppsatsen tillsänts tidningen "ifrån en inom vår pedagogiska litteratur känd och aktad författare", som också lovat att komma med fler bidrag från Tyskland. Tidpunkten sammanfaller med Ekendals vistelse där, vilket framgår av brev till Hedlund (Br.t.S.A.H.f.J.H.E. 1 nov 1856, 20 jan. 3

feb. 1857) i vilket han också lovar att skicka fler artiklar. Brevet är avsända från Darmstadt. Samma avsändarort uppges i uppsatsen ovan liksom en rad andra artiklar under 1857 från Tyskland. Jag har därför antagit att Ekendal var författaren i samtliga fall.

Väktaren. 1857. En rad artiklar med skiftande innehåll från Tyskland särskilt om folkskolan och folkundervisningen. Samtliga utan sign. Artiklarna sammanfaller i tiden med Ekendals vistelse i Tyskland och innehåller alla de typiska Ekendalska synpunkterna på folkskolan och folkundervisningen. Ekendal har också till Hedlund uppgett att han var bland dem som försökte hålla liv i väktaren (Br.t.S.A.H.f.J.H.E. 30 dec.1857. GUB) Jag har därför antagit att Ekendal var författaren.

KÄLLOR OCH LITTERATUR

OTRYCKTA KÄLLOR

Domkapitlets i Strängnäs arkiv

Folkskolesem. handlingar. Diverse:
Brev till J.H.Ekendal från F.A.Ekström.
Brev till J.H.Ekendal från O.Holm.
Brev till J.H.Ekendal från J.J.Holmberg.
Brev till J.H.Ekendal från S.Rosenberg.
Brev till J.O.Wikander från J.J.Holmberg.

Göteborgs universitetsbibliotek (GUB)

Brev till S.A.Hedlund från J.H.Ekendal.
Brev till T.Rudenschöld från J.H.Ekendal.

Kungliga biblioteket (KB)

Brev till P.A.Huldborg från J.H.Ekendal.
Brev till N.M.Lindh från J.H.Ekendal.

Landsarkivet, Göteborg (LA Gbg)

Sockenstämman protokoll, Flo, Skaraborgs län, 1852-1862.
Willinska fattigfriskolans arkiv, brev från J.O.Rosenberg.

Lunds universitetsbibliotek (LUB)

Brev till G.Andersson från J.H.Ekendal.
Brev till P.Wieselgren från J.H.Ekendal.
Borrby folkskolläraryörelsernas handlingar.
Kristensen, N., Anteckningar om abbreviationssignaturer i svensk litteratur, 1893.

TRYCKTA KÄLLOR OCH ANFÖRD LITTERATUR

Ahrén, P.O., Kyrkomöte och synodalöförelse, Lund 1956.
Andersson, N., 1878 års katekes, Lund 1973.
Aquilonius, K., Det svenska folkundervisningsväsendet 1842-1900, Stockholm 1942 (SFH 2).
Aulén, G., H.Reuterdahls teologiska åskådning, Uppsala 1907.
Berg, F., Huru folkskolestadgan tillkom, Stockholm 1892.
Berättelser om de allmänna svenska läraremötena 1852, 1854 och 1863, Stockholm 1972.
Bidrag till läseriets historia, Stockholm 1849. (Anonym. Tillskriven J.H.Ekendal).
Bonnier, I.A., Anteckningar om svenska bokhandlare, Stockholm 1920.
Borell, B., De svenska liberalerna och representationsfrågan på 1940-talet, Stockholm 1948.
Bring, E.S., Om de forna Skandinavers näringsfång och hushållning, Lund 1833.
Brohed, I., Stat - religion - kyrka, Stockholm 1973.
Bröms, K. Fridtjuv Bergs pedagogik, Stockholm 1964.
Carlsson, S., 1809 års författning, i: Den svenska historien, bd 8 Stockholm 1968.
Carlsson, S., Liberal högkonjunktur, i: Den svenska historien, bd 8 Stockholm 1968.
Christensen, T. & Göransson, S., Kyrkohistoria 3, Stockholm 1976.
Dahlbom, F., Den svenska folkskolans kristendomsundervisning 1842-1919, Stockholm 1927.
Dahm, O.E.L., Skolmästarkonst, Kalmar 1846.
Dansk Biografiskt Leksikon, bd XX, København 1941.
[Ekendal, J.H.] Doktor A. Tholucks predikosätt, eller konsten att återbringa de bildade samhällsklasserna till ett allmännare deltagande i den offentliga Gudstjensten. Stockholm 1840 (Anonym)

- Ekendal, J.H., *De artis cum religione nexu meditamenta*, diss. Upsaliae 1840.
- [Ekendal, J.H.] *Bref ifrån Ferdinand till Fredrika om undervisning och uppfostran*, Strengnäs 1841. (Anonym).
- [Ekendal, J.H.] *Det ädlaste och verksammaste sätt att strida i Religionsmål. Några gammaldags-ord i anledning av bullret om Strauss och Metodisterna utgifna af författaren till "Tholucks predikosätt"*, Fahlun 1842. (Anonym)
- Ekendal, J.H., *Den nya folkskolan i Sverige. Tankar och anteckningar under en resa sommaren 1851*, Jönköping 1851.
- Ekendal, J.H., *Den nya folkskolan i Sverige. Anteckningar under resor vinterhalfåret 1851-1852, jemte några tankar huru den nya folkskolan må kunna närmare uppfylla sin genom Kongl. Maj:ts nådiga undervisningsstadga gifna bestämmelse*, Gefle 1852.
- Ekendal, J.H., *Resa genom Danmark, Tyskland och Schweiz*, Häfte 1-3, Upsala 1852-1855.
- [Ekendal, J.H.] *Svenska kyrkan och presterskapet under de sist förflutna åren. Beträktelser och samlingar tillägnade svenska kyrkans målsmän vid riksdagen 1856-1857. Häfte 1-2*, Uppsala 1857. (Anonym).
- Eneroth, O., *Om folkskolan i Sverige*, Stockholm 1863.
- Franzén, J., *Sveriges Allmänna Folkskollärarförening 1880-1930*, Stockholm 1930.
- Fredriksson, G., Lars Johan Hierta, *Aftonbladet och den liberala pressideologin*, i: *Aftonbladet – en svensk historia*, Stockholm 1980.
- Frykenstedt, H., *Atterbom och nyromantikerna*, i: *Ny illustrerad svensk litteraturhistoria*, tredje delen, Stockholm 1956.
- Förhandlingar vid allmännaorganist-, kantor- och skolläremötet...1852*, Nyköping 1853.
- Geijer, E.G., *Svar till professor Fryxell*, Stockholm 1846.
- Grane, L., *Den teologiske Fakultet 1830-1925*, i: *Københavns Universitet 1479-1979*, bd V, København 1980.
- Gustafsson, P.E., *Hans Henrik von Essen på Tidaholm*, Uppsala 1974.
- Gustafsson, S., *Nyevangelismens kyrkokritik*, Lund 1962.
- Göransson, S., *Folkrepresentationen och kyrkan 1809-1847*, Stockholm 1959.
- Hall, B.R., *Pedagogikens historia*, Stockholm 1915.
- Hall, B.R., *Pedagogikens historia*, Stockholm 1921.
- Hansson, S., *Uppsalateologerna och svenska kyrkan 1840-1855*, Uppsala 1980.
- Heckscher, E.F., *Svenskt arbete och liv*, Stockholm 1941.
- Holmberg, J.J., *Anteckningar af händelser*, Stockholm - Uppsala 1980.
- Holmberg, J.J., *Grunddragen af svenska folkundervisningens historia*, Stockholm 1853.
- Holmberg, J.J., *Minnesteckning öfver seminariiföreståndaren Jonas Herman Ekendal*, Göteborg 1870.
- Holmberg, N., *Medelklass och proletariat*, Lund 1934.
- Holmberg, Å., *Skandinavismen i Sverige vid 1800-talets mitt*, Göteborg 1946.
- Holmqvist, E., *Aristokrater, bönder och byråkrater*, Stockholm 1980.
- Huldborg, P. (utg.), *Bref i adeliga ämnen från så kallade läsare*, Fahlun 1838.
- Husén, T., *Anders Berg under folkskolans pionjärår*, Göteborg 1949.
- Husén, T., *Fridtjuf Berg och enhetsskolan*, Göteborg 1948.
- Hägglund, B., *Teologins historia*, Lund 1956.
- Isling, Å., *Kampen för och emot en demokratisk skola*, Stockholm 1980.
- Jägerskiöld, S., *Från prästskola till enhetsskola*, Stockholm 1959.
- Kaleen G., *Fackundervisningen vid våra folkskoleseminarier 1865-1914*, Uppsala 1979.
- Kaleen, G., *Sveriges första folkskollärarförening*, Stockholm 1966.
- Karlsson, K.F., *Blad ur Örebro skolas äldsta historia*, H 5, Örebro 1900.
- Kierkegaard, S., *Detta skall sägas, så vare det sagt*, Upsala 1855.
- Kierkegaard, S., *Hvad Kristus dömmet om officiell kristendom*, Upsala 1855.
- Kierkegaard, S., *Ögonblicket*, Upsala 1855.
- Kongl. förnyade reglementet den 1 dec. 1865 för folkskoleseminarierna i riket, Lund 1868.
- Kähler, M., *Geschichte der protestantischen Dogmatik im 19. Jahrhundert*, München 1962.
- Larsen, J., *Bidrag till den danske folkeskoles historie 1818-1898*, København 1899.
- Lindroth, S., *Uppsala universitet 1477-1977*, Uppsala 1976.
- Lindstedt, G., *Öfversikt af den svenska fattigvårdens historia*, Stockholm 1915.
- Lunding, E., *Tysklands litteratur 1770-1832*, i: *Bonniers allmänna litteraturhistoria. Romantiken*, Stockholm 1961.
- Lunds stifts herdaminne, Ser II: 8 (utg G Carlquist), Lund 1961.
- Lundstedt, B., *Sveriges periodiska litteratur III*, Stockholm 1902.

Lärarmatrikel 1946 (utg H.Gejrot, P.H.Räf & E.Sandén), Stockholm 1946.

Löfberg, D., Det nationalekonomiska motivet i svensk pedagogik under 1700-talet, Uppsala 1949.

Lönbeck, G.F., Om "åskådningen" hos Pestalozzi, Helsingfors 1886.

Neander, A., Den christna religionens och kyrkans allmänna historia, Bd 1: 1 Mariefred 1828, Bd 1: 2 Norrköping 1829.

Newman, E., Gemenskaps- och frihetssträvanden i svenskt fromhetsliv 1809-1855, Lund 1939.

Newman, E., Nordskånska väckelserörelser under 1800-talet, Stockholm 1925.

Nilehn, L., Nyhumanism och medborgarfostran, Lund 1975.

Nilsson, G., Självstyrelsens problematik, Uppsala 1967.

Norlén, W., Pedagogikens historia, Uppsala 1886.

Paulsson, P., Historik öfver folkundervisningen i Sverige från äldsta till närvarande tid, Stockholm 1866.

Perényi, J., Revolutionsuppfattningarnas anatomi. 1848 års revolutioner i svensk debatt, Uppsala 1979.

Petersson, B., "Den farliga underklassen", Stockholm 1983.

Petzäll, E., Straussdebatten i Sverige, Stockholm 1936.

Radler, A., Religion und kirchliche Wirklichkeit, Lund 1977.

Radler, A., Handbuch der Theologie- und Dogmengeschichte (i manuskript) 1984.

Riksdagsprotokoll: Prästeståndets protokoll.

Rudenschöld, T., Tankar om vår tids samhällsfrågor 1-2, Stockholm 1848-50.

Rudenschöld, T., Svenska folkskolans praktiska ordnande, Göteborg 1856.

Rodhe, E., Den religiösa liberalismen, Stockholm 1935.

Sahlström, P., Om folkundervisningen, Stockholm 1833.

Salqvist, B., Torsten Rudenschöld, Göteborg 1938.

Schlatter, W., Geschichte der Basler Mission 1815-1915, Basel 1916.

Seminarieinrättningen insamlade av B.Rud.Hall och Arv.Liander, Lund 1936.

Siljeström, P.A., Resa i Förenta staterna, Första delen 1852.

Sjöstrand, W., Pedagogikens historia, del 1, Malmö 1954, del 3:2, Lund 1965.

Sjöstrand, W., Skola, universitet och vetenskaper, i: Den svenska historien, bd 9 Stockholm 1968.

Skara stifts herdaminne, del 1 (utg. J.W. Warholm), Mariestad 1871.

Skovmand, R., Folkestyrets födsel 1830-1870, Danmarks historie bd 11, København 1964.

Snellman, J.W., Om det akademiska studium, Stockholm 1840.

Strengnäs stifts herdaminne, del 1 (utg. K.A. Hagström), Strengnäs 1901.

Svensk bokkatalog 1941-1950, Stockholm 1956-62.

Svenska folkskolans historia bd 2, se Aquilonius, bd 3, se Sörensen.

Svenska folkskolans märkesmän, red. A. Gierow, Lund 1942.

Svenska män och kvinnor, bd 2, Stockholm 1944, bd 7, Stockholm 1954.

Den svenska historien, bd 8, se Carlsson; bd 9, se Sjöstrand.

Svenskt biografiskt lexikon, Stockholm 1918-.

Sörensen, A., Det svenska folkundervisningsväsendet 1860-1900, Stockholm 1942. (SFH 3)

Tauler, J., Predikningar (övers. J.H.Ekendal), Örebro 1843.

Tidiga enhetsskoletankar kommenterade av B.R. Hall, Lund 1931.

Thunander, G., Fattigskola — medborgarskola. Malmö 1946.

Upsala ärkestifts herdaminne, bd 3 (utg. J.E.Fant & A.T.Låstbom), Upsala 1845, bd 4 ny följd (utg. L.Nyström), Upsala 1893.

Warne, A., Läroverksfrågan i vårt land under 1840-talet, Stockholm 1959.

Warne, A., Ett Örebroförslag till läroverksreform 1845, i: Samfundet Örebro stads- och länsbiblioteks vänner. Meddelande 29. Örebro 1962.

Wennås, O., Striden om latinväldet, Stockholm 1966.

Westin, G., Georg Scott och hans verksamhet i Sverige, Stockholm 1929.

Westling, G., Hufvudragen af den svenska folkundervisningens historia, Stockholm 1900.

Westling, G., Svenska folkskolan efter 1842, Stockholm 1911.

Witzell, H., Minnesteckning över initiativtagarna till Sveriges första folkskolläraförning, Karlshamn 1929.

Zeller, C.H., Läran om själen, grundad på den heliga skrift och erfarenheten (över J.H.Ekendal) Stockholm 1852.

Zeller, C.H., Pedagogiska anvisningar grundade på den heliga skrift och erfarenheten (övers. F. Sandberg), Örebro 1868.
Ziegler, T., Pedagogikens historia, Lund 1900.
Österlin, L., Thomanders kyrkogärning, Lund 1960.

TIDNINGAR OCH TIDSKRIFTER

Aftonbladet	Strengnäsbladet
Arboga Tidning	Studier, kritiker och notiser
Bore	Svea
Calmar-Posten	Svenska Biet
Dagens Häfder	Svenska Tidningen
Dagligt Allehanda	Svensk Folkskoletidning
Frey	Svensk Läraretidning
Föreningen	Tidskrift för Folkundervisning
Göteborgs Handels- och Sjöfartstidning	Tidskrift för folkskollärare och
Hudiksvalls Veckoblad	folkskole-bildningens vänner.
Jönköpingsbladet	Tidskrift för litteratur
Mercurius. Tidning för kyrkan, skolan	Tidskrift för lärare och uppfostrare
och dess tjänstemän.	Thorgny
Nerikes Allehanda	Triaden
Den Nordiske Folkeskole	Veckoblad för folkundervisningen
Pedagogisk Tidskrift	Väktaren. Tidning för kyrka och stat.
Post- och Inrikes Tidningar	
Samlaren	
Skolvännen	
Skånska Correspondenten	
Skånska Posten	

FÖRKORTNINGAR

AB	Aftonbladet
DA	Dagligt Allehanda
DBL	Danskt Biografiskt Leksikon
DNF 1 & 2	Den nya folkskolan i Sverge. Häfte 1 & 2.
GHT	Göteborgs Handels- och Sjöfartstidning.
GUB	Göteborgs universitetsbibliotek.
KB	Kungliga biblioteket.
LUB	Lunds universitetsbibliotek.
SBL	Svenskt Biografiskt Lexikon.
SLT	Svensk Läraretidning.

PERSONREGISTER

- Agardh, C.A. 40,119,133
 Ahnfelt, J. 18,147
 Ahnfelt, Oscar 18,147
 Ahnfelt, Otto 18,147
 Ahnfelt, P.G. 18,19,147
 Ahren, P.O. 183
 Anjou, C.L. 107,187
 Almqvist, C.J.L. 20,95,179
 Andersson, G. 18,19,129,179,188,189,191
 Andersson, N. 137,189
 Aquilonius, K. 15,38,40,78,102,105,111,
 112,114,140,141,178,181,183,186,187
 Arndt, J. 151
 Atterbom, P.D.A. 135,146-149
 Aulén, G. 190
 Berg, A. 103,182
 Berg, F. 50,59,78,99,102-107,109-112,
 119,168,182,186
 Berggren, G. 47,55,56
 Bergstedt, C.F. 44,52
 Bonnier, I.A. 181
 Borell, B. 129,182,188,189
 Bring, E.S. 179
 Brohed, I. 178
 Bröms, K. 187
 Carlsson, F.F. 102,112
 Carlsson, S. 188
 Cederschöld, P.G. 40,100
 Comenius, J.A. 133
 Dahlbom, F. 183
 Dahlström, J.A. 22,139
 Dahm, O.E.L. 43,181
 Diesterweg, A. 69,183
 Ekendal, Jonas, 17
 Ekendal, Elisabeth 17
 Ekström, F.A. 61,83-88,99,104,105,111,182
 185
 Eneroth, O. 87,109,185
 Ericsson, C.J. 41,182,184
 Fjellstedt, P. 26,46,102
 Fourier, Ch. 54
 Francke, A.H. 143
 Franzén, J. 109,110,112,116,178,180,181,
 186,187
 Fredrik den store 65
 Fredrik Wilhelm III 142
 Fredriksson, G. 181,182
 Frykenstedt, H. 191
 Fryxell, A. 124
 Geijer, E.G. 12,40,55,124,146,147,170,188
 Gierow, A. 112
 Grane, L. 190
 Grundtvig, N.F.S. 126
 Gumaelius, O.J. 139,179
 Gustafsson, S. 192
 Gustafsson, P.E. 192
 Göransson, S. 180,183,192
 Hall, B.R. 102,108,109,133,167,187
 Hammarlund, E. 99,103,185
 Hansson, S. 190-192
 Heckscher, E.F. 178
 Hedlund, S.A. 22-25,37,42,52,59,71,104,
 116,119,120,140,156,157,166,167,179-
 181,184,187-189,192
 Hedrén, J.J. 187
 Heeren, A.H.L. 135
 Hegel, G.W.F. 144,145,190
 Hierta, L.J. 44,52,67,150
 Holm, O. 180
 Holmberg, J.J. 9,15-17,22,23,25,47-49,
 55,56,83,89-100,102-104,110-112,114-
 116, 146,168,178,181,182,185,186,190
 Holmberg, N. 178
 Holmberg, Å. 189
 Holmqvist, E. 186
 Holmström, H.O. 20,22,139
 Huldberg, P. 21,178,179,191
 Huseén, T. 61,119,183,186-188
 Håkansson, G. 89
 Hägglund, B. 190
 Isling, Å. 119,182,185,188
 Jägerskiöld, S. 178
 Kaleen, G. 15,90,102,114,166,178,179,
 181,182,184-187,189
 Karlsson, K.F. 179,191
 Kastman, C.W. 106,107,187
 Kierkegaard, S. 26,160,192
 Kristensen, N. 182
 Krummacher, F.W. 183
 Koskull, C.G. 19
 Kähler, M. 190-192
 Landgren, C.J. 44,182
 Landqvist, J. 112,113
 La Roche, Anna 26,70
 La Roche, S.E. 26
 Larsen, J. 183
 Larsson, O. 187
 Lindh, N.M. 179
 Lindroth, S. 190,191
 Lindstedt, G. 178
 Lundgren, C.G. 82
 Lundgren, F. 102,107
 Lunding, E. 190
 Lindborg, R. 190,191
 Lundstedt, B. 179,185
 Luther, M. 162
 Löfberg, D. 178
 Lönnbeck, G.F. 189,190
 Müller, L.Ch. 183
 Namier, L.B. 183
 Neander, A. 146,160,161,192
 Newman, E. 160,179,190-192

- Nilehn, L. 138,189,190
 Nilsson, G. 183,188
 Nordström, L. 112
 Norlén, W. 102,103,105,107,186
 Oken, L. von 25
 Paulsson, P. 89,90,93,94,99,101,102,109,
 112,116,168,182,185-187
 Perényi, J. 188
 Pestalozzi, J.H. 17,25,132,135,137,139,
 142,143,189
 Petersson, B. 178
 Petzäll, E. 189,191
 Radler, A. 190
 Reuterdaahl, H. 18,19,52,83,96,101,147,
 152,153,156,157,190
 Rohde, E. 183
 Rohte, R. 145
 Rosenberg, J.O. 185
 Rosenberg, S. 47,48,51,52,81-83,88-90,99,101,
 104,105,110,167,168,182
 Rousseau, J.J. 143
 Rudenschöld, T. 22,24,26,29,36-39,41,44,
 49-52,53-56,61,64,70-72,74,78,79,84,86,
 87,99,100,103-107,109-114,116-118,140,
 142,166-168,179,181,182,184,186,187
 Rudelbach, A.G. 160,192
 Rugaard, D.E. 64,126,127,183,188
 Rundbäck, A. 109
 Rundbäck, J. 109
 Runsten, J.B. 79,112,184
 Sahlström, P. 29,40,100,109,165,180
 Salqvist, B. 110,111,178,180-187,190
 Sandberg, F. 180
 Sandwall, J. 23,62,67,78
 Schelling, F. von 147,149
 Schlatter, W. 180
 Schleiermacher, F.D.E. 144-147,153,156
 Scott, G. 151,152,156,191
 Siljeström, P.A. 34,79,80,107-112,179,187,
 188
 Silverstolpe, O. 22,139
 Sjöstrand, W. 113,114,133,178,183,186-190
 Skovmand, R. 183
 Snellman, J.V. 136
 Staaff, K. 103
 Strandberg, O. 18
 Strauss, D.F. 65,134,135,145,147,148,150-
 154,156,190
 Strömbeck, K. 191
 Svedbom, P.A. 52
 Swederus, G. 54,55,81,129,165,170,182
 Talis Qualis 19
 Tauler, J. 192
 Tegnér, E. 40
 Tholuck, A. 19,25,133,146,150,151,155,179
 Thomander, J.H. 18,147,151
 Thorild, T. 45
 Thunander, G. 114,178,186-188
 Wallin, J.O. 40
 Wallgren, E. 190,192
 Warne, A. 22,139,140,178,190
 Wennås, O. 119,188
 Westin, G. 191
 Westling, G. 102,107,108,178,181,187,189
 Westman, L.F. 19
 Wickern, J.H. 25
 Wieselgren, P. 19,147,151,179,187
 Wikander, G. 89-91,185
 Witzell, H. 182,185
 Zeller, C.H. 25,132,180,189
 Ziegler, T. 190
 Åstrand, N. 95,96
 Österlin, L. 190,191

1851 utkom en skrift "Den nya folkskolan i Sverge", författad av prästen och seminarieföreståndaren J.H.Ekendal. Den var resultatet av en undersökning av förhållanden i den dåvarande folkskolan. Materialet hade insamlats under resor på landsbygden, besök i ett stort antal skolor, intervjuer av folk i alla samhällsklasser, tester av elevernas kunskaper liksom av lärarnas kompetens och allmänna förmåga. Allt detta, som tillsammans gav en mycket nedslående bild av situationen, föranledde, när det utkom i tryck, en omfattande debatt, som kan sägas ha resulterat i ett allmänt avståndstagande från framför allt de slutsatser Ekendal dragit av sina erfarenheter. Han hade kommit fram till att *"den nya folkskolan kan uppfylla sin bestämmelse endast på det vilkor, att religionsundervisningen förlägges i hemmen under föräldrars vård och presterskapets tillsyn, samt att de allmänt bildande medborgerliga kunskaperna ensamt öfverlemnas åt skolan till fritt begagnande af den förmögnare eller på själsgåfvornas vägnar bättre utrustade delen af allmogens barn"*. Redan samtiden tycktes ha svårigheter att avgöra, vilka Ekendals avsikter varit och vilka synsätt han egentligen representerade. Denna tveksamhet har levt kvar hos skildrare av folkskolans historia fram till våra dagar. Det dominerande intrycket är dock, att historikerna liksom Ekendals samtida stannat för, att han önskade sig tillbaka de förhållanden som rådde före 1842 och att han i grunden företrädde en konservativ och reaktionär syn. Föreliggande arbete vill visa, att dessa slutsatser måste bedömas som felaktiga, och att de har sin grund i en rad missuppfattningar av Ekendals personliga åskådning och av det idémässiga innehållet i då aktuell debatt på politikens, kyrkans och skolans område. Avhandlingen vill sätta Ekendal och hans skrift "Den nya folkskolan" i relation till denna debatt.